

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

LÜBNAN ERMENİLERİ

(1914-1939)

Halil ÖZŞAVLI

Doktora Tezi

Ankara, 2014

LÜBNAN ERMENİLERİ
(1914-1939)

Halil ÖZŞAVLI

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

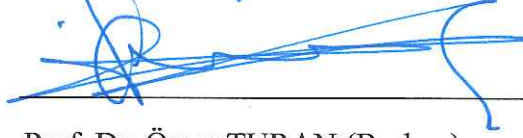
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2014

KABUL VE ONAY

Halil Özşavli tarafından hazırlanan "Lübnan Ermenileri 1914-1939" başlıklı bu çalışma, 09/12/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ömer TURAN (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Danışman)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

Doç. Dr. Bekir KOÇ

Doç. Dr. Fatih YEŞİL

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf ÇELİK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

09/12/2014

Halil ÖZŞAVLI

ÖZET

ÖZŞAVLİ, Halil. *Lübnan Ermenileri 1914-1939*, Doktora Tezi, Ankara, 2014.

Bu tez 1914-1939 yılları arasında oluşan Lübnan Ermeni diasporasını incelemekle birlikte 1915 ve sonraki yıllarda Anadolu'yu terk eden Ermenilerin Fransız mandası altında bulunan Suriye ve Lübnan topraklarındaki yeni hayatlarına ışık tutmaktadır. Zannedilenin aksine Ermeniler Anadolu'da yaşadıkları toprakları 1915 tehciri ile değil Fransızların işgal ettikleri Anadolu şehirlerinden 1921 ve 1922'de çekilmeleri akabinde kendi istekleri ile terk ettiler. Lübnan Ermeni diasporası 1915 tehcirinden ziyade 1921-1922 ve 1939 dönemlerinde gerçekleşen Ermeni göçleri neticesinde oluştu. Ermeniler kendilerini Lübnan'da geçici olarak kalacak bir topluluk olarak gördükleri için başlangıçta buradaki yeni hayata uyum sağlamayı ve diğer topluluklarla bütünleşmeyi pek istemediler. Ancak aradan geçen zaman içinde Fransız manda idaresinin kendilerine sağladığı siyasi ve ekonomik ayrıcalıklar sayesinde Osmanlı döneminde sahip oldukları kurum ve kuruluşları Lübnan'da tekrar tesis ettiler. Böylece kendilerini yabancı ve uyum sağlayamamış bir topluluktan diğer etnik ve dini cemaatlerle eşit haklara sahip ve Lübnan siyasetinde aktif rol alan vatandaşlara dönüştürmeyi başardılar. Bunun yanında sahip oldukları sosyal ve kültürel kuruluşlar sayesinde asimilasyona maruz kalmadan kimliklerini ve kültürlerini koruyarak dünya genelindeki Ermeni diasporaları içinde Ermeniliği en yoğun olan Ermeni diasporası ünvanını elde ettiler.

Anahtar Sözcükler

Ermeni diasporası, Lübnan Ermenileri, tehcirden sonra Ermeni göçleri, Ermenilerin tehcirden sonraki yaşamı.

ABSTRACT

ÖZŞAVLİ, Halil. *Armenians of Lebanon 1914-1939*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2014.

This thesis examines the Lebanese Armenian Diaspora which formed between the years of 1914-1939. At the same time sheds light on the new the life of the Armenians under the French Mandate of Syria and Lebanon. In contrast to the general opinion Armenians did not left Anatolia by the forced deportation of 1915 but in 1921 and 1922 after the French withdrawal from Anatolia. During this period about forty thousand Armenians arrived Lebanon, especially to Beirut. As a result of this mass migration a huge community of refugees formed in the camps located on the north of Beirut. Those camps were heart of suffer and hunger for them.

But in the meantime thanks to the political and economic privileges provided to them by the French mandate administration, they re-established their religious and laical organizations and institutions which they used to have during Ottoman period. Thus, they managed to transform themselves from an alien and unintegrated community to a group which has equal rights to the other religious and ethnic communities and citizens taking an active role in Lebanese politics. Besides, thanks to the social and cultural organizations they have, they protected their identity and culture without exposure to assimilation and obtained the title of the most Armenian Diaspora around the world.

Key Words

Armenian diaspora, Armenians of Lebanon, Armenian migrations after 1915, new life of Armenians after 1915.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM:LÜBNAN'DAKİ ERMENİ CEMAATİNİN OLUŞUM; NÜFUS VE GÖÇLER	19
1. 1915 ERMENİ TEHCİRİ ÖNCESİ LÜBNAN'A ERMENİ GÖÇLERİ VE LÜBNAN NÜFUSU	19
1. 1. Osmanlı Salnamelerine Göre 1915 Öncesi Lübnan'da Ermeni Nüfusu	23
1. 2. Ermeni ve Diğer Kaynaklara Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Lübnan'da Ermeni Nüfusu	26
2. 1915 ERMENİ TEHCİRİ VE LÜBNAN ERMENİLERİ	27
3. CEMAL PAŞA'NIN SURİYE'DEKİ ERMENİ MÜLTECİLERİ BEYRUT'A TAŞIMA ÇABALARI	31
4. FRANSIZLARIN ANADOLU'DAN ÇEKİLMESİNİN ARDINDAN LÜBNAN'A ERMENİ GÖÇLERİ 1920-1930	43
5. İSKENDERUN SANCAĞI'NIN TÜRKİYE GEÇMESİNİN ARDINDAN LÜBNAN'A ERMENİ GÖÇLERİ	53
İKİNCİ BÖLÜM: MÜLTECİ KAMPLARI VE NÜFUSUN DAĞILIMI	59
1. KAMPLARDA YAŞAM	59
1. 1 Kampların Fiziksel Koşulları	62
1. 2. Kampların Sosyal Yapısı	66
1. 3. Mültecilerin Geçim Kaynakları	69

1. 4. Çeşitli Misyoner Kuruluşlarının ve Yardım Derneklerinin Mültecilere Yardımları	71
1. 5. Müslüman ve Hıristiyan Yerli Halkların Ermeni Mültecilere Bakışı..	75
1. 6. Ermenilere Lübnan Vatandaşlığı Verilmesi.....	78
2. NÜFUSUN DAĞILIMI	80
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: KAMPLARDAN YENİ MAHALLELERE ERMENİ MÜLTECİLERİN LÜBNAN'A YENİDEN İSKÂNİ.....	93
1. FRANSIZLARIN İLK GİRİŞİMLERİ; TARIM KOLONİLERİ	95
2. ŞEHİR YERLEŞTİRMELERİ	101
2. 1. Yeni Yerleşim Yerlerinin Sosyal Dokusu	126
2. 2. Yeni Yerleşim Yerlerindeki Hayat Koşulları	129
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: LÜBNAN SİYASETİNDE ERMENİLER VE ERMENİLERİN SEÇME VE SEÇİLME FAALİYETLERİ.....	132
1. SİYASİ HAYAT	132
1. 1. Lübnan'daki Ermeni Siyasi Partileri	134
1. 1. 1. Ermeni Devrimci Fedarasyonu (Daşnaksutyun)	134
1. 1. 2. Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi.....	139
1. 1. 3. Ramgavar Partisi (Liberal Demokratlar)	140
1. 1. 4. Komünist Ermeni Partisi; Sbardag	142
1. 2. Ermenilere Mecliste Temsil Hakkı Verilmesi ve Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki Siyasi Rekabet	145
1. 2. 1. Parlamento Seçimleri ve Ermeniler	145
1. 2. 2. 1934 Seçimleri	147
1. 2. 3. 1937 Seçimleri	154
1. 3. Lübnan Ermenilerinin Kemalist Türkiye'ye Bakışı	159

BEŞİNCİ BÖLÜM: FRANSIZ MANDASI ALTINDA SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYATIN LÜBNAN'DA YENİDEN KURULMASI.....	164
1. DİNİ HAYAT	165
1. 1. Ermeni Kiliselerin Yeniden Tesis Edilmesi	166
1. 2. Mahalli Meclislerin Yeniden Oluşturulması.....	170
2. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT	177
2. 1. Lübnan'da Ermeni Okul Geleneğinin Yeniden Oluşturulması ve Ermeni Okulları.....	177
2. 2. Sosyal Kuruluşlar ve Dernekler	184
2. 3. Basın ve Yayın Faaliyetleri.....	197
2. 3. 1. 1921-1930 Dönemi	188
2. 3. 2. 1930-1939 Dönemi.....	190
3. EKONOMİK HAYAT	193
SONUÇ	205
KAYNAKÇA	211
EKLER	231
RESİMLER	245
ÖZGEÇMİŞ	268

KISALTMALAR

AGBU	Armenian General Benevolent Union
Arch. Dip.	Archives Diplomatiques
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
FO	Foreign Office
LN.	League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Birleşmiş Milletler Cenevre Arşivi)
NARA	National Archives and Records Administration
RG	Record Group
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınları/Yayınevi
a.g.e	Adı geçen eser.
a.g.m.	Adı geçen makale.
a.g.t.	Adı geçen tez.

ÖNSÖZ

Bu çalışma günümüz Ermeni diasporaları içinde en koyu Ermeni diasporası veya Ermeniliği en fazla muhafaza edebilmiş diaspora olarak bilinen Lübnan Ermeni diasporasına dairdir. Büyük oranda Adana, İskenderun ve bu civardan 1915, 1921-1922 ve 1939 yıllarında göç ederek Beyrut ve civarına yerleşen Ermenilerin torunları olan Lübnan Ermenileri günümüzde Türkiye’ye karşı takındıkları katı tavır ve Ermeni milliyetçiliğinin son derece ateşli savunucuları olmaları hasebiyle dünyadaki diğer Ermeni cemaatlerinden ayrılırlar. Bu nev-i şahsına münhasır Ermeni cemaatinin nasıl ve ne zaman oluştuğu sorusu beni bu konuyu araştırmaya iten en büyük etken oldu. Bu sorunun cevabını bulabilmek için yaptığım ön araştırmalar neticesinde Lübnan Ermeni cemaatinin genel olarak 1915-1939 yıllara arasında Anadolu’dan göç eden Ermeniler tarafından vücuda getirildiğini gördüm. Bu nedenle çalışmamı olaylardan evvel vuku bulan öncülleri de hesaba katarak 1914-1939 yılları arasında sınırlı tutmaya karar verdim. Ancak tarihi arka planın daha iyi anlaşılması için 1915 öncesi Lübnan’a Ermeni göçlerine de kısaca değindim. Çalışmanın kapsadığı tarih aralığı böyle olunca çalışma aynı zamanda 1915 tehciri ve sonraki yıllarda gerçekleşen göçler ile Anadolu’yu terk eden Ermenilerin vardıkları Arap coğrafyasındaki yeni hayatları ile de alakalı oldu. Bu yönüyle çalışma bu alanda bir ilk olma özelliğini taşımaktadır.

Ermenice isimleri okuyucuya kolaylık sağlaması açısından Türkçe okunuşuyla yazdım. Ermenice isimler genel olarak “ian (իւն)” ekiyle bitmektedir. Ancak bu ek “yan” olarak telaffuz edilir. Bunun nedeni Ermenicedeki “i (ի)” harfinin sesli bir harfin önüne geldiği zaman “y” olarak telaffuz edilmesidir. Bu ek Türkçedeki “oğlu” manasına karşılıktır. Örneğin Sarkis Kalenderyan = Sarkis Kalenderoğlu, Garebet Sucuyan = Garebet Sucuoğlu. Çalışmada bunlar gibi bir çok örnek mevcuttur.

Ermenicede var olan “խ (kh), ց (ts), ձ (ts) ve ծ (dz)” sesleri Türkçede mevcut değildir. “խ” sesi Arapçadaki “ح” harfi, “ց” ve “ձ” sesleri dişlerin arasından çıkartılan “s” sesi ve “ծ” sesi de yine dişlerin arasından çıkartılan bir “z” sesidir. Bu seslerin Ermeniceye aşına olmayan biri tarafından telaffuz edilmesinin son derece zor olduğunu bildiğimden eserde bütün Ermenice isimleri Türkçe okunuşlarıyla yazdım. Ancak dipnotlarda kaynak belirtirken asıl yazıma sadık kaldım.

İlk sözümü bitirirken çalışmadaki her türlü eksiklik ve hatanın sadece şahsıma ait olduğunu belirterek bu eserin oluşumunda bana katkı sağlayan dostlarım ve hocalarıma teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle şunu belirtmem gerekir ki, bu çalışma Michigan Üniversitesi Ermeni Araştırmaları Merkezi'ne çok şey borçludur. Bu merkezdeki kaynaklar sayesinde bu çalışma ortaya çıktı. Merkezin başkanı sayın Prof. Ara Sanjian'a hem Michigan Üniversitesi'ne davet edilmemi sağladığı için hem de orda bana gösterdiği yakınlık ve yardımları için şükranlarımı sunuyorum. Onun tavsiye ve telkinleri sonsuz bir bilgi denizinde kaybolmamı engelledi. Yine bu merkezde görev yapan Gerald Ottenbreight ve Hourigh Toukhanian Jacobs burada ismini mutlaka zikretmem gereken kişilerdir. Gerald merkezdeki binlerce kitap içinden ihtiyaç duyduğum herhangi bir kaynağa en kısa zamanda ulaşmam için elinden geleni yaptı. Hourig ise benim Ermenice hocamdır. Bana Ermenice öğretmekle kalmayıp Fransızca kaynaklardan azami surette istifade edebilmem için elinden geleni yaptı.

Ayrıca değerli hocam ve danışmanım sayın Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na teşekkür etmek istiyorum. Sayın Seyitdanlıoğlu danışmanım olduğu ilk günden beri benimle yakından ilgilendi ve iyi bir akademisyen olabilmem için elinden geleni yaptı. Çalışma boyunca telkin ve yönlendirmeleriyle beni hep en doğruya yönlendirirken hatalarımı düzeltmekten hiçbir zaman yorulmadı. O olmasa bu çalışma bu noktaya varamazdı. Kendisine benden hiçbir zaman esirgemediği yardımları için sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Yine kıymetli hocalarım Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Ömer Turan ve Prof. Dr. Mehmet Özden'e teşekkürü borç biliyorum. Özden hocam sayesinde 19. yüzyılı kasıp kavuran milliyetçilik hareketlerini daha iyi anladım. Ömer Turan hocamın tavsiye ve yönlendirmeleri sayesinde hem çalışmamı gereksiz bilgi yığınlarından arındırdım hem de bir akademik çalışma yaparken kapsam ve sınırları belirlemenin ne denli önemli olduğunu öğrendim. Kemal Çiçek hocam ise Ermeni tarihi ve Ermeni meselesi üzerinde çalışmalar yapmaya karar verirken model aldığım kişi oldu. Yine ondan edindiğim bilgiler sayesinde tez çalışması olarak hazırladığım bu konunun daha önce çalışılmamış bir konu olduğu öğrendim ve bu konuyu çalışmaya karar verdim.

Şüphesiz bu çalışmaya yukarıda ismini zikrettiğim kişilerden çok daha fazlasının katkısı olmuştur. Son olarak burada ismini zikredemediğim tüm dost ve meslektaşlarıma

benden esirgemedikleri yardımları için teşekkür ederek bu çalışmanın Ermeniler ve Türkler arasında kurulmaya çalışılan dostluk zincirine yeni bir halka eklemesini diliyorum.

Giriş

19. yüzyıl birçok açıdan Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin “milli uyanış” evresine girdikleri yüzyıl oldu. 19. yüzyılın başında Yunanlılarla başlayıp Sırp ve Bulgarlarla devam eden ulusallaşma hareketleri bu ulusların bağımsızlıklarını elde etmeleriyle neticelendi.¹ Ermeniler arasında milli bir bilinç bu uluslardan çok sonra 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıktı. Bu bilinçlenme Ermeni halkının rönesansı olarak adlandırılan iki kaynaktan gelişti. İlki Ermeni rahiplerin geliştirdiği Mihitarist Öğreti’dir.² İkincisi 19. yüzyılın sosyo-siyasi gelişmelerinin yani Fransız ve Rus Devrimi kavramlarının Ermeni okur-yazarlar arasında yer bulmasıdır. Ermeniler arasında Mihitarist Öğreti’ye bağlı din görevlileri Ermeni tarihi ve dilinin önemini öğretimlerinde vurguladılar. Bilinçlenmeye başlayan Ermeniler, okullar açarak Ermenistan’ın klasik geçmişinin keşfedildiği ve günlük dil ile arkaik dua dili arasındaki uçurumu kapatacak edebi bir söylem geliştirdiler. Ermeni kültürel hayatı İstanbul’un eğitilmiş seçkinleri arasında ve özellikle Rusya’da serpildi.³ Tiflis’teki Nersesyan Koleji (1823) ve Moskova-Lazarevski Enstitüsü’ndeki (1816) Lazaryan Koleji Ermeni ulusal bilincinin oluşmasında en etkili olan eğitim kurumları oldular. Bu eğitim kurumlarında çalışan eğitimcilerden Mikayel Nalbantyan, Haçadur Abovyan ve Stepan Nazaryan öne çıkan isimlerdir.⁴ 19. yüzyılda birçok Osmanlı vatandaşı gibi Ermeni gençlerinden de birçok kişi eğitim için Avrupa’ya gitti. Eğitim için yurt dışına çıkan ilk Ermeni öğrenciler Mihitarist Manastırının merkezî olan İtalya’ya daha sonra da Paris’e gitti. Burada bu öğrenciler Fransız Devriminin yoğun olarak etkilediği bir atmosferde yaşadılar ve Lemartine, Chateaubriand, Victor Hugo, De Musset, Aguste Comte, Michelet, Guizot ve Quinet gibi düşünürlerin fikirlerinden

¹ Yunan ulusallaşma hareketi için bkz: Jusdanis, Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür; Milli Edebiyatın İcad Edilişi*, Metis Yay., İstanbul, 1998. Sırp ulusallaşma hareketi için bkz: Aslantaş, Selim *Osmanlıda Sırp İsyanları; 19. yüzyıl Şafağında Balkanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

² Ermeni Katolik Kilisesine bağlı Benedikt rahiplerden Sebestia’lı Abbot Michitar tarafından 1712 yılında kurulan cemaat. Ayrıntılı bilgi için bkz: Nalbandian, Louise *The Armenian Revolutionary Movement; The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press 1963, s., 32-33.

³ Jusdanis, a.g.e, s., 64.

⁴ Herzig Edmund, Kurkchiyan, Marina *Armenians Past And Present In The Making Of National Identity*, Routledge Curzon Publishers, 2005, s., 76.

etkilendiler. Bazıları 1830 ve 1848'de Fransa'da vuku bulan devrimlere tanık oldu ve bağımsızlık için çok daha güçlü bir aşkla İstanbul'a döndü.⁵

1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin durumunu tanımlarken Patrik'in yetkisini tanımlayan düzenlemeler de içermekteydi. Ermeni Ulusal Meclisi'nin kurulması ilerici Ermeniler tarafından bir dönüm noktası olarak görüldü. Bu iyileştirmelerin yanı sıra ikinci bir gelişme Protestan misyonerlerin ilköğretim, kolejler ve diğer öğrenim kurumları açmaları ve bunları Ermenilere tanıtmaları oldu. Ermeni gazeteleri ile birlikte iletişim de gelişti. Ermeni tarihi ile ilgili kitaplar okuyucularda mevcut koşullar ile geçmişin karşılaştırılmasını sağlarken onlarda yeni ufuklar açtı. Bu gelişmeler politik Ermeni bilincinde, tamamen kültürel bir romantizmden kuvvet alan bir durumdan *eyleme* dayalı bir programa doğru bir evrime sebep oldu.⁶

Bu gelişmeler Ermeni komitelerinin çekirdeklerini oluşturan çeşitli derneklerin kurulması ile devam etti. Bu derneklerden ilki 1860 yılında kurulan *Hayırsever Cemiyeti* idi. Hayırsever cemiyeti Kilikya'yı ihya etme amacını gütmekteydi. Bu cemiyeti *Fedakarlar Cemiyeti* takip etti. 7 Mayıs 1866 tarihinde İstanbul'da Ermeni ileri gelenleri Serobe Aznavur, Srapion Hekimyan, Serobe Tagvoryan, Ekeşyan, Mikael Alişan, Matevos Mamuryan ve Arutünyan *Ser* adında bir mason cemiyeti organize ettiler. Bunların dışında 1870 yılında *Okul Sevenler Cemiyeti*, 1876 yılında *Araratlı cemiyeti*, 1879 yılında *Doğu ve Kilikya Cemiyetleri*, 1880 yılında Erzurum'da *Silahlılar Cemiyeti* daha sonra *Kadınlar Cemiyeti* ve 1881 yılında *Anavatan Savunucuları Cemiyeti*, Van'da 1881 yılında en ünlü gizli cemiyetlerden biri olan *Kurtuluş İçin Birlik Cemiyeti* ve 1882 yılında da *Kara Haç Cemiyeti* gibi bir çok cemiyet kuruldu. Araratlı, Okul Sevenler ve Doğu cemiyetleri daha sonra *Ermeni Birlik Cemiyeti* adı altında birleştiler.⁷

Bütün bu Ermeni cemiyetlerinin kuruluş amaçlarının temelinde Ermeni toplumundaki birlik ve beraberliği sağlamak, Ermenilerin haklarını korumak gibi sebepler olduğu gibi

⁵ Nalbandian, *a.g.e.*, s., 46.

⁶ Herzig, Kurkchiyan, *a.g.e.*, s., 76.

⁷ Doğan, Orhan Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008, say., 20, s., 309.

Kara Haç Cemiyeti ve buna benzer diğer gizli cemiyetlerin amaçları arasında gençliğin silahlanmasını sağlamak ve silahlı isyanları organize etmek gibi sebepler de mevcuttu. Ayrıca, bütün bu cemiyetler, Doğu Anadolu'da okullar açarak öncelikle gençleri eğitmeyi amaç edinmişlerdi. Osmanlı Hükümeti de bu cemiyetlerin faaliyetlerinin farkındaydı ancak 1878 ve sonrası dönemde bu cemiyetlere müdahale ettiği takdirde Avrupa devletleri ve Rusya'nın Ermeni sorunlarını bahane ederek devletin iç işlerine müdahale edeceğini düşündüğünden ve I. Dünya Savaşı sırasında ise gözle görünür bir şekilde İtilaf Devletleri yanlısı bir tavır sergileyen Ermenileri kendi yanına çekebilmeyi umit ettiğinden onların zararlı faaliyetlerini görmezden geliyordu.⁸

Yukarıda bahsettiğimiz bu derneklerden sonra ihtilalci Ermeni siyasi partileri kurulmaya başlandı. Bunların ilki Armenekan Partisi'dir. Bu parti 1885 yılında Mıgırdiç Portakalyan'ın öğrencileri tarafından Van'da kurulmuştur. Hınçak Partisi ise, Batı Avrupa üniversitelerinde öğrenim görmek üzere gitmiş olan Rus uyruklu Ermeni öğrenciler tarafından İsviçre'nin Cenevre şehrinde 1887 yılının Ağustos ayında kuruldu. Ermenice Fedarasyon anlamın agelen Taşnaksutyun Partisi ise 1890 yılında Tifliste kuruldu.⁹ Üç partinin ortak yönü ihtilalci bir örgüttü olmaları ve şiddet ve terör yöntemleri ile Ermenistan'ın bağımsızlığını benimsemiş olmalarıydı.

Protestan misyoner okulları Ermeni milliyetçilerinin radikalleşme sürecinde önemli rol oynayan bir başka unsurdur. Hem devlet hem de Ermeni kilisesi, bu misyonerleri ve getirdikleri Batılı fikirlerin yayılmasını engellemeyi denediler; fakat çoğunluğu Amerikalı ve Alman olan misyonerlerin sayısı artmaya devam etti. Bir sayıma göre, 1895'e gelindiğinde, Anadolu'da 878 yerli yardımcının destek verdiği 176 Amerikalı misyoner görev yapıyordu. Bunlar 12.787 üyesi olan 125 kilise ve 20.496 öğrencisi bulunan 423 okul kurmuşlardı.¹⁰

Her ne kadar misyonerler devrimci fikirler bir yana dursun Ermeni milliyetçiliğine dair en ufak bir düşünce bile aşılamadıklarını savunsalar da, Osmanlı yönetiminin duruma bakışı farklıydı. Osmanlı makamları her türlü kültürel uyanış ve direniş

⁸ Talat Paşa, *Hatıratım ve Müdafam*, Kaynak Yay., İstanbul, 2006, s., 100 vd.

⁹ Nalbandian, *a.g.e.*, s., 90, 104, 151. Ermeni siyasi partileri hakkında IV. Bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹⁰ Lewy, Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih*, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s., 28.

gösterisini ulusal bir başkaldırı olarak değerlendirdiler. Türk idareci ve aydınları, Ermenileri yabancı güçlerle bir olmuş, itaatsiz, yıkıcı ve yabancı unsurlar olarak görmeye başladılar.¹¹ Şüphesiz Osmanlı idarecilerinin böyle bir tutumu takınmasında Yunan, Sırp ve Bulgarların aynı yolu takip ederek bağımsızlıklarını elde etmelerinin etkisi büyüktü. Ayrıca Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ı kaybetmeyi sindirebilmiş olan Osmanlı yöneticilerinin, Anadolu'da önemli ölçüde toprak kaybetmeyi, o sıralar yeni yeni palazlanan Türk milliyetçiliğine yönelik ağır darbe olarak görmüş olabilecekleri oldukça muhtemel.

Osmanlı yöneticileri Ermenilerden şüphelenmek konusunda pek de haksız sayılmazlardı. Çünkü Avrupa güçleri özellikle Rusya, Doğu ve Güneydoğu'da Ermenilerin haksız muamelelere, Kürt ve Çerkez saldırılarına maruz kaldıklarını iddia ederek sık sık Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başladı. Ermeniler ise kendilerini Osmanlı boyunduruğundan kurtaracak güç olarak gördükleri Ruslara her fırsatta yardım ettiler.

Nitekim 1828 yılında Rusya kendi tahrikleri ve yardımlarıyla başlattığı Yunan isyanı dolayısıyla zor bir durumda bulunan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı. Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı ele geçiren Ruslar, bölgedeki Ermeni halkın da yardımıyla Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçirdiler ve Erzurum'a kadar ilerlemeyi başardılar. Rusya bu savaşta İran hareketinde uyguladığı taktiği uygulayarak Anadolu üzerinden geçerken içerden kendisine meyleden Ermenileri kullandı. Ermeniler içerden Türk tarafının kıt'a harekâtı ve mevki durumu hakkında bilgi aktarmaları ve arazide ilerlemelerini kolaylaştırmak için kılavuzluk yapmaları sayesinde Ruslar Doğu Anadolu'da, Ahıska, Kars, Beyazıt ve Erzurum kalelerini kolayca ele geçirdiler.¹²

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Ermenileri, Rus yanlısı tavırlarını hem arttırıp hem de daha görünür hale getirdiler. Rus orduları Doğu Anadolu'yu işgal edince yerli Ermenilerden bir kısmı onlarla işbirliği yaparak Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girdiler. Doğu Cephesi'nde savaşın ilanı ile birlikte, Ermeni komutanlar Loris-Melikov,

¹¹ Suny, Ronald Grigor *Empire and Nation: Armenians, Turks, and the end of the Otoman Empire*, Armenian Froum 1, no.2 (Yaz 1998), s., 33'den naklen: Lewy, *a.g.e.*, s., 29..

¹² Beydilli, Kemal *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Belgeler, Sayı 17, Ankara, 1993.

Der-Gukasov ve Korgeneral Lazarev komutasındaki Rus kuvvetleri taarruza geçti. Savaşın sonlarına doğru Kars Ermeni subaylardan Korgeneral Lazarev, Erzurum ise Binbaşı Kamsagaran tarafından işgal edildi. Bunlar bir kısım yerli Ermeni'yi Ruslarla işbirliğine çektiler. Böylece Osmanlılar nezdinde Ermeni milletinin “millet-i sâdıka” halinden, yabancı düşmanlarla ittifak eden bir halka dönüşümü tamamlanmış oldu.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını müteakip imzalanan Ayestefenos (Yeşilköy) antlaşmasına, Ermeni Patrikliği'nin baskıları sonucunda, Ermenilerin korunmasını amaçlayan bir hüküm eklendi. 16. maddeye göre Bâbîâli, “Ermenilerin, yaşadıkları vilayetlerde bölgesel şartlar nedeniyle muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ve Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı” taahhüt ediyordu. Yeterli seviyede reform ve önlemler tatbik edilinceye kadar Rus orduları Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerde kalacaklardı.¹³

Ayastefanos Antlaşması ile Kafkasya'ya hâkim olan Rusya, Doğu Anadolu ve Balkanlarda da etkili oluyordu. Ancak bu durum geleneksel İngiliz politikasına ters düşmekteydi. Çünkü Rus nüfuzunun bu şekilde yayılması sadece İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını tehditle kalmıyor, aynı zamanda Ortadoğu'daki gücünü de zayıflatıyordu. Bu durum İngiltere'nin konuya müdahalesini gerektirdi. O sıralar dış siyasetini, Rusya'nın sıcak denizlere inmesine engel olmak üzerine inşa eden İngiltere, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni destekledi.

Neticede Ayestefenos Antlaşması İngiltere'nin diplomatik baskısıyla değiştirildi. Berlin'de bir barış konferansı toplandı. Konferans toplanmadan evvel eski İstanbul Patriği Hırimyan'ın başkanlık ettiği bir Ermeni delegasyonu Avrupa'daki birçok başkenti ziyaret ederek Ermenilere de bir takım özerklikler verilmesini konusunda Avrupalı diplomatları ikna etmeye çalıştı. Heyette eski Patrik Hırimyan'ın yanında tarihçi ve eğitimci olan Beşiktaş Başpiskoposu Horen de Lusigyan, gazeteci ve yazar İstepan Papazyan ve ünlü bir edip ve müderris olan Minas Çeraz vardı.¹⁴ Ermeni heyetinin istekleri arasında Hristiyan vali, özyönetim, gelirlerin yerel projeler içinde

¹³ Nalbandian, a.g.e., s., 27.

¹⁴ Basmacyan, *Garabet Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-19169)*, çev. Mehmet Baytimur, Peri Yay., İstanbul, 2011, s., 101.

kullanılması, sivil mahkemeler, Ermeni ve Müslümanlardan oluşan karma bir kolluk kuvveti gibi talepler vardı.¹⁵

Kongreye katılan devletler tarafından başlangıçta iyi karşılanan Ermeni heyeti büyük ümitlere kapıldıysa da İngiltere'nin Kongrede ağır basması yüzünden Ermeni isteklerine pek sahip çıkılmadı. İngiliz, Rus ve Osmanlı delegeleri arasında yapılan özel görüşmeler neticesinde, Ayestefanos Antlaşmasının 16. maddesi fazla değişikliğe uğramadan Berlin antlaşmasının 61. maddesi olarak kabul edildi.¹⁶ Ermeni patriği bu defa Berlin Kongresi'ne de bir muhtıra sundu. Ermenilerin artık Müslümanlarla bir arada yaşayamayacaklarını ileri sürdü. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti yaratmak amacıyla antlaşmaya hükümler konmasını istedi.

13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması'na şu hükümler kondu:

Madde 61- "Bab-ı Âli, ahalisi Ermeni bulunan eyalâtta ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin itmeği teahhüd ider ve arasına bu babda ittihaz olunacak tedabiri Devletlere tebliğ ideceğinden düvel-i müşarünileyhin tedabir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyecektir."

Yeni antlaşma Rus ordularının Osmanlı topraklarından çıkarılmasını zorunlu kılıyor ve Ayestefenos Antlaşması hükümleriyle kabul edilen, Doğu vilayetlerinde Ermeniler için yapılacak ıslahatların tatbik edilmesi sorumluluğunu Avrupa Uyumu'na devrediyordu.

Berlin Kongresi sonrası Patrik Hırimyan tam bir hayal kırıklığı yaşamıştı. Yaşadığı hayal kırıklığını meşhur "*demir kepçe*" benzetmesiyle sözcüklere döktü. Mevcut durum için bir kazan keşkek örneğini kullanan Hırimyan'a göre, her ulus, elinde demirden keşkesiyle, kazandan kendi payına düşeni alıyordu; sıra Ermenilere geldiğinde, keşkeği kaşıklamaları için ellerine bir kâğıt parçası (Ayastefanos Antlaşması) tutuşturulmuştu.

¹⁵ Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev., Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras yay., İstanbul, 2011, s., 215.

¹⁶ Sarınoy, Yusuf *Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)*, Akademik Bakış, Yaz 2008, c. I, sayı 2, s., 78.

Kâğıttan kepçe ile keşkek almak ne mümkün! Hırimyan, Ermenilere demirden kepçe almaları çağrısında bulundu; kastettiği silahlı mücadeleydi.¹⁷

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı akabinde imzalanan önce Ayestefenos sonra Berlin antlaşmalarında Ermeni meselesi ya da o dönem terminolojisindeki adıyla, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin hayat şartlarını iyileştirecek reformların yapılması ve Ermenilerin Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korunması meselesi, uluslararası sorun haline geldi. 19. yüzyılın son çeyreği, Ermenilerin uluslararası bir sorun haline dönüşen kendi durumlarına Avrupa kamuoyunun daha fazla dikkatini çekebilmek için yaptıkları eylemlere sahne oldu.

Ancak Ermeni liderlerinin unuttuğu bir şey vardı; o da, yaptıkları eylemlerin Anadolu’da yüzyıllardır bir arada yaşayan Hıristiyan Ermeniler ile Müslüman Türk, Kürt ve Araplar arasında gittikçe derinleşen bir güvensizlik uçurumuna sebep olduğuydu.

Ermeni gönüllülerin 1877–1878 Osmanlı Rus savaşında Erzurum, Van ve çevre vilayetlerde Rusların yanında Osmanlı Devleti’ne karşı savaşması ve bazı köy ve sancaklarda Müslümanlara yönelik katliam hareketlerine girişmeleri yukarıda bahsettiğimiz güvensizlik uçurumunu onarılmaz bir hale getirdi.¹⁸ 1895–1896 yıllarında Anadolu’nun birçok yerinde bazı tarihçilerin “Ermenilerin zorla Müslümanlaştırılması” dediği bazı tarihçilerin ise “Ermeni isyanları” olarak adlandırdığı olaylar vuku buldu. Bu olaylarda Müslümanlardan çok daha fazla sayıda Ermeninin öldüğü yadsınamaz bir gerçek. O dönem bölgede faaliyet gösteren Avrupalı ve Amerikalı misyonerler yaşanan bu hadiseleri abartarak Avrupa ve dünya kamuoyuna duyurdu.

Ermeniler ise uluslararası bir sorun haline dönüşen kendi durumlarına Avrupa kamuoyunun daha fazla dikkatini çekebilmek için bir takım tedhiş ve ayaklanma hareketlerine giriştiler. Osmanlı Bankası baskını (1896), Sultan II. Abdülhamid’e suikast girişimi (1905) ve Anadolu’nun birçok yerinde gerçekleştirilen ve kimi zaman şiddet içerik gösteren bunlardan sadece bazıları. Müslüman halk gibi Osmanlı Devleti yöneticilerinin de devletin sadık tebaası Ermenilere güveni gittikçe tüketiyordu. Bu

¹⁷ Bournoutian, *a.g.e.*, s., 215. Nalbandian, *a.g.e.*, s., 28-29.

¹⁸ Nitekim 13 Nisan 1878’de İstanbul Ermeni Patriği Nerses, İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury’ye gönderdiği muhtırada, Türklerle beraber yaşayamayacaklarını bildirdi.

tükeniş son kertesine Birinci Dünya Savaşı sırasında vardı. Savaş esnasında Ermeni gönüllülerin Doğu'da Rusların, Güney'de ise önce İngilizlerin yanında yer alması 1915'te Ermeni tehciri kararının alınmasına neden oldu.

Justin McCarthy, Tehcir Kanunu'na giden süreci şöyle değerlendirmektedir:

*"I. Dünya Savaşı öncesi hükümetin askere alma işlemleri dolayısıyla başlayan ilk Ermeni ayaklanmaları, asker kaçaklarının Ermeni asilere katılma kararı almasıyla daha da şiddetlenecektir. Van'ın işgali ve özellikle savaş sırasında Ermeni çetecilerinin askeri açıdan stratejik noktalarda tehditler oluşturması, karakolların basılması, mahalli devlet memurlarının öldürülmesi gibi olaylar ve özellikle de Rus birliklerinin öncü hücum birlikleri olarak görev yapmaları, cephe gerisinde tacizler de bulunmaları, iletişim hatlarını kesmeleri tehciri hazırlayan şartlar olmuştur."*¹⁹

Ermenilerin 1915 yılının ilk aylarında, İtilaf Devletlerinin Çanakkale Boğazını geçme girişiminde başarısız olmalarının hemen ardından önce Van daha sonra Zeytun'da isyan etmesi Osmanlı Devleti yöneticilerini artık çok ciddi bir tehlike haline dönüşen Ermeni komiteleri konusunda bir karar almaya mecbur etti. İlk olarak 24 Nisan 1915 tarihinde Ermeni komite merkezleri kapatılarak evraklarına el kondu ve İçişleri Bakanlığı tarafından 14 valilik ve mutasarrıflığa gönderilen emirname ile İstanbul'da 235 komitacı tutuklandı.²⁰

Daha sonra 2 Mayıs 1915 tarihinde Enver Paşa, Talat Paşa'ya Van Gölü ve çevresinde toplanıp isyan çıkartan Ermenilerin Rus sınırı ötesine gönderilmelerini talep eden şu yazıyı gönderdi;

"Van Gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvalarının dağıtılması düşüncesindeyim. III. Ordu Komutanlığı'nın verdiği bilgiye göre Ruslar 5 L. 1333 (20 Nisan 1915) tarihinde kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda bahsettiğim amacı sağlamak için ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek veyahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak

¹⁹ McCarthy, Justin *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, (çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yayınları İstanbul, , 2006, s.s.199-202.

²⁰ Yusuf Sarıncay, "Decree of April 24, 1915 and Armenian Committee Members Arrested in İstanbul", *Ermeni Araştırmaları* 15/16 (2007), ss.69-82.

gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzuru yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim".²¹

Bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Yine bu yazıya göre bu tatbikat yalnızca isyan ve karışıklık çıkarılan bölgelerdeki Ermenilere uygulanacaktı. Tehcir kararının ilk safhası addedilebilecek bu yazı ile Talat Paşa, Meclis-i Vükela'dan karar almadan ve geçici bir kanun çıkarmadan sevk işlemini başlattı.²²

Enver Paşa'nın talimatı üzerine tehcir uygulamasını başlatan İçişleri Bakanı Talat Paşa, ilk olarak 9 Mayıs 1915 tarihinde Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan isyancı Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını ve konunun III. ve IV. Ordu Komutanlarıyla işbirliği içinde çözümlenmesini talep ederek Erzurum'un güneyi ile Van ve Bitlis'te yaşayan Ermenilerin ikamet mahallerinden çıkarılıp savaş bölgesinin dışında bulunan güney bölgelerine sevk edilmelerini istedi.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürdükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu tehcirin sorumluluğunu tek başına taşıyamayacağını anlayan Talat Paşa'nın Sadaret'e verdiği tezkire üzerine, bir gün sonra 13 B. 1333 (27 Mayıs 1915) tarihinde "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" yani tehcir kararı çıkarıldı ve yürürlüğe kondu.²³

İlgili kanun üç maddeden oluşuyordu;

"Madde 1: Sefer zamanında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine, yurt savunmasına, mevcut düzene ve güvenlik işlerine karşı durum alan ve

²¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920)*, Yay. Haz: Altıntaş,Ahmet Canatar, Mehmet, Çakıl, Oğuz, Karacakaya, Recep, Kaya, Ali, Kulüp,Bülent Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları Nu: 14, Ankara 1995, s. 7.

²² Altıntaş,Ahmet *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulaması*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2005, C. VII, Sayı: 1, s. 85.

²³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 8.

silahla saldıran ve direnenleri görürlerse hemen askeri kuvvetlere karşı koyacaklardır. Saldırı ve direnmeyi kökünden yok etmekle yetkili ve yükümlüdürler.

Madde 2: Ordu ve bağımsız kolordu ve tümen komutanları, askeri nedenlere dayanan casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu olarak, memleketin diğer bölgelerine gönderebilirler ve oralarda oturtabilirler.

Madde 3: Bu kanun yayımlandığı tarihten geçerlidir. (27 Mayıs 1915)8”

Bu kanunla birlikte tehcir kararı alındıktan sonra birtakım tedbirler uygulanmaya konmuştur. Hazırlanan talimatnamede şu hükümler yer almaktadır:

- “-Tahliye edilen bölgelere hiçbir şüpheli şahıs girmeyecektir.
- Göç ettirilen Ermeniler, istedikleri eşyaları götürebileceklerdir.
- Yanlarında götüremeyecekleri eşyaların bozulacak olanları satılacak, bozulmayacaklar ise sahipleri adına korunacaktır.
- Göç ettirilen Ermeniler mallarını yabancılar hariç istedikleri kişiye satabileceklerdir.²⁴

Tehcirin öngörüldüğü bölgeler ise şöyle sıralanmıştır:

- Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri,
- Halep vilayetinin merkez kazası hariç Belen, Cisir-i Şuğur ve Antakya dahilindeki köy ve kasabalar,
- Maraş şehir merkezi hariç Maraş sancağı,
- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket Sancakları.”²⁵

Sevk edilen Ermeniler Musul ve Zor Mutasarrıflıklarının Van vilayetiyle bitişik kuzey kısımlarına, Halep Vilayetinin doğu ve güneydoğusuna, Suriye Vilayetinin doğusuna nakledileceklerdi.

Takip eden günlerde yayınlanan talimatnamelerle tehcirin güvenlik içerisinde yapılması, tehcire tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları malların tespiti, Ermenilerin gidecekleri yerlerde yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması vs. konularında yapılan düzenlemeler yetkililere bildirildi. Başlangıçta savaş bölgelerindeki Gregoryen (Ortodoks) Ermenilerle sınırlı olan tehcir kararı sonraki aylarda Ermeni liderlerin tahrik

²⁴ Halaçoğlu, Yusuf *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, TTK Yay., Ankara 2001, s., 69.

²⁵ Halaçoğlu, a.g.e., s.69.

ve teşvikleri sonucunda ülkede bir iç savaş ortamı yaratılması nedeniyle Anadolu içlerinde yaşayan bir kısım Katolik ve Protestan Ermenilere de uygulandı. Yaklaşık bir yıl devam eden tehcir uygulaması neticesinde yaklaşık 500,000 civarından Ermeni o zaman savaş bölgesi olmayan bugünkü Suriye ve Irak topraklarına nakledildi.²⁶

Ermeni tehciri tam olarak ve her yerde 15 Mart 1916 tarihli içişleri Bakanı Talat Paşa'nın, bütün Anadolu vilayetlerine gönderdiği bir talimatla idarî ve askerî maslahat gereği bundan sonra hiçbir gerekçeyle hiçbir Ermeni'nin sevk edilmemesini emretmesi ve bundan sonra Ermeni sevkياتının yapılmayacağını bildirmesiyle sona erdi.²⁷ Ancak Talat Paşa 27 Ekim 1915 tarihli Hüdavendigar (Bursa), Ankara, Halep, Adana Vilayetleriyle, Maraş, Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar), Eskişehir, Kütahya, İzmit, Niğde Mutasarrıflıklarına gönderdiği bir talimatla yola çıkarılmış olan Ermenilerin dışında yeniden sevk yapılmamasını emrederek tehciri 15 Mart 1916 tarihinden yaklaşık üç ay önce büyük oranda durdurmuştu.²⁸ Tehciri durdurma kararı alındığında yollarda olan Ermeni kabileler buldukları yerlere yerleştirildiler.

Savaşın bitmesi ve Ermenilerin tehcirini gerektiren şartların değişmesinden ötürü 1918 yılında tehcir edilen Ermenilerden isteyenlere daha önce yaşadıkları yerlere geri dönme izni verildi. Bu izinden sonra tam olarak ne kadar Ermeninin geri döndüğünü belirlemek mümkün olmamakla birlikte Mondros Mütarekesinden sonra, Anadolu'dan göç etmemiş önemli miktarda bir Ermeni nüfus olduğu, geri dönüş kararnamesiyle birlikte tehcir bölgelerinden eski yurtlarına geri dönen yine önemli sayıda Ermeninin olduğu, hatta İtilaf devletlerince işgal edilen yerlere 1914 öncesinden daha fazla sayıda Ermeninin geldiği tespit edilmektedir. Öyle ki, 1921 yılı Ocak ayında Ermeni Patrikliği tarafından yapılan bir nüfus sayımında Anadolu ve Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarından yaşayan ve eski yerlerine dönen Ermenilerin toplamı 644,900 olarak gösterilmiştir.²⁹

²⁶ Özdemir, Hikmet, Çiçek, Kemal, Turan, Ömer, Çalık, Ramazan, Halaçoğlu, Yusuf *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yay., Ankara, 2010, s., 109..

²⁷ BOA. DH. EUM. 2. Şb, 62/21

²⁸ BOA. DH. EUM. 2. Şb, 57/135

²⁹ NARA, Records of the State Relating to Internal Affairs of Armenia 1910-1929, Roll 8, 860J.58811/-. George R. Montgomery'den Dışişleri Bakanlığında Orta Doğu Bölümü Başkanı Warren D. Robbins's, 26 Nisan 1921.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaş alanından kaçmak amacıyla Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinden Kafkaslara geçen 350,000-500,000 civarından Ermeni ile savaş esnasında vuku bulan olaylar ve hastalıklardan ötürü hayatını kaybeden 200,000 civarından Ermeni hesaba katıldığında Osmanlı topraklarında yaşayan 1,500,000 Ermeni nüfusunun akibeti ortaya çıkmış olacaktır.³⁰

Tamda bu nokta da; *1921 yılında Türkiye’de 600,000 Ermeni varsa bugün neden bu kadar Ermeni yoktur?* Sorusu akla gelmektedir. Bunun nedeni Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun Fransızlar 1921’de Anadolu’da işgal ettikleri yerlerden çekildikleri zaman onlarla birlikte Suriye ve Lübnan’a göç etmesidir. Sonraki yıllarda Ermenilerin dışarıya göçü devam etmiş ve netice günümüzde Türkiye’de çoğunluğu İstanbul’da yaşayan 60,000-80,000 civarından Ermeni nüfus kalmıştır.³¹

Günümüzde bazı yazarlar ve sözde Ermeni soykırımını destekleyen araştırmacılar, iddialarını desteklemek için sıklıkla Ermeni diasporasının 1915 Ermeni tehcirinden sonra oluştuğunu iddia ederler. Bu hipotezin amacı Ermenilerin 1915’te katledildiğini ve anayurtlarından sürüldüğünü ispatlamaktır. Oysa Ermeniler 1915 zorunlu yer değiştirmesinden çok önce çeşitli nedenlerle tarihi Ermenistan topraklarını terk etmeye zorlanmışlar ve birçok defa sürgüne gönderilmişlerdir. Ermenileri yaşadıkları toprakları terke zorlayanlar ise Ermenilerin yaşadıkları bölge olan Ermenistan coğrafyasını ilhak eden İranlılar, Bizanslılar ve Ruslar olmuştur. Sasani hükümdarlarından II. Şahpur (310-379)’un birçok Ermeni şehrini yıkıp yaktıktan sonra 70.000 Ermeni’yi İran içlerine göç ettirmesi³², 639 yılında Muş ve Van Gölü çevresini işgal eden Arap komutan Abid er-Rahman Ibn Rabi’ın 12.000 Ermeni’yi katlettikten sonra 35.000 civarında kişiyi esir olarak Suriye ve daha güneye götürmesi³³, Bizans İmparatoru II. Basil’in 11. yüzyılda Van ve çevresini yakıp yaktıktan sonra 40.000 Ermeni’yi, Bizans’ın geleneksel politikası gereğince göçe zorlayarak Orta Anadolu’ya Sivas, kısmen de Kayseri şehirlerine ve

³⁰ Özdemir ve diğerleri, *a.g.e.*, s., 109.

³¹ 2008 yılında Milliyet gazetesinde çıkan bir habere göre Türkiye’deki Ermeni nüfusu 60,000’dir. Bkz: <http://www.milliyet.com.tr/default.aspx?aType=SonDakika&ArticleID=873452> Erişim tarihi: 20/05/2013, Ayrıca bkz: Hür, Ayşe *Türk Ermenisiz, Ermeni Türksüz olmaz!*, 31 Ağustos 2008 arıhli Taraf Gazetesi’ndeki yazısı.

³² Uras, Esat *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1976, s., 626.

³³ M. Kurkjian, Vahan *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, New York, 1958, s., 176.

yörelere sürmesi³⁴, İran hükümdarı Şah Abbas'ın 1604-1606 yılları arasında Ağrı ve havalisinden yaşayan 20,000 civarında Ermeni nüfusu beraberinde zorla İran'a götürmesi³⁵ ve son olarak Rus Çarı I. Nikolay'ın 1826-1828 Rus-İran savaşı akabinde İran'a karşı bir sınır hattı oluşturmak amacıyla 8.000 hane halkından oluşan ortalama 40.000 Ermeni Güney Azerbaycan topraklarından Rus topraklarına göç ettirmesi³⁶ bunlardan sadece birkaç örnektir.

Yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz göç ve sürgünler neticesinde Ortadoğu'daki Ermeni diasporalarının temelleri atılmış oldu. Ancak bu ilk gelen kabileler zamanla asimile olarak yerli nüfus içinde kayboldu. Günümüz Ortadoğu'sunda başta Suriye ve Lübnan'da olmak üzere halen güçlü bir şekilde varlığını devam ettiren Ermeni diasporaları ise son yüzyıl içinde oluştu.

Günümüzde Avrupa, ABD ve çeşitli Latin Amerika ülkelerinde var olan Ermeni cemaatleri ise daha çok 20. yy'ın ikinci yarısında Ortadoğu'da meydana gelen siyasi gelişmeler neticesinde oluşan olumsuz hayat koşullarından ötürü buldukları ülkeleri terk eden Ermeniler tarafından oluşturulmuştur. Mesela Mısır'da yaşanan 1952 devrimi, Suriye'deki 1958 devrimi ve akabindeki 1963 askeri darbesi, 1975-90 Lübnan iç savaşı gibi çoğunlukla silahlı çatışma halinde devam eden bu siyasi gelişmeler bu ülkelerdeki Ermenilerin ABD, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerine göç etmelerine sebep olmuştur.

Suriye ve Lübnan'daki Ermeni cemaatlerin 1915 tehcirinden sonra nüfus miktarı bakımından bir artış yaşadığı doğrudur ancak buradaki Ermeni cemaatleri 1915'den sonra değil 1921'de Fransızlar Anadolu'da işgal ettikleri yerlerden çekilince Fransız mandası altında yaşamak isteyen Ermenilerin onlarla beraber Suriye ve Lübnan'a göç etmesi neticesinde oluştu. Özellikle Lübnan Fransızların kendi menfaatleri doğrultusunda Ermenileri bir plan dahilinde iskan ettirdikleri yerlerden biri oldu.

---

³⁴ Sevim, *a.g.e.*, s., 3.

³⁵ Kouymjian, *a.g.e.*, s., 20, 25. Bazı yazarlar 1603-1629 yılları arasında İran'a göçürülen Ermeni miktarı için 60.000 aile veya 300.000 kişi gibi tahminler yapılmaktadır. Bkz: Gregorian, Vartan, *Minorities of Isfahan; The Armenian Community of Isfahan 1587-1722, Iranian Studies, vol., 7, No:3/4, Summer-Autumn, 1974, s., 664.*

³⁶ Sertçelik, Seyit *İn The Light Of Russian And Armenian Sources, The Emergence Of The Armenian Question (1678-1914)*, Grand National Assembly Of Turkey Publications No:141, Ankara, 2010, s., 46, Ayrıca bkz: Tyrrell, Henry *The History of Russian Empire (From Its Foundation By Ruric The Pirate To The Accession Of The Emperor Alexander II)*, The London Printing and Publishing Company, London and New York, 1969, s., 475.

Bu çalışmada günümüzde güçlü bir Ermeni diasporası olan Lübnan Ermeni Cemaatinin nasıl oluştuğunu ve Fransızların ilk olarak 1921’de bölgeden ayrılırken Kilikya Ermenilerini daha sonra 1939’da İskenderun Sancağı Türkiye’ye bağlandığı zaman buradaki Ermenileri Lübnan’a taşımasını ve bunu yapmasının nedenleri ile bu konudaki menfaatlerini ortaya koymaya çalıştım. Çalışmanın zaman aralığını 1915 tehcirini de kapsamaları için 1914’ten başlattım ve Fransa’nın Suriye ve Lübnan’daki manda yönetimine son vermeye karar verdiği tarih olan 1939 yılında bitirdim. Bu tarih dilimi açısından çalışma bir anlamda Ermenilerin tehcirden sonra Fransız mandası altındaki Arap coğrafyasında kurdukları yeni hayatı anlatmaktadır. Ancak bu çalışma bu hayatın sadece Lübnan’daki kısmını kapsamaktadır. İleriki zamanlarda bu hayatın Suriye safhası da araştırılıp bu çalışmaya eklendiğinde Türkiye’de bir ilk gerçekleştirilmiş olacak ve 1915’teki zorunlu tehcir ve 1921-1922’deki gönüllü göçlerle Anadolu’yu terk eden Ermenilerin gittikleri yerdeki yeni yaşamları ve bu yaşamı inşa ederken verdikleri mücadele ortaya konmuş olacaktır.

Kaynaklar ve Bölüm İçerikleri

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. I. bölümde tehcir öncesi ve tehcir sonrası dönemde Lübnan’a Ermeni göçlerini inceledim. Bu göçleri anlatırken tehcirden önce Lübnan’da ne kadar Ermeni nüfus olduğu saptamak için Osmanlı Salnamelerinden istifade ettim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden elde ettiğim bazı belgeler tehcir sırasında Lübnan’a ne kadar Ermeni vardığı konusunda oldukça faydalı oldu. Öyle ki, Beyrut mutasarrıflığı tarafından hazırlanan 1917 tarihli bir belgede Lübnan’daki önemli şehirlerde bulunan Ermeni nüfusu ve bu nüfusun Anadolu’da hangi şehirlerden geldiklerini gösteren bir cetvel hazırlanmıştır. Tehcirden sonraki dönemde özellikle 1921-1922 yıllarında Fransızların Anadolu’dan çekilmesinin ardından Kilikya bölgesinden Lübnan’a göç eden Ermeni miktarını saptamada Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères, Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban)’nden oldukça faydalandım. Bu arşivde bulduğum belgelerde hem Adana ve çevresinden Lübnan’a göç eden Ermeni miktarı hem de Fransızların göç eden Ermenileri neden Lübnan’a yerleştirdiği hakkında önemli bilgiler elde ettim. Alman Arşivlerine ait yayınlanmış belgelerden ise Cemal Paşa’nın tehcir sırasında görev bölgesine varan Ermeni mültecileri iş ve barınak bulabilmeleri için Beyrut’a gönderme çabasını ve onlar için yaptığı fedakârlıkları anlatırken kullandım.

İkinci bölümde binlerce Ermeninin Lübnan'a varmasının ardından oluşan mülteci kamplarını ve Ermeni nüfusun Lübnan'daki dağılımını ortaya koymaya çalıştım. Ermeniler Lübnan'a vardktan sonra yaklaşık on yıl mülteci kamplarında perişan bir hayat sürdürdüler. Bu bölümde bu kampların oluşumunu, kampların fiziksel koşullarını ve sosyal yapısını irdeledim. Kampları anlatırken ABD Ulusal Arşivi (National Archives and Research Administraion of the United States of America)'nde bulduğum Beyrut ve Halep Amerikan konsoloslarına ait yazışmalardan oldukça faydalandım. Bu belgelerin yanı sıra bölgede hatta bizzat kampların içinde görev yapan Fransız Jezvit misyonerlerinin 1920'lerin başında çeşitli dergilerde yayınlamış oldukları makaleleri kampların içindeki hayatı ve sosyal yapıyı anlamamda oldukça faydalı oldu. Nüfus dağılımını anlatırken ise hem Ermenice gazeteler ve kitaplar hem de Fransız ve Amerikan arşivlerinden faydalandım. Bu bölümde üzerinde durduğum önemli bir noktada yerli Müslüman halkın Ermeni mültecilere karşı takındığı tavrıdır. Bu konuda çoğunlukla Ermenice gazeteler, kamplarda görev yapmış misyonerlerin hatıraları ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) arşivinde bulduğum bazı raporlardan faydalandım. Elde ettiğim sonuçlar Müslüman halkın Ermenileri kendilerine karşı birer ekonomik tehdit, kampları ise salgın ve hastalık yuvası olarak gördüğünü gösteriyor.

Üçüncü bölümde mülteci kamplarında geçen on yıllık bir sürenin ardından Ermeni mültecilerin kendileri için inşa edilen yeni semtlere taşınma süreci üzerinde durdum. Fransız Manda Hükümetinin talebi ve desteği ile daha sonra Nansen Office adını alacak olan Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından yürütülen proje ile Ermeni mülteciler 1927 yılından 1935'e kadar devam eden bir süreçte Beyrut'un dışına inşa edilen yeni mahallelere taşındı. Ancak bu semtlerde inşa edilen evler Ermeni mültecilere bedava verilmeyecektir. Projenin devam edebilmesi için evler düşük taksitler karşılığında Ermeni mültecilere satılacaktır. Başlangıçta bu şekilde işleyen proje Ermeni mültecilerin işçilik masrafından tasarruf etmek için evlerini kendi elleriyle inşa etmeyi istemeleri üzerine değişecek ve ilk semtin inşasından sonra Nansen Office sadece arazi alımını gerçekleştirecek ve Ermenilere kredi sağlayacaktır. Bu bölümü yazarken Birleşmiş Milletler Cenevre Arşivi (League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees)'den oldukça faydalandım. Söz konusu arşivde Birleşmiş Milletler Mültecilere Yardım Komisyonu Nansen Office'in Beyrut şubesi ile olan yazışmaları projenin nasıl yürütüldüğü, yeni semtlere taşınan Ermeni miktarı ve kampların imha

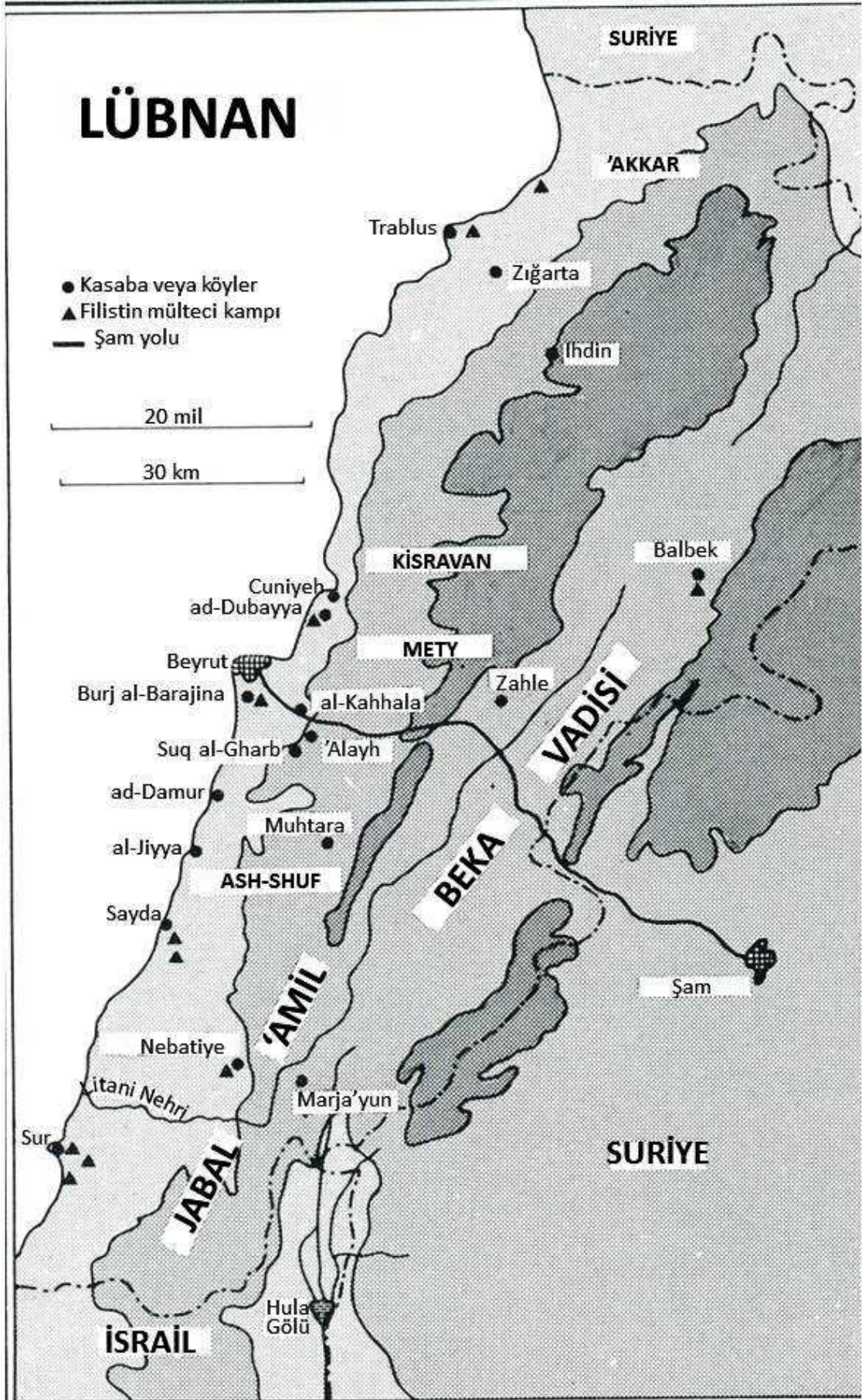
edilme süreci hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Bu arşiv belgelerinin yanı sıra Ermenice kaynaklar ve gazetelerden de bu bölümü yazarken istifade ettim.

İkinci ve üçüncü bölümü yazarken kullandığım bir başka önemli kaynakta Fransız Manda İdaresinin o zamanki adıyla Milletler Cemiyeti olan Birleşmiş Milletlere sunduğu yıllık raporlardır. (French Ministère des Affaires Étrangères, Rapport Á la Soci t  des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban 1922-1938). Bu raporlar Suriye ve Lübnan'ın manda idaresini alan Fransız hükümetinin 1922'den başlayarak 1938 yılına kadar Suriye ve Lübnan'daki yönetimi ve faaliyetleri hakkında Milletler Cemiyetine sunduğu oldukça kapsamlı yıllık raporlardır. Bu raporlarda Fransız hükümetinin Ermeni mültecilere yaptığı yardımlar, kampların sosyal ve fiziki koşulları ile kampların imha süreci hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

Dördüncü ve beşinci bölümde mülteci kamplarından kurtulup yeni semtlere taşınan Ermenilerin Lübnan'ın sosyal ve siyasi hayatına adaptasyonunu inceledim. Dördüncü bölümde Ermenilerin Lübnan'daki siyasi faaliyetlerini ve kendilerine Fransız Manda İdaresi tarafından parlamentoda önce bir daha sonra iki milletvekili ile temsil edilme hakkının verilmesiyle bu seçimler sırasında izledikleri stratejiyi ve o dönem Lübnan'da g cl  olan Ermeni siyasi partileri Taşnak ve Hıncaklar arasındaki birbirini katletmeye varan rekabeti anlattım. Taşnakların Kilikya yöresinden gelen ve birinci dil olarak Türkçeyi konuşan Ermeni mültecilere Türkçeyi unutturma çabaları ve sadece Ermenice konuşan daha milliyetçi bir nesil yaratma kampanyaları yine bu bölümde değindiğim konulardandır. Bu bölümü yazarken genel olarak Ermenice gazeteler ve kitaplardan yararlandım.

Beşinci bölüm Ermenilerin Lübnan'daki sosyal, kültürel ve ekonomik hayatıyla alakalı oldu. Fransız manda idaresinin kendilerine sağladığı olumlu koşullar sayesinde Ermeniler Anadolu'da yaşadıkları dönemde yüzyıllar içinde inşa etmiş oldukları kurumları Lübnan'da tekrar kuracaklardır. Hem Ermeni Katolik kilisesinin hem de Ortodoks kilisesinin yeniden tesis edilmesi ve bu kurumların sadece Lübnan'daki değil ABD ve Avrupa'daki Ermenilerin de bağlı olduğu en yüksek ruhani merkez olarak Fransız manda idaresince kabul edilmesi Lübnan'ı Ermeniler için dini merkez yapacaktır. Kiliselerin yeniden tesis edilmesinden sonra Ermeni cemaatinin Osmanlı döneminde sahip olduğu milli meclisleri yeniden oluşturması ve bu meclisler

oluşturulurken Ermeni siyasi partileri arasında vuku bulan çatışmaları da bu bölüm içerisinde inceledim. Dini hayatın yanı sıra Ermenilerin Lübnan'da açtığı okullar ve basın-yayın kuruluşları ve ekonomik faaliyetleri yine bu bölüm içinde incelendi. Bu bölümü yazarken döneme ait Ermenice gazete ve kitapları kullandım. Ekonomik hayatı yazarken daha çok Ermeni hemşeri dernekleri tarafından yayınlanmış Maraş Ermenileri, Van Ermenileri veya Antep Ermenileri gibi eserleri kullandım. Ermenice olan ve genel olarak 1930'lu yıllarda yayınlanmış olan bu eserlerde o şehirden olup Lübnan'da yaşayan Ermeniler ve onların icra ettiği meslekler hakkında bilgiler mevcuttur. Ekonomik hayatla ilgili faydalandığım bir başka önemli kaynak da Fransız manda idaresi döneminde hazırlanmış bir iş rehberidir (**L'Indicateur Syrien, Annuaire de la Syrie du Liban & Palestine**, Edit., E. & G. Gédéon, Beyrut, 1922-1929). 1922-1929 yıllarını kapsayan bu rehberden faydalanarak tek tek Ermeni iş yerlerini ve Ermenilerin faaliyet gösterdiği iş kollarını belirlemeye çalıştım. Bu rehberin yanı sıra daha önce zikretmiş olduğum Fransız manda idaresinin milletler Cemiyetine sunduğu yıllık raporlardan da Ermenilerin Lübnan'daki ekonomik hayatını anlatırken yararlandım.

BİRİNCİ BÖLÜM

LÜBNAN'DAKİ ERMENİ CEMAATİNİN OLUŞUMU

NÜFUS VE GÖÇLER

1. 1915 ERMENİ TEHCİRİ ÖNCESİ LÜBNAN'A ERMENİ GÖÇLERİ VE LÜBNAN NÜFUSU

Ermeni kaynaklarına göre Ortadoğu ve Arap topraklarındaki Ermeni varlığı Emevi dönemine kadar dayansa da Lübnan'da kalıcı bir Ermeni varlığı son yüz yılda gerçekleşen göç dalgaları neticesinde oluştu. Haçlıların güney Akdeniz kıyılarını istila etmesinden sonra, özellikle de 1375 yılında Kilikya Ermeni Krallığının yıkılmasının ardından kalabalık Ermeni gurupları Lübnan'a göç etti. İlk gelen bu Ermenilerin çoğu zamanla Lübnan'ın Katolik Hristiyan halkı Marunilerin etkisiyle asimile olarak Maruni oldu.³⁷

19. yüzyıla kadar Cebel-i Lübnan'da yaşayan Ermenilerin çoğu Katolik'ti. Katolik Ermenilerin buraya akın etmesine neden olan birçok tarihsel neden bulunuyordu. Vatikan tarafından Kilikya'da Katolik Ermeni Patrikliğinin kurulmasından kısa bir süre sonra ve 18. Yüzyılda Roman Katolik misyonerlerin Osmanlı Ermenileri üzerindeki başarılı misyonerlik faaliyetleri sayesinde birçok Ermeni Katolik mezhebine geçti.³⁸ Ortodoks Ermeni Kilisesi tarafından zulme uğrayan bu Ermeniler kendilerine güvenli bir sığınak olarak gördükleri Lübnan'a Maruniler arasına yerleştiler. Lübnan'da bulunan Maruni önderler bu yeni gelen göçmenlere para ve özellikle Kisravan bölgesinde toprak vererek onların Lübnan'a yerleşmelerine yardımcı oldu.³⁹ Bu nedenle 18. yüzyılın ortalarında Cebel-i Lübnan'da bir düzineden fazla Katolik Ermeni köyü vardı. Günümüzde Lübnan'da ayakta duran en eski manastır olan Zimmar manastırı bu

³⁷ Sanjian, Avedis *a.g.e.*, s., 59. Katolik Ermeni ve Maruni ilişkileri için bkz: Jeranian, Panos J. *Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon 1720-1840*, Haigazian Armenological Review, Beyrut, 2006, c., 26, s., 41-103.

³⁸ Kılıç, Davut *Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c., 5, no., 1, 2000, s., 135-147.

³⁹ Schahgaldian, Nikola B. *The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians of Lebanon, 1920-1974*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1979, s., 49. Ortaçağ ve o dönem Lübnan'daki Ermeni varlığı için bkz: Sanjian, Avedis *a.g.e.*, s., 1-30, Alboyacıyan, Arşag *Patmutyun Hay Kağtagunutyun* (Ermenice: Ermeni Göçmenleri Tarihi), cilt 1, Kahire, 1941, s., 207-206.

Ermeniler tarafından kuruldu.⁴⁰ 19. yüzyılın başında, ilk gelen Ermeniler çoğunlukla asimile olup Maruni olduğu için Zimmar'daki Ermeni Katolik Kilisesi bünyesinde sadece yirmi beş aile veya iki yüz nüfus bulunuyordu.⁴¹

1820 ve 1830 yılları arasında İstanbul'daki Ermeni Patrikliğinin Katolik Ermenilere karşı baskısı zirveye ulaştığında Erzurum, Muş ve Trabzon bölgelerinden çok sayıda Katolik Ermeni Cebel-i Lübnan'daki Zimmar manastırı civarına göç etti. 1847-1860 yıllarında Cebel'i Lübnan'a yerleşmiş olan Ermenilerin yanı sıra liman kenti Beyrut'ta da altmış kadar Katolik Ermeni aile vardı.⁴²

1861 yılında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletler Lübnan'ın idaresi hakkında yeni bir düzenleme yapmayı kararlaştırınca Ermenilerin Lübnan ile alakaları yeni bir safhaya girdi. İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya, Rusya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan uluslararası konferansın hazırladığı "Cebeli Lübnan Nizamnamesi" ile Lübnan'a idarî, adlî ve malî tam bir "özerklik" bahşedildi. Lübnan Dağı ile sınırlı olan ve Beyrut ve diğer Müslüman kıyı bölgeleri kapsamayan bölgenin yönetimi, büyük güçlerin denetimi altında olmak üzere, Bab-ı Âli'nin atayacağı Katolik bir genel valiye emanet edilecek, büyük güçler kendisini onaylayacak ve denetleyecek, eski idare meclisi de kendisine yardımcı olacaktı.⁴³

Bu nizamname imzalandıktan dokuz gün sonra Babıâli, bir Katolik Ermeni olan İstanbul Telgraf Müdürü Davut Efendi (1861-1868)'yi ilk Lübnan mutasarrıfı olarak seçti ve 22 Haziran'da kendisine bu görevi resmen tebliğ etti.⁴⁴ Lübnan'a atanan mutasarrıfların sekizinci ve sonuncusu yine Katolik bir Ermeni olan Hovhannes Kuyumcuyan (1912-1915)'di.⁴⁵ Davut Paşa Lübnan'a gelirken beraberinde İstanbul'dan belirli bir sayıda

⁴⁰ Varjabedian,Sisag Hagop *Hayeri Lipanani Meç* (Ermenice: Lübnan Ermenileri), Hamaskaine W. Sethian Press, Beyrut, 1982, c., 1, s., 270.

⁴¹ Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s., 61.

⁴² Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 50, Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s., 61. Osmanlı Salnamelerinde de bu döneme ait Lübnan'daki Ermeni nüfusu ile ilgili yakın rakamlar vardır. Bu konu ile ilgili olarak bir sonraki başlıkta ayrıntılı bilgi verilecektir..

⁴³ Reyhan,Cenk Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi, *Memleket Siyaset Yönetim*, 2006, no., 1, s., 171., Ülman,Halûk *1860-1861 Suriye Buhranı; Osmanlı Diplomasisinde Bir Örnek Olay*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966, s., 120-121; Acar,İrfan C. *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK, Ankara, 1989, s., 18-23, Akarlı,Engin *The Long Peace, Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, Berkeley, Lons Angeles, London, 1993, s., 31-vd.

⁴⁴ Ülman, *a.g.e.*, s., 121. Davut Efendi Ermenice kaynaklarda Garabet Artin Davutyanyan olarak zikredilmektedir. Davut Paşa'nın biyografisi için bkz: Varjabedian, *a.g.e.*, s., 192-214.

⁴⁵ Hovhannes Kuyumcuyan'ın biyografisi için bkz: Varjabedian, *a.g.e.*, s., 215-224.

Ermeni de getirdi. Lübnan'ı idare ettiği sürece Ermenileri Lübnan'a yerleşmeleri için teşvik etti. Kimi zaman bu tavrından dolayı yerli Müslümanlar tarafından biraz da abartılı olarak Lübnan'da bir Ermeni devleti kurmak istediği ya da Lübnan'ı Ermeni nüfusun yoğun olduğu Kilikya bölgesi ile birleştirmek gibi politik hayalleri olduğu iddia edildi ve eleştirildi. Her ne kadar bu iddialar söylenti düzeyinde olsa da Davut Paşa'nın idaresi sürecinde Lübnan'ın Ermenileri kendine çektiği bir gerçektir.⁴⁶

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye'yi kısa süreli (1831-1840) işgalinden sonra Beyrut Doğu Akdeniz'deki diğer liman şehirleri içerisinde kendi önemini arttırdı. 1827 ile 1862 yılları arasında Beyrut'tan transit olarak dışarıya gönderilen malların değeri yüzde sekiz yüz oranında arttı. Nüfusu ise yaklaşık sekiz kat artarak 1830'da 6000'den 1860'ta 50.000'e ulaştı. Hristiyan nüfus ise 1840-1860 yılları arasında üçe katlanarak toplam nüfusun yarısına ulaştı. Bir İngiliz konsolos 1840 yılında şöyle yazmaktadır; *“Burada alışkanlıkları, giyimleri ve tükettikleri diğer ürünler bakımından diğer vatandaşlardan çok daha lüks bir hayat yaşayan zengin bir Hristiyan sınıf ikamet etmektedir”*⁴⁷

Bunların yanında, Avrupalı konsolos ve büyükelçilerin tercih ettiği bir ikametgâh olması, Avrupa ve Amerikalı misyonerlerin genel merkezi olması ve uluslararası ticaretiyle Beyrut değişik milletlere mensup birçok insanı kendine çekti. 19. yüzyılın ikinci yarısında Beyrut-Şam kara ve tren yolunun yapılması ve Beyrut limanının modernize edilmesi ile Beyrut'un uluslararası ticaret alanındaki önemi daha da arttırdı. Beyrut'un bu çekiciliğinden diğer tüccarlar gibi Ermeni tüccarlar da etkilendi. Genel olarak Katolik olan bu tüccarlar Lübnan'daki Ermeni cemaatiyle alakalı konularda belirleyici bir rol üstlenirken, yaptıkları bağışlarla Ermeni hayır kurumlarını ihya ettiler.

Örneğin 1860 yılında Hanna Ghukas mal varlığını Ermeni cemaatine miras bıraktı, onun ardından birkaç Ermeni tüccar daha aynı şeyi yaptı. Özellikle Antun Bey al-Mısri Ermeni cemaatine bağışladığı mal varlığıyla cemaat ileri gelenlerinin Beyrut'a *Sug el-*

⁴⁶ Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s., 64, Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 51, Varjabedian, *a.g.e.*, s., 211.

⁴⁷ Traboulsi, Fawwaz *A Modern History of Lebanon*, Pluto Press, London-Ann Arbor, Michigan, 2007, s., 22. Lübnan ticaretini elinde bulunduran önemli Hristiyan aileler için bkz: Fawaz, Leila *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut*, Harvard University Press, Cambridge, Massachutes, London, 1983, s., 93-vd.

Ermen diye bilinen *Ermeni Çarşısı*'nın kurulmasını sağladı. Bu çarşıdaki dükkânlardan elde edilen kira gelirleri cemaatin ihtiyaçları için kullanıldı.⁴⁸

1880 ve 1890'lı yılların başında Beyrut'un artan uluslararası ticaret olanaklarından cezb olan Güneydoğu Anadolu, Kilikya, Halep ve Şam'dan birçok Ermeni tüccar ve komisyoncu Beyrut'a varmaya başladı. Bu ticari faaliyetler Kayseri, Adana, Maraş, Urfa ve Diyarbakır'dan Ermeni komisyoncuların gelmesiyle güçlü bir ivme kazandı. Bu tüccar ve komisyoncular Avrupa'dan özellikle Liverpool ve Manchester'dan başta tekstil ürünleri olmak üzere mamul ürünler ithal ederek onları Güney Anadolu, İran ve Hindistan'da piyasaya sürdüler. Bu Ermeni tüccarların büyük bir çoğunluğu Beyrut'ta ambarlarının da bulunduğu Rum Hanı'nda ikamet ediyordu. Şunu belirtmek gerekir ki, bu tüccarların ticari faaliyetleri Beyrut ve Suriye'deki diğer merkezlerde bulunan gümrük idarelerinde çalışan Ermeni memurlar tarafından kolaylaştırılıyordu. Ermeni tüccarların birbirlerine karşılıklı yardımlarda bulunduğu anlaşılıyor. Lonca tipi bir yapı içine girdikleri kesin olmasa 1893'te aralarından birini Beyrut gümrük müdürlüğü için temsilci seçtikleri biliniyor.⁴⁹

19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni milliyetçilik hareketleri artık ete kemiğe bürünür hale geldiğinde Osmanlı idarecileri nezdinde komiteci olan birçok Ermeni politik lider kanun kaçağı durumuna düştükleri vakit ilk sığınma yeri olarak Lübnan'ı seçti. Bu komitacı liderlerin yanı sıra 1890-1895 yıllarında Güneydoğu Anadolu'da yaşanan olaylar neticesinde artık Anadolu'da yaşamak istemeyen Urfa, Antep ve Maraş gibi Anadolu illerinden kimi Ermeniler de önce Halep'e oradan da Lübnan topraklarına vardı.⁵⁰ 1909 Adana Olaylarının ardından da Çukurova'dan az sayıda bazı Ermeni ailelerin Lübnan'a göç ettiği Ermeni kaynaklarda belirtilmektedir.⁵¹

⁴⁸ Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s., 65. Ancak bu çarşı 1975'te başlayan Lübnan iç savaşı sırasında tamamen yıkılmış ve savaş bitikten sonra bir daha inşa edilmemiştir.

⁴⁹ Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s., 65.

⁵⁰ 1895-1896 olayları için bkz: Deringil, Selim *The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897*, *Comparative Studies in Society and History* 2009, say., 51, cilt, 2, s., 344–371 ve Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan II. Abdulhamid'in önerisiyle oluşturulan komisyon raporu; BOA. HR. SYS, nr, 2859/63.

⁵¹ Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s., 65.

1. 1. Osmanlı Salnamelerine Göre 1915 Öncesi Lübnan'ın Ermeni Nüfus

1894 yılına ait Beyrut Vilayet Salnamesine göre vilayet genelinde 567 Katolik ve 86 Ermeni Kadim yani Ortodoks olmak üzere toplam 653 Ermeni nüfus vardı. Yine aynı salnameye göre Beyrut merkez sancağında 359 Katolik ve 89 Ortodoks olmak üzere toplam 448 Ermeni yaşamaktadır.⁵² Kemal Karpat'ın Osmanlı resmi nüfus sayımlarını baz alarak hazırladığı eserinde 1896 yılında Beyrut vilayetindeki Ermeni miktarı 86 olarak verilse de Katolik Ermeniler bu hesaba katılmamıştır. Çünkü bu eserde Katolikler millet ayrımına tabi tutulmadan toplu olarak "Katolikler" başlığı altında hesaplanmıştır. Oysa Katolik cemaati içinde Rumlar ve Ermeni olanlar da vardır.⁵³ Aynı eserde 1897 yılı Beyrut Vilayeti Ermeni nüfusu 89 olarak verilmişse de burada da yine Katolik Ermeniler hesaba katılmamıştır.⁵⁴ 1326 (M.1908/1909) Beyrut Vilayet Salnamesinde sadece Beyrut Sancağı için 457 Katolik ve 105 Ortodoks Ermeni miktarı verilirken, Lazkiye sancağı için Katolik ve Ortodoks ayrımı yapılmadan toplam 735 ve yine Lazkiye sancağına bağlı Sahyun kazası için yine Katolik ve Ortodoks ayrımı yapılmadan 397 Ermeni nüfus verilmiştir.⁵⁵

Aşağıdaki tablolarda salname ve ikincil kaynaklardan faydalanılarak I. Dünya Savaşı öncesi Lübnan'ın Ermeni nüfusu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tablo 1.1: I. Savaşı Öncesi Beyrut Vilayeti Ermeni Nüfusu (1894-1914)

	1894 ⁵⁶	1897 ⁵⁷	1909 ⁵⁸	1914 ⁵⁹
Ermeni Katolik	567	...	...	277
Ermeni Ortodoks	86	89	...	1.188
Toplam	653	Bilinmiyor	1,697	1.465

⁵² *Salname-i Vilayeti Beyrut, H. 1312/1311 (M. 1894), s., 462-473.*

⁵³ Karpat, *a.g.e.*, s, 158.

⁵⁴ Karpat, *a.g.e.*, s,160.

⁵⁵ *Salname-i Vilayeti Beyrut, H. 1326 (M. 1908/1909), s., 227, 371, 389.*

⁵⁶ *Salname-i Vilayeti Beyrut, H. 1312/1311(M. 1894), s., 462-473.*

⁵⁷ Karpat, *a.g.e.*, s, 160. Adı geçen kaynakta Katolik ve Ortodoks ayrımı yapılmadan Ermeni nüfusu başlığı altında 89 rakamı verilmiştir. Ancak bu rakamın sadece Ortodoks Ermenileri kapsadığı kuvvetle muhtemeldir. Çünkü aynı şekilde diğer Hıristiyanlar da millet ayrımı yapılmadan "Katolikler" başlığı altında verilmiştir.

⁵⁸ *Salname-i Vilayeti Beyrut, H. 1326 (M. 1908), s., 227, 371, 389.*

⁵⁹ Karpat, *a.g.e.*, s, 176. McCarthy, *a.g.e.*, s., 188. Ancak McCarthy 1914 yılı için 1.411'i Ortodoks ve 329'ü Katolik olmak üzere toplam 1.740 Ermeni rakamını vermektedir. Her iki yazarında aynı kaynağı (1330 Senesi Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği) kullanmasına rağmen iki kaynak arasındaki fark McCarthy'nin nüfusu hesaplarken kadınların ve çocukların kimi yerlerde eksik ya da hiç sayılmadığını farz edip bazı eklemeler yapmasından kaynaklanmaktadır. McCarthy'nin nüfus hesaplamalarında eklemeler yapmak için kullandığı formülü için bkz: McCarthy, *a.g.e.*, s., 178.

Tablo 1.2: Sancak ve Kazalara Göre 1914 Lübnan Ermeni Nüfusu⁶⁰

	Beyrut Sancağı				Trablus Şam			Akka Sancağı				Lazkiye Sancağı				Nablus Sancağı		Toplam			
	Beyrut	Sur	Sayda	Marjuyun	Trablus Şam	Safita	Akkar	Hüsniülekrad	Akka	Haifa	Tabariya	Safed	Nasirah	Lazkiye	Merkeb	Ceble	Sahyun		Nablus	Beni Saab	Cenin
Ermeni Ortodoks	123								4					481			580				1.188
Ermeni Katolik	270		2		5																277
Toplam	395				5				4				1.061					1.465			

Yukarıda verdiğimiz rakamlara ek olarak bağımsız bir sancak olan Cebel-i Lübnan'da 1308 (M. 1889/1890) yılı için Zahle kazasına Ermeni ve Süryani toplamı için 5 nüfus verilmiştir.⁶¹

Tablo 1.3: Beyrut Sancağının Miletlere Göre Nüfusu, 1894- 1914

Millet	Nüfus			
	1894 ⁶²	1889/1900 ⁶³	1909 ⁶⁴	1914 ⁶⁵
Müslüman	94.415	14.430	29.544	45.063
Rum Ortodoks	17.752	12.824	14.203	22.018
Rum Katolik	9.932	2.277	3.689	3.718
Marunî	15.981	6.524	10.399	13.446
Protestan	1364	215	421	314
Roman Katolik		190		250

⁶⁰ Karpas, *a.g.e.*, s, 176.

⁶¹ *Cebel-i Lübnan Salnamesi*, H. 1308 (M. 1889/1890), s., 106.

⁶² *Salname-i Vilayeti Beyrut*, H. 1312/1311 (M. 1894), s., 462-473.

⁶³ Justin McCarthy, *a.g.e.*, s., 190.

⁶⁴ *Salname-i Vilayeti Beyrut*, H. 1326 (M. 1908), s., 227.

⁶⁵ Karpas, *a.g.e.*, s, 176, Justin McCarthy, *a.g.e.*, s., 190.

Ermeni Katolik	359	352	457	270
Ermeni Ortodoks	86	21	105	123
Süryani Katolik	248	190		491
Keldani		19	20	
Yahudi	1.801	908	2.784	3.431
Kıpti	6			
Latin	282		235	
Çingene		6		
Yabancı		1102	4771	
Toplam	142.226	38.954	66.628	89.144

Tablo 1.4: Beyrut Sancağının Ermeni Nüfusu 1894-1914

	1894	1889/1900	1909	1914
Ermeni Katolik	359	352	457	270
Ermeni Ortodoks	86	21	105	123
Toplam	445	373	562	393

Tablolardan anlaşılacağı üzere hem Beyrut Vilayetinin hem de Beyrut Sancağının 1915 öncesi Ermeni nüfusu düzenli olarak artmaktadır. Ancak 1909 senesi vilayet genelindeki Ermeni nüfusunda hızlı bir artış söz konusudur. Bunun nedeni kanaatimizce 1909 Nisan ayında vukuu bulan Adana Ermeni olaylarıdır. Bu olaylar neticesinde Ermeniler ve Müslümanlar bir birini katletmiş, olaylar sonlandıktan sonra da bazı Ermeniler Adana'da barınamayıp çoğunlukla Lazkiye göç etmiştir. Lazkiye üzerinden Beyrut'a göç edenler olmuşsa da sayıları pek fazla olmasa gerektir. Nitekim Tablo 2'de görüleceği gibi 1914 yılında Lazkiye sancağında 1.061 Ermeni nüfus görülmektedir, bunun nedeni Adana'dan yaşanan göçtür.

Tablo 1’de dikkati çeken hususlardan biri 1909 yılında Vilayetin toplam nüfusu 1.697 iken 1914 yılında bu rakam 1.465’ düşmüştür. Bunun nedeninin 1909 olaylarında Adana’dan göç edenlerin olaylar yatışında memleketlerine geri dönmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Ne yazık ki elimizde 1909 yılı Lazkiye sancağına ait nüfus verileri olmadığı için 1914 yılı verileri ile karşılaştırıp daha kesin yorum yapamıyoruz.

1.2. Ermeni ve Diğer Kaynaklara Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Lübnan’da Ermeni Nüfusu

Ermeni kaynakları ile Osmanlı salnameleri Lübnan’daki Ermeni nüfusu hakkında birbirleriyle uyuşmamaktadır. Sisag H. Varjabedyan göre 1895 öncesi Lübnan’da 30-40 Ortodoks Ermeni aile vardı. Bu ailelerin de ortalama 200 kişiye tekabül ettiğini ifade eden yazar Katolik Ermenileri de aynı sayıda olduğunu yazmaktadır. 1909 Adana olaylarından sonra yeni gelen göçmenlerle I. Dünya Savaşı’ndan önce Lübnan topraklarında yaşayan toplam Ermeni miktarı için 800-1000 arasında bir rakam zikretmektedir.⁶⁶

Başpiskopos Malacia Ormanian, Beyrut vilayeti için 1.000 Ortodoks ve 300 Katolik olmak üzere 1.300 Emeni nüfus ve Cebel-i Lübnan sancağı için 3.000’i Ortodoks ve 200’ü Katolik olmak üzere toplam 3.200 Ermeni olduğunu iddia etmektedir.⁶⁷ Ancak 1890 tarihli Cebel-i Lübnan salnamesinde sadece 5 Emeni kaydedildiğini belirtmekte fayda vardır.⁶⁸

Ermeni tarihçilerin sık sık referans olarak kullandıkları Lepsius ise aynı şekilde Beyrut ve civarında yaşayan Ermeni miktarını toplamda 1.300 olarak vermektedir.⁶⁹ Mesrob K. Krikorian ise Osmanlı salnamelerine dayandırdığı 1.800 ve Ormanian’ı referans alarak elde ettiği 4.500 rakamının ortalamasını alarak I. Dünya Savaşı öncesi Lübnan’da 3.150 Ermeni olduğunu belirtmektedir.⁷⁰

⁶⁶ Varjabedyan, *a.g.e.*, s., 285.

⁶⁷ Ormanian, *a.g.e.*, s., 207.

⁶⁸ *Salname-i Vilayeti Beyrut, H. 1312/1311 (M. 1894)*, s., 462-473.

⁶⁹ Lepsius, Johannes *Der Todesgang des Armenischen Volkes; Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Postdam, 1919, s., 308.

⁷⁰ Krikorian, Mesrob K. *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge Direct Editions, Boston, 1977, s., 95.

Osmanlı nüfusu konusunda sık sık referans alınan Vital Cuinet ise 1896 tarihinde yayınladığı *Syrie, Liban et Palestine* adlı eserinde Beyrut vilayetinde 930 Katolik ve 2001 Ortodoks (Gregoryan) ve Cebel-i Lübnan'da ise 30 Katolik Ermeni nüfus olduğunu kaydetmektedir.⁷¹ İngiliz arşivinde bulunan ve İngiliz eliçisi Sir E. Spears tarafından hazırlanan Lübnan Ermenileri alakalı bir raporda 1918 öncesinde Lübnan'da çoğu tüccar ve zenaatkar olan 1000 kadar Ermeni olduğu ifade edilmektedir.⁷²

2. 1915 ERMENİ TEHCİRİ VE LÜBNAN ERMENİLERİ

1915 yılında Ermenilerin tehcir edilmesine karar verildi, ancak Lübnan'daki Ermeniler tehcir kapsamının dışında tutuldu. Bunun yerine diğer bazı illerde uygulanan tedbirler burada da uygulandı. Örneğin 2 Ağustos 1915 tarihli bir şifre ile yaşları 16 ile 60 arasında olan erkek Ermenilerin Osmanlı ülkesinden dışarı çıkmalarına mâni olunması istendi.⁷³ 17 Ağustos tarihli başka bir şifre telgrafla Ellerinde belgeleri bulunan şimendifer memurları ve amelelerin şimdilik sevk edilmelerine gerek olmadığı ve miktarlarının bildirilmesi istendi.⁷⁴ 3 Şubat 1916 tarihli başka bir şifre ise sevkleri tehir olunan Ermenilerin müsaade almadan buldukları kazadan dışarıya çıkarılmamaları emrediliyordu.⁷⁵ Ayrıca bazı Ermeni kaynaklarına göre Beyrut'ta bazı cemaatin ileri gelenleri ve resmi memurların bir kısmı bölücü faaliyetlerde bulduklarından dolayı yargılanmak üzere Şam'a gönderildi. 1914 yılında Surp Nişan kilisesi ve bitişiğinde bulunan topraklara yeni bir hapisane inşa etmek amacıyla hükümet tarafından el konuldu daha sonra ise tahrip edildi.⁷⁶ Ermeni tüccarlara ait mallar ordunun ihtiyaçları için müsadere edildi.⁷⁷

⁷¹ Cuinet, Vital *Syrie, Liban et Palestine, Géographie Administrative, Statistique, S descriptive et Raisonnée*, Ernest Loroux Editour, Paris, 1896, s., 14 ve 252.

⁷² FO 371/4000/A, No. 59, Beyrut İngiliz büyükelçisi Sir E. L. Spears'dan dış işleri bakanı Rt. Hon. Anthony Eden'e, Lübnan Ermenileri Raporu, 29 Haziran 1944.

⁷³ BOA. DH. ŞFR, No. 54-A/251 naklen Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1995, s., 69.

⁷⁴ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/48 naklen Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s., 80.

⁷⁵ BOA. DH. ŞFR, 60/224 naklen Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s., 128.

⁷⁶ Varjabedian, *a.g.e.*, s., 433-435. Manastır ve diğer araziler 1918 yılında Fransız otoriteler tarafından Ermeni cemaatine iade edildi ve cemaat 1919 yılında manastırı yeniden inşa edecekti. Avedis Sanjian, *a.g.e.*, s., 148, 285.

⁷⁷ *The New York Times*, 9 Kasım 1914.

1915 yılının Ağustos ayında Baelbek'teki Ermeni göçmenlerin sayısı 3000'i bulmuştu.⁷⁸ Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının son Hıristiyan ve aynı zamanda Katolik Ermeni olan valisi Ohannes Kuyumcuyan Paşa hatıralarında Eylül ayında Beyrut'tan hareketle Rayak'a⁷⁹ giderken yolda karşılaştığı manzaraları şöyle anlatır;

*"... Beyrut'tan uzaklaşınca Ermeni dramının o büyük resmi gözlerimizin önüne serildi. Vadinin bir ucunda askeri çadırlar ve onların hemen yanında basit kumaşlardan sırf güneşten korunmak amaçlı yapılmış gölgelikler altında Ermeni göçmenler vardı. Ancak herkese yetecek kadar gölgelik yoktu. Güneşin altında uyuyan birçok insan vardı. Biraz daha yaklaşınca yüreğimi sızlatan bir şey fark ettim; tifüs ve dizanteri taşıdıkları dolayısıyla kamptan ayırdığım bir grup hasta Ermeni de bu kamptakilerin arasındaydı. Kafilenin büyük bir çoğunluğu çocuklardan oluşuyordu..."*⁸⁰

Kamptakiler için bir doktor tahsis edilmişti ancak yine de tifüs ve dizanteriden ölenlerin sayısı günde yüz kişiden az değildi. Rayak'a gelen tehcir kabileleri genel olarak tren ile geliyor daha sonra da şehrin dışındaki kampta bekletiliyordu. Rayak'taki askeri yönetici mültecilere güneşten korunmaları için tenteler temin edilmesini sağlamıştı. Ama herkese yetecek kadar tente yoktu dolayısı ile güneşin altında bekleyenler de vardı.⁸¹

Tehcir uygulamasının genel ilkeleri gereğince varış noktalarına varan muhacirlerin Beka vadisindeki Müslüman köylerine yerleştirilmesi gerekiyordu. Yetim çocukların Müslüman ailelerin yanına verilmesi istenirken hamile kadınlar bundan sonra başka bir merkeze gönderilmemesi ve Müslümanların yoğunlukta olduğu köylere yerleştirilmesi isteniyordu.⁸²

Hükümet bir yandan tehciri sorunsuz bitirmeye çalışırken bir yandan da göç ettirilenlerin bu durumdan daha az etkilenmesi için tedbirler almaya çalışıyordu. Beyrut Valiliğine gönderilen 20 Haziran 1917 tarihli bir şifre ile Harbiye Tahsisâtı'ndan

⁷⁸ *Armenians of Lebanon, From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Edit., Aida Boudjikanian, Haigazian University and Armenian Heritage Press, Beirut, 2009 içinde Hilmar Kaiser, *The Armenians in Lebanon During the Armenian Genocide*, s., 37

⁷⁹ Beka vadisinde Beyrut'a 40 km. mesafede bir şehir.

⁸⁰ Kouyoumdjian, Ohannès Pacha *Le Liban, Á la Veille Et au Dèbut de la la Guerre Memoires d'un Gouverneur, 1913-1915*, Édition du Centre D'Histoire, Paris, 2003, s., 169.

⁸¹ Kouyoumdjian, *a.g.e.*, s., 170

⁸² *BOA. DH. EUM. Gen. 203 DH. ŞFR 64/19* naklen Kasier, *a.g.e.*, s., 38.

muhacirlere verilen günlük yevmiyenin Temmuz ayından itibaren küçükler için altmış paraya ve büyükler için üç kuruşa yükseltilmesi istenmişti.⁸³

Cemal Paşa hatıratında Suriye ve Lübnan'daki vilayetlere yüz elli bin Ermeni yerleştirdim dese de⁸⁴, 1915 tehcirinin ardından Lübnan'a varan Ermeni miktarını kesin olarak hesaplamak pek mümkün görünmemektedir. Bunun başlıca nedeni o yıllarda sürekli bir iç nüfus dolaşımı yaşanmasının yanında tehcir edilen bazı Ermenilerin kara yoluyla Mısır gibi bazı komşu ülkelere ve deniz yoluyla da Avrupa ve Amerika'ya gitmeleridir.

Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve bu çalışma için oldukça kıymetli addedilebilecek 17 Mart 1917 tarihli bir belgede Beyrut vilayetinde 53 yerli ve genel olarak Anadolu'dan gelmiş 1.980 Ermeni bulunduğu belirtilmektedir. Yerli ve yabancı Ermenilerin toplamı 2.033'e baliğ olmaktadır. Söz konusu belgede yerli olmayan Ermenilerin geldikleri şehir miktarıyla birlikte verilmiştir. İlgili belge latinize edilerek aşağıda verilmiştir.

Tablo 1.5: Beyrut Vilâyeti Dahilinde Bulunan Ermenilerin Aded ve Memleket ve Mahallerini Mübeyyin Cedvel (1917)⁸⁵

Buldukları Mahal	Beyrut	Akkâ	Nablus	Lazkiye	Trablusşam	Sur	Merciuyûn	Merkab	Yekûn
Yerli	7			32	5			9	53
Niğde	9								9
Maraş	31	74	4		1		62		213
Sis	5				1				6
Diyarbakır	165			6	6				177
Dersaâdet	5								54
Adana	5	196	91		118	105			563
İran(?)	2								24
Haleb	4				5	1			54
Edirne	1	1							2
Antakya	1				1				17
Konya	2	76			4	1			83
Ayntab	3	24	118		30				202
Kayseri	2		2		8				36
Harput	1								11
Eğir	4								4
Dört Yol	4		7						11
Cisr-i Şuğur					1				1
Filiba	4								4

⁸³ BOA. DH. ŞFR, 77/168

⁸⁴ Cemal Paşa, *Hatırat*, Yayına haz., Metin Martı, Arma Yay., 1996, İstanbul, s., 370.

⁸⁵ BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/55_2. Belgenin orijinal görüntüsü için bkz: Ek 1.

Dedeğaç	1								1
Evriye(?)	8								8
Roma(?)	1								1
Mamuretülaziz	8								8
Tiflis	1								1
İzmit	2		20						22
Zalas(?)	1								1
Erzincan	4								4
Arabkir(?)	4								40
Varna	7								7
İskenderun	6	1			1		18		26
Amasya	4								4
Bitlis	1								1
Şam	2								2
Tarsus	3	5			4				12
Kudüs	4								4
Bursa		2			2				4
Malkara		4							4
Keseb		33							33
Ankara		2				36			38
Belen		6					22		28
Tormarza			14						14
Kilis			34		5				39
Taşhan			5						53
Bahçe			6						6
Sungurlu			6						6
Everek			3						3
Yozgad			6						6
Eskişehir			4						4
Sazaklı			19						19
Urfa					5				5
Mersin					5	7	10		22
Balıkesir						12			12
Tekfurdağı						13			13
Haçin						26			26
Afyonkarahisar						17			17
Erdek(?)						9			9
Konya						6			6
Toplam	587	424	428	38	202	233	102	19	2033

Fî 17 Mart sene [1]333

Beyrut Valisi

Azmi

Yukarıdaki cetvele göre 1917 yılında, günümüzde Lübnan toprağı olan Beyrut'ta 587, Trablusşam'da 202, Sur'da 233, Merciyun'da 102 ve Merkab'da 19 olmak üzere toplam 1.443 Ermeni bulunmaktadır. Günümüzde Filistin toprağı olan Akka'da 424 ve Nablus'ta 428 olmak üzere toplam 852, günümüzde Suriye toprağı olan Lazkiye'de ise 38 Ermeni bulunmaktadır. Belgede dikkati çeken bir başka husus ise gelenlerin en çok

Adana (563 kişi), Maraş (213 kişi) ve Antep (202 kişi)'ten gelmiş olmasıdır. Diğer illerden gelenlerin miktarı genel olarak elliye geçmezken Adana'dan gelenlerin miktarı miktar bakımından kendisine en yakın olan iki ilin miktarından iki katından fazladır. Bu durum 1909 Adana olaylarından sonra bir kısım Ermeninin Lübnan'a göç etmiş olduğu savımızı kuvvetlendirmektedir.

Beyrut Alman konsolosu Waldburg'un şansölye Bethman Hollweg'e gönderdiği 5 Nisan 1917 tarihli belge, bölgede görev yapan Alman misyonerlerin Beyrut ve çevresindeki Ermeni mültecilere dair raporlarını içermektedir. Walbung'u ifadesine göre Mart 1917 tarihi itibarıyla Beyrut'ta 40 Ermeni aile ile Sayda ve Sur'da ise 200 Ermeni nüfus bulunmaktadır. Yerel yöneticiler ihtida eden ailelere yiyecek ve iş gücü konusunda yardımcı oluyordu. İhtida etmeyenler ise gizli olarak varlığını devam ettiriyordu. Bunlardan 17 aile Beyrut'ta bulunuyordu. Bu ailelerden altısının maddi durumu iyiydi. Bir diğer altısının yapacak bir işi vardı, geriye kalanlar ise yardıma muhtaçtı. Zahle ve Dhur el-Şur'da 50 aile vardı ve bunlardan 100 kişiye tekabül eden 25 ailenin durumu çok kötüydü. Bu ailelerin geçimini sağlayabilmeleri için ayda en az 500 lira (Livre Turque) gerekiyordu. Mersin'deki Yusufian & Kassabian şirketinin sahibi Sarkis Kassabian Alman yardım kuruluşuna çalışmalarını için yardımda bulunmayı teklif ediyordu.⁸⁶

3. CEMAL PAŞA'NIN SURIYE'DEKİ ERMENİ MÜLTECİLERİ BEYRUT'A TAŞIMA ÇABALARI

Cemal Paşa, Enver Paşa tarafından 5 Kasım 1914 günü Bahriye Nazırlığı görevi yanında İstanbul ve Çevresi Komutanlığına da atanmıştı. Bu arada Harbiye Nazırı Enver Paşa, 4. Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşa'yı da Mısır seferi için görevlendirmek istemektedir. Ancak Halepli Zeki Paşa böyle bir harekâtın başarı getirmeyeceğini öne sürerek Enver Paşa'nın bu teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Enver Paşa Nişantaşı'ndaki evine davet ettiği evinde Cemal Paşa'dan hem Mısır seferini icra hem de Suriye ve Filistin'deki asayişini temin etmesini istedi. Bu görevi kabul eden Cemal Paşa 18 Kasım 1914 gün ve 4096/1026 numaralı emirle 4. Ordu Kumandanlığı ile Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya Genel Valiliği görevine resmen atanarak 21 Kasım

⁸⁶ Waldburg'tan Bethman Hollweg'e, Pera 5 Nisan 1917, naklen Lepsisus, *Johannes Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*, Der Tempelverlag-Postdam, 1919, s., 333.

1914 günü görkemli bir törenle ve yanına II. Ordu'daki kurmay heyetini de alarak Haydarpaşa'dan Suriye'ye doğru yola çıktı.⁸⁷

Cemal Paşa 21 Kasım'da Halep'e akabinde 8 Aralık'ta da Şam'a geçerek Damascus Palas'ta ordu karargâhını kurdu. Şubat 1915'te Beyrut'un orta ve kuzey kısımları ile Suriye, Halep ve Adana vilayetlerinin oluşturdukları bölgenin komutanlığını "4. Ordu Komutan Vekili" ünvanıyla 12. Kol Ordu Komutanı Fahrettin (Türkkan) Paşa'ya verdi. Daha sonra ise kendi karargâhını Kudüs'e naklederek Victoria Kasrı'na yerleşti.

1915 yılında hükümet kararıyla Ermenilerin bölgeye gönderilmesi ve iskanı sırasında Suriye valisi önce Hulusi Bey daha sonra İstanbul eski Polis Müdürü Azmi Bey, 1916'da ise Erzurum eski valisi Tahsin Bey'di. Halep valiliği ise önce Bekir Sami (Kunduh) Bey'in uhdesinde iken 10 Ekim 1915'te Mustafa Abdulhalik Bey daha sonra ise Bedri Bey Halep valisi olarak atanır. Beyrut valiliğine Suriye vilayetinden naklen Azmi Bey atanacaktır.⁸⁸

Cemal Paşa Ermeni muhacirlerin korunması ve bu felaketten en az zararla kurtulmaları için elinden geleni yapmaya hazırdı. Onun nokta-i nazarında her Ermeni fert olarak Osmanlı Devleti vatandaşı idi ve tehirden maksat, buldukları yerlerde tehlikeli olabilecek çoğunlukları zararsız hale gelmeleri için geçici olarak yer değiştirmeye maruz bırakmaktı.⁸⁹ Bundan ötürü sevkîyatın başlamasından sonra Ermenilerin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya gönderilmesine karşı çıktı. Ona göre Hükümet tarafından öngörülen bölgeye sevk edilecek Ermeniler çok büyük zorluklarla karşılaşacaklardı.⁹⁰

Cemal Paşa, başta Zeytun olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinden görev bölgesine varan Ermeni muhacirleri için Hama, Havran ve Kerek livaları ile Halep'in güneyini ve kısmen de batısını iskan mıntıkası olarak tayin etmişti.⁹¹ Meselenin çok ciddi olduğunu düşünen Paşa, Mart 1916'a Şam'da görüştüğü Alman konsolosuna Ermeni dul yetimler için yetimhaneler kurmayı planladığını, muhacirlere yardım etmek isteyen Alman

⁸⁷ Artuç, Nevzat *Cemal Paşa*, TTK Yay., Ankara, 2008, s., 210-211.

⁸⁸ Artuç, *a.g.e.*, s., 267, 1220 nolu dipnot.

⁸⁹ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatırları*, İstanbul, 1954, cilt I, s., 120.

⁹⁰ Artuç, *a.g.e.*, s., 294.

⁹¹ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, cilt VII, s., 159.

yardım kuruluşlarına ve Alman misyoner Hanauer'e kendi inisiyatifıyla yardımlarını dağıtmaları için izin vereceğini anlatmıştı.⁹²

1916 yılında Halep valisi Hüseyin Kazım⁹³ ve Kamil Beyleri muhacirlerle ilgilenmeleri için görevlendirdi.⁹⁴ Ancak Hüseyin Kazım ve Kamil Beyler merkezi hükümetten gelen emirler yüzünden onun emirlerini tam olarak yerine getirmede yetersiz kalınca⁹⁵ 1916 yılında İstanbul'dan Çerkez Hasan Bey'i getirtti. Cemal Paşa Hasan Bey'i o sırada İttihat ve Terakkiye muhalif bir olan Halaskar Zabitan grubuna mensup olmasından dolayı tercih etmiş ve kendisinden bu görevi üstlenmesini istemişti.⁹⁶

14 Ağustos 1916'da Halep'e gelmesi emrini alan Çerkez Hasan Bey, 27 Ağustos'ta Halep'e varır ve Baron Oteli'nde Kumandan Paşa ile buluşur. Ancak Paşa bu ilk buluşmadan kendisine vazifesini açıklamaz. Ordu karargâh treni ile birlikte Beyrut'a geçerler. Burada sıkıntılı on beş gün geçirdiğini anlatan Hasan Bey, Paşa'ya görevinin ne olduğunu sorduğu zaman aldığı cevabı anılarında şöyle aktarır;

“ Şimdi sen Havran'a gideceksin. Orada takrîben 20-30 bin Ermeni muhaciri bulacaksın. Biliyorsun ki orası zanaat sahibi insanları geçindirecek bir yer değildir. Ermenilerin çoğu meslek sahibidir. Ama orada sefalet içindedirler.

⁹² Mertternich'ten Bethmann Hollweg'e Pera 29 Mayıs 1916 naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s., 250.

⁹³ Hüseyin Kazım Bey'in İttihat ve Terakki'ye bağlı Tanin gazetesinin kurucularından biri ve 1916 yılında Halep Valisi olduğunu Halide Edip Adıvar'ın hatıratından öğreniyoruz. Bkz: *Memoirs of Halide Edip*, Cultures in Dialogue, Ed., Tera Heffernan and Reina Lewis, Gogias Press, New Jersey, 2004, s., 400.

⁹⁴ *Alemdar*, 19 Haziran 1919, Hasan Amca'nın “*Tehcirin İç Yüzü; Çerkez Hasan Beyin Hatıraları*” başlıklı makalesi. Başlangıçta İttihatçı gurubunda yer alan Hasan Amca (Çerkez Hasan Bey) daha sonra İttihatçılarla ters düşerek 1912'de muhalif subayların örgütlediği 'Halaskar Zabitan'a dâhil oldu. Bu örgüt içlerine sızan bir ajan sayesinde çökertilince, idama mahkûm olan Hasan Amca'yı, sorgusunu bizzat yapan Cemal Paşa ipten alır. Bu ikilinin yolları Suriye'de tekrar kesişir. Cemal Paşa onu Anadolu'dan tehcir edilip, Halep'te açlıktan ve hastalıktan kırılan Ermenilere yardımla görevlendirir. Hasan Amca'nın Halep'de yaşadıklarına dair anıları 1919 Haziran ayında *Alemdar* gazetesinde peyder pey yayımladı. Ancak anıların yayımlanması yarım kalır; *Alemdar* âni bir kararla anıları yayımlamayı durdurur. *Alemdar* gazetesinin 19, 20, 22, 23, 25, 26 ve 28 Haziran 1919 tarihli baskılarında yayınlanan bu anılar hem Cemal Paşa'nın Ermenilere yaptığı ve yapmayı tasarladığı yardımları hem de Halep ve civarına varan tehcir kabilelerinin perişan hallerini birinci ağızdan vermesi bakımından önemlidir. Ama ilginçtir ki, Ermeni yazarlar bu anılarda Hasan Amcanın sadece Ermeni muhacirlerin çöllerdeki perişan halleri ile ilgili tasvirlerini ve İttihatçıların Ermenileri imha emek istediğine dair yorumlarını görürken, Türk yazarlar ise aynı anılarda sadece Cemal Paşa'nın Ermenilere yardımlarını görüp, İttihat ve Terakki Partisi ile ilgili olumsuz düşüncelerini görmezden gelirler.

⁹⁵ Adıvar'ın hatıranda anlattığına göre Hüseyin Kazım Bey Ermeni muhacirler konusunda merkezi hükümet ile bazı konularda fikir ayrılığına düşünce 1916 yılının sonunda doğru emekliye ayrılıp Şuf'a yerleşecektir. Adıvar, *a.g.e.*, s., 400.

⁹⁶ *Alemdar*, 25 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

Bunlardan, evvela dul ve yetimleri toplar, buraya gönderirsin. Burada yetimhaneler tesis edilecek, onlar orada himâye edilecek, sonra aileleri akrabalarından ayırmayarak sanatlarını bir oran dahilinde bulundurmak suretiyle Beyrut ve Suriye'nin muhtelif liva ve kaza merkezlerine sevk edeceksin. Onlara orada sermaye, dükkân ve ev tedarik edeceksin. Bunları çalışmaya sevk edeceksin. Geçimlerini ve hayatlarını kazanmayı temin edeceksin... Şimdilik görevin Havran'dan bu aileleri düzenli olarak kışa ve yağmurlara kadar buralara sevk etmektir. Sonra bizzat gidip toplumsal durumlarını düzelterek ve hayatlarını temin edeceksin...”⁹⁷

Havran'ın zanaat ve meslek erbabı Ermenilerin yaşayabileceği bir olmadığını kanaatinde olan Paşa, onları Suriye ve Beyrut vilayetlerinin liva ve kaza merkezlerine iskan ettirerek, geçimlerini sağlamalarını temin için onlara sermaye ve zanaatlarına göre iş yeri temin etmeyi planlamaktaydı. Planladığı bu faaliyetlerini 700 Ermeni yetimi ve dul kadını Hama'ya gönderip bir örme fabrikasında⁹⁸ çalışmalarına izin vererek henüz Hasan Beyi Halep'e getirtmeden üç ay kadar önce hayata geçirmişti.⁹⁹

Hasan Bey'in ifadesine göre Ermeni muhacirlerle ilgilenme işine bakan heyete Teşkilat-ı Mahsusa ismi verilmiş. Merkezde bu işi İttihat ve Terakki Şam murahhası Neşet Bey¹⁰⁰ idare ederken, Hasan Bey ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın Havran murahhası oluyordu.¹⁰¹

Hasan Bey, ilk olarak Havran'ın muhtelif köy, vadi ve karyelerine savrulan dul ve yetimleri toplayıp Şam'a göndermek için işe koyulur. Köylerden Ermeni muhtarlarını çağırarak hepsine birer defter hazırlamalarını tembihler. Defterlere kaydedilen muhacir sayılarına ve mesafelere göre istasyon kumandanının vereceği vagonları hesaplayarak sevkiyatın projesini hazırlar. Maksadı köylerden gelecek muhacirleri orada yirmi dört

⁹⁷ *Alemdar, 20 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.*

⁹⁸ Almanca “winkfabrik” kelimesinden “örgü veya örme fabrikası” anlamında.

⁹⁹ Loytved'dan Metternich'e Şam 30 Mayıs 1916 naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s., 273.

¹⁰⁰ Mehmet Neşet Özercan'ı kast ediyor olabilir. Mehmet Neşet Özercan (1880-1944) Mülkiye İdadisi mezunudur. Dahiliye Nezareti Muhasebe Kalemi Katipliği, Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü Sicil Memurluğu, Memurin Müdürlüğü, Simenli ve Cısr-i Mustafapaşa Kaymakamlıkları, Aşair ve Muhacirîn Müfettişliği, Süveyde Kaymakamlığı, Gerek Mutasarrıf Vekilliği ve İzmit Mutasarrıflığı, TBMM I. Dönem İstanbul, II. ve III. Dönem Aksaray Milletvekilliği, II. Dönem Mübadele, İmar ve İskân Encümeni Reisliği yapmıştır. Bkz: *TBMM Albümü (1920-2010)*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara, 2010, s., 35. Aşair ve Muhacirîn müfettişliği görevinde bulunduğu için Çerkez Hasan Bey'in hatıratında bahsettiği kişinin Mehmet Neşet Özercan olduğunu düşünmekteyiz.

¹⁰¹ *Alemdar*, aynı yer.

saatten fazla bekletmemiş olmak ve biriktirerek sefaletlerini şiddetlendirmemektir. 2-3 günlük mesai ile bunu temin eden Hasan Bey ilk köyü davet ederek sevkiyat başlatır.¹⁰²

Daha sonra gerekli talimatları memurlara vererek dul ve yetimleri bizzat toplamak, hem de durumu bizzat görmek için Cebel'e hareket eder. Seyahati süresince Ermeni muhacirlerin perişan hallerine tanık olur. Gördüğü manzarayı şöyle anlatır;

“Bu dağlar, yaratılış tarihinden beri bu derece vahim sefalet taşımamış, görmemiştir. Dört gün devam eden bu seyahat, bana insan denilen mahlûkun ne derece yırtıcı, ne derecelere kadar dayanıklı olduğunu o kadar kati gösterdi ki; korktum, insan soyuna mensup olmaktan utandım. Mide ve ihtiyaç ıstırapı, insan doğasında ne iğrenç tabiatlar doğuruyor. Hemcinsinin, ot, leş, kendi evladını yediğini görmekten, işitmekten insanlık ne hisseder? Bu duyguyu ve tesiri hangi kelimelerle izah eder!

Benim gibi âdem evlatlarının, mecalsiz adımlarla yürümeye çalışarak, hayvanlar gibi ot yediklerini, bir eşek leşini yırtıcı hayvanlar gibi, birbiriyle kavga ederek parçaladıklarını, bağırsaklarını paylaşmak için birbirinin boğazına sarıldıklarını gördüm. Bu leşin paylaşımı için benim dilimde konuştuklarını işittim. İnsanın bütün havası dönüyor, gözleri gördüğüne, kulakları işittiğine inanmak istemiyor... Fotoğraf makinesi ile yanlarına yaklaştığım zaman ehemmiyyet bile vermediler. İçlerinden biri bile dönüp bakmamıştı. İnsanların en yüksek gayelerine, en yüksek heyecanlarına lanet ederek buradan uzaklaştım.”¹⁰³

Ertesi gün seyahatini Celb'in daha ileri kazalarına uzatır. Çerş karyesinde bir gece geçirdikten sonra Kefrence'ye kadar seyahatine devam eder. Uğradığı hemen hemen tüm köylerde tifüs, humma ve sıtmadan ötürü muhacirlerinden yüzde 30-40 civarında vefat olduğunu öğrenir.

Kendi güzergâhındaki köylerden dul ve yetimleri toplayan Hasan Bey, güzergâhında olmayan civar karyelerdeki çocukları ve dulları güzergâhına tesadüf edecek köylere göndermek üzere muhacirlerden tayin ettiği görevlileri de etrafa gönderir. Kefrence'nin bir saat ilerisinde, Hazra Köyü'ne vardığında durum yine içler acısıdır. Yerli ve muhacirlerle birlikte beş yüz kişilik nüfusa sahip köyden 417 vefat vardır. Hayatta

¹⁰² Alemdar, 22 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

¹⁰³ Alemdar, 22 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

kalanlar ise köyün dar sokaklarında koltuk değneklerine yaslanmış bir şekilde adeta ölümü beklemektedir.¹⁰⁴ Hasan Bey bu seyahatin sonunda 400 kadar dul kadın ve yetim toplamayı başararak onları önce Dera'ya daha sonrada Şam'a sevk eder.¹⁰⁵

Ancak bu faaliyetleri Şam'da bulunan ve Cemal Paşa'nın kendisine âmir tayin ettiği Neşet Bey tarafından hoş karşılanmaz. Neşet Bey kendisine artık Şam'a muhacir göndermemesi hususunda talimatlar verince, durumu Cemal Paşa'ya bildirir. Bunun akabinde Paşa, kendisini Suriye valisi Tahsin Bey'in yanına görevlendirerek birlikte Ermeni muhacirler ile ilgilenmelerini ister.¹⁰⁶ Ancak Vali Tahsin Bey'le de Ermenilerin sevkleri konusunda ihtilafa düşünce tekrar durumu Cemal Paşa'ya bildirir. Bu defa Paşa onu Ermeni muhacirler konusunda hem daha fazla söz sahibi yapmak hem de başka üst düzey yetkililerin ona aksi yönde emirler vermesini engellemek için bir ordu emri yayınlar ve yanına yardımcı memurlar verir. Ordu Menzil Müfettişliği, Hat Komiserliği ve Jandarma Alay Kumandanlığına gönderilen bu emri Cemal Paşa'nın Ermeni muhacirleri korunması ve hayatlarını devam ettirebilmeleri için onlara gereken imkânların sağlanmasının ne düzeyde önemsediyini göstermesi bakımından aynen aktarıyorum:

Dördüncü Ordu Karargâhı

7 Teşrin-i Evvel 1332

- 1- Ermeni milletin terfih, iskan ve ikdârını şeref-i milli adderim.
- 2-Bu vazifeye Havran'da Hasan ve Humus'da Kamil Beyler tayin edilmişlerdir. Havran'da mevcut muhacirin erbab-ı san'atdan bulunmak ve Havran mıntıkası erbab-ı san'atı geçindirecek bir mahiyetle olmamak dolayısıyla bunlar Suriye ve Beyrut vilayetlerinin liva ve kaza merkezlerine müreffehen sevk edilecektir. Bu sevkıyatı Havran'da Hasan Bey idare edecek ve üç ay kadar ikmal edecektir.
- 3- Me'murini mülkiye kendi liva ve kazaları dahline sevk edilen bu muhacirini iskan edecek, kendilerine icârası hükümetçe te'diye edilmek üzere mesken temin edecektir.

¹⁰⁴ *Alemdar*, aynı yer.

¹⁰⁵ *Alemdar*, 23 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

¹⁰⁶ *Alemdar*, 26 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

4- Sevkiyatın ikmalini müteakip Hasan Bey sürat-i kamile ile iskan edilen bu merakizi teftiş edecek ve muhacirinin san'atlarına göre alet ve edevat tedarik etmek üzere münasib mikdar sermaye-i sınaiyye tevzi' edecektir.

5- İstasyon kumandanları sevkiyat için müfettişlikçe gösterilecek vagonları her şeye tercihen verecektir. Bu hususta tekasül gösterecek me'mur şiddetle tecziye edilecektir.

6- Esnayı rahda menzil noktaları bunların iaşelerini te'min edecektir.¹⁰⁷

Görüldüğü üzere Cemal Paşa Ermeni muhacirlerin refah, iskân ve geçimini sağlamalarını milli bir şeref olarak görmektedir. Açıkça Ermeni muhacirlerin sanat ehli olduğunu ifade etmekte ve Havran coğrafyasının sanat ehli insanları geçindirecek özelliklere sahip olmadığı için onları Suriye ve Beyrut vilayetlerinin şehir merkezlerine sevk etmek istemektedir. Orada geçimlerini daha kolay sağlayacaklarını düşünmektedir.

Aynı zamanda muhacirlere gidecekleri yerlerde kirası devletçe karşılanmak üzere ev temin edilmesini istemekte ve bunun için muhacirlerin vardıkları yerlerdeki devlet memurlarını görevlendirmektedir. Bununla beraber mesleklerini icra edebilmek için gerekli alet ve edevatları alabilmeleri için onlara kredi verileceğini bildirmektedir. Yolculuklarını trenle yapacaklarını bildirmekte ve yolculuk esnasında açlık çekmemeleri için trenin uğrayacağı duraklarda iaşelerinin temin edilmesini emretmektedir.

Bu emirden sonra daha rahat hareket edebilme imkanı bulan Hasan Bey 270 aileyi daha Suriye ve Beyrut vilayetlerinin liva ve kaza merkezlerine sevk etmeyi başarır. Ancak Suriye valisi Tahsin Bey, Havran mutasarrıfı Abdulkadir Bey ile Beyrut valisi Azmi Bey sevklerle karşıdrlar ve dahiliye nezareti nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Özellikle Beyrut valisi Azmi Bey, vilayetin kendi ahalisini beslemekten aciz olduğunu belirterek göçmenlerin Beyrut vilayeti dahiline sevklerini kabul etmez. Akabinde dahiliye nezaretinden tehcir edilen Ermeni muhacirlerinin iskânı işinin Hükümet-i Mülkiye'ye aid olduğu, ordu kumandanlarının bu işe müdahaleye yetkili olmadığı ve bu nedenle, bir Ermeni muhacirinin bir kazadan diğer kazaya nakl edilebilmesinin ancak

¹⁰⁷ *Alemdar, 28 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.*

Dâhiliye Nezâreti'nin emir ve izniyle mümkün olduğunu belirten bir emri ilgili vilayetlere göndererek Hasan Bey'in sürdürdüğü sevk işini durdurur.¹⁰⁸

Cemal Paşa'nın Ermeniler ile ilgili politikalarına İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelenlerinden Bahattin Şakir ve arkadaşları şiddetle karşı çıkmaktadır.¹⁰⁹ Bahattin Şakir'in Cemal Paşaya gönderdiği ve muhacirleri neden Halep'e yerleştirdiğın sorduğu telgrafa Paşa'nın cevabı onu azarlayarak bir daha telgraf çekmemesi konusunda uyararak şeklinde olur. Paşa, akabinde Baş Kumandanlık Vekaletine “...*bu namda vali ve kumandan tanımıyorum. Bu zat, bu işlere ne diye karışıyor...*” malinde bir telgraf gönderir.¹¹⁰

Cemal Paşa bir yandan merkezdekilerin ve mülki amirlerin engellememe çabalarına rağmen Ermeni muhacirleri şehir merkezlerine göndermeye çalışırken bir yandan da Hasan Bey'in toplayabildiği yetimler için Halep, Şam ve Beyrut'ta yetimhaneler açar. Paşa daha önceden Alman misyoner kuruluşlarına izin verdiği için Alman-Hıristiyan bir yardım kuruluşu olan Hülfsbung'a bağlı İsviçreli Beatrice Rohner Halep'te Ermeni muhacirlere yardım için çalışmaktadır.¹¹¹ Cemal Paşa kendisinden Ermeni yetimler için masraflarının Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanacağı bir yetimhane kurmasını ister. Rohner çok geçmeden yetimhaneyi kurar ve 376 yetime bu yetimhanede bakmaya başlar.¹¹² Halep'te kurulan ikinci bir yetimhanenin başında ise yine Paşa'nın muhacirler için açtığı Halep'teki hastanenin baştabibi olan Doktor Altunyan'ın kızı bulunmaktadır. Bu yetimhane de tıpkı Rohner'in yetimhanesi gibi Paşa'nın sağladığı ordu yardımlarıyla ayakta durmaktadır.¹¹³

Eylül 1916'da İsviçreli misyoner Rohner yetimhanesindeki yetim sayısı 720'e yükselir. Bunların 554'ü Gregoryan, 106'sı Protestan ve 20'si Katolik'tir.¹¹⁴ Yine Cemal

¹⁰⁸ *Alemdar*, 28 Haziran 1919, Çerkez Hasan Beyin Hatıraları.

¹⁰⁹ Atay, Fahih Rıfki *Zeytindağı*, Bateş Yay., İstanbul, 1981, s., 66.

¹¹⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt VII, s., 159, Erden, *a.g.e.*, s., 122, Artuç, *a.g.e.*, s., 295.

¹¹¹ Kieser, Hans Lukas *Beatrice Rohner's Work in the death Camps of Armenians in 1916* içinde Semelin, J; Andrieu, C; Gensburger, S. *Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue*, London, 2011, s., 367-382. Yardım kuruluşunun tam adı “*Hülfsbung für Christliches Liebeswerk im Orient*” tir ve 1896'da Frankfurt'da kurulmuştur.

¹¹² Mertternich'ten Rösler'e Halep 29 Ocak 1916 naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s., 231-232.

¹¹³ Erden, *a.g.e.*, 123-124.

¹¹⁴ Radowitz'ten Bethmann Hollweg'e Therapia 4. Ekim 1916'nın içinde Rohner'in 15 Eylül 1916 tarihli mektubu naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s., 231-232.

Paşa'nın emriyle açılan ve ordunun yardımlarını alan Şam'daki yetimhaneler ise genel olarak Ermeni kadınlar tarafından idare edilmekteydi. Burada yetimler ve bakıcıları Paşa'ya duydukların şükran duygusundan Paşa'nın resmin mendillerine işlemişlerdi.¹¹⁵

Kanal Harekâtı sırasında Arapların Fransızların lehine bir eğilim gösterdiğini fark eden Cemal Paşa, bunun nedenini bölgede faaliyet gösteren Fransız okul ve manastırlarına bağlar ve bu okulları kapatır. Çünkü bu okullarda eğitimden çok Fransız propagandası yapılmaktadır. Bu okulların kapatılmasıyla ortaya çıkan boşluğu kapatmak isteyen Paşa, yeni okullar açmak için kolları sıvar ve adeta bir eğitim hamlesi başlatır. 1916 yılının başında Falih Rıfkı Bey (Atay) ile Halide Edip Hanım'a bir mektup gönderir. Mektubunda politik amaçlar doğrultusunda eğitim yapan Fransız okul ve manastırlarını kapatmak zorunda kaldığını ve maarif nezareti tarafından açılan okulların yetersiz kaldığı için Suriye valiliğinin ordunun yardımıyla bir dizi okullar kurmaya karar verdiğini belirterek ondan Suriye gelip okulların kurulması işini üstlenip üstlenemeyeceğini sorar. İlk başta Halide Hanım'ın kız kardeşi Nigar Hanım bu teklife evet der ve hemen bölgeye giderek Beyrut'ta altı kademeli bir ilkokul kurar. Halide Hanım ise ancak yazın Cemal Paşa'dan Nakiye Hanım'ın yanına gitmesini ve daha çok sayıda okullar açmak için bir plan yapmasını talep eden ikinci bir mektup alınca bu teklifi kabul eder.¹¹⁶ Yahya Kemal Beyatlı'ya da kendisiyle gitmesini teklif etse de Beyatlı bu teklifi Anadolu boş dururken Suriye'ye gidip okullar açmanın doğru olmadığını düşündüğünden bu teklifi Halide Edip'in tüm ısrarlarına rağmen reddeder.¹¹⁷

Kısa bir süre sonra Suriye'ye varıp Şam ve Beyrut'taki okulları inceleyen Adıvar iki hafta sonra Cemal Paşa'ya bir rapor sunar. Raporda özetle Beyrut, Lübnan ve Şam'ın eğitim açısından birleşmesi ve ortak bir ortaöğretim ve kolej (yüksek okul) sistemine sahip olması öneriliyordu. Beyrut okulların bulunduğu yer olmalı ve her vilayette de öğrencileri ortaöğretime hazırlayan altı kademelik birer ilköğretim okulu açılmalıydı. Türkçe, Fransızca ve Arapça okullarda öğretilen üç dil olacaktı.¹¹⁸

Cemal Paşa'nın emriyle faaliyete giren bir başka okul ise, eski bir Jezvit manastırı olan ve 1915 yılında Paşanın emri ile Erzurum göçmenleri ile Ermeni göçmenlerin yetimleri

¹¹⁵ Adıvar, *a.g.e.*, s.,406.

¹¹⁶ Adıvar, *a.g.e.*, s., 390-391, Atay, *a.g.e.*, s., 64.

¹¹⁷ Kemal [Beyatlı], *Yahya Siyâsi ve Edebi Portreler*, Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1968, s., 36-37.

¹¹⁸ Adıvar, *a.g.e.*, s., 402.

için açılan Ayn Tura yetimhanesidir.¹¹⁹ Bin yetimi barındırabilecek şekilde dizayn edilen yetimhanenin başlangıçtaki idarecisi göz doktoru Yüz Başı Lütfi Beydir.¹²⁰

Bu yetimhanede kalmış Boğos Şahinyan'ın anlattıklarına göre buraya ilk olarak Hama ve Humus civarından 200-250 civarında Ermeni yetim getirilir.¹²¹ Bu ilk gelenler çoğunlukla Sivas, Gürün, Kayseri'den gelen ve tehcir güzergâhında Osmanlı memurları tarafından toplanan yetim kalmış çocuklardır.¹²² 1915 yılının sonunda Halep'teki Alman misyoner Rohner'in yetimhanesinden 70 erkek yetim daha Ayn Tura'ya sevk edilir.¹²³ Eylül 1916'da Kürt, Türk ve Ermenilerden oluşan yetimlerin sayısı 400'e ulaşacaktır.¹²⁴

Yetimlere bakma görevini sadece birkaç kadın ve iki erkek yürütmektedir. Cemal Paşa diğer okullar gibi yetimhanenin de idaresini Halide Edip'e vermek istediğinden onu bu yetimhaneyi görmeye götürür. Halide Edip hatıratında, burada çocukların perişan bir halde olduklarını, hepsinin yüzünde savaşın derin izlerini taşıdıklarını ifade eder. Ancak Halide Edip'in dikkatini en çok Ermeni yetimlere Müslüman ismi verilmesi çeker ve Cemal Paşa'ya Ermeni yetimlere Müslüman ismi verilmesine neden izin verdiğini sorar. İkisi arasında şöyle bir konuşma geçer;

- *Bu zor günlerde Ermenilere karşı olabildiğince iyi oldunuz. Neden Ermeni yetimlerin Müslüman ismi ile çağırılmasına izin veriyorsunuz? Bu Ermeni çocuklar Müslümanlaştırılıyormuş gibi görünüyor ve tarih bir gün gelecek olan Türk nesillerinden intikamını alacak.*

- *Siz bir idealistsiniz ve tüm idealistler gibi gerçeklik duygusundan mahrumsunuz. Birkaç yüz Ermeni erkek ve kız çocuğunu Müslümanlaştırarak kendi ırkıma hizmet ettiğimi sandığımı mı düşünüyorsunuz? Şam'da Ermeniler tarafından idare edilen yetimhaneleri gördünüz, hiç birinde daha fazla yetimi alacak yer yok ve yeni yetimhaneler açacak para da yok. Bu bir Müslüman yetimhanesi ve sadece Müslüman yetimlerin burada kalmalarına izin veriliyor. Ben buraya trajedinin*

¹¹⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, cilt VII, s., 159.

¹²⁰ Erden, a.g.e., s., 123. Eski İstanbul ve Belediye Reisi Doktor Lütfi Kırdar kast edilmekte.

¹²¹ Varjebeyan, a.g.e., s., 436. Bir başka kaynakta Hama'daki Ermeni muhacir kampından 700 civarında yetimin Ayn Tura'ya sevk edildiği belirtilmektedir. Bkz: Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, State University of New York Press, Albany 1973, s., 26.

¹²² *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, Ed., Raymond H. Kevorkian- Vahé Taschian, AGBU Central Board, 2006, s., 93.

¹²³ Köhlman'dan İstanbul Alman Büyük Elçiliği'ne, 7 Mart 1917 naklen Lepsius, *Deutschland und Armenien...*, s., 325.

¹²⁴ Adıvar, a.g.e., s., 402.

yaşandığı topraklardan Suriye topraklarına gelmiş başı boş kalmış bütün sahipsiz çocukları gönderiyorum. Türker ve Kürtler bu yetimhaneye sahip. Sahipsiz kalmış ve açlıktan ölen çocukları duyduğum zaman onları Ayn Tura'ya gönderiyorum. Onları hayatta tutmak zorundayım, nasıl olduğu umurumda değil. Onları sokaklarda görmeye tahammül edemiyorum.

- Ya sonra?

- Savaştan sonra mı demek istiyorsunuz? Savaştan sonra kendi cemaatlerine teslim edilecekler. Sanıyorum ki, hiç birisi henüz ırkının veya milletinin ne olduğunu bilecek yaşta değildir.

- Bu yetimhaneyi devralmayacağım.

- Alacaksınız. Onları sefalet içinde acı çekerken gördüğünüzde adları ve dinleri hakkında tek bir dakika bile düşünmeden alacaksınız. İnsanlık dışı bir şey yapıyormuşum gibi konuşuyorsunuz. Oysa ben bu kadar çok sayıda Ermeni yetimi burada barındırarak Müslüman yetimlerin ağızlarından ekmeklerini alıp onlara vermiş oluyorum.¹²⁵

1916 yılının Kasım ayında Halide Hanım Lütfi Beyden yetimhanenin idaresini devraldığı anda yetimhanedeki yetimlerin sayısı 800'e ulaşmıştı.¹²⁶ İki ay içerisinde yetim sayısının ikiye katlanmasının nedeni buraya getirilen 500 kadar Kürt yetim olabilir.¹²⁷

Halide Edip yetimhanenin idaresini devraldıktan sonra kızlar için dokuma tezgâhları ve erkekler için marangozluk sınıfları kurar. Çocuklar burada hem eğitim görmekte hem de üreterek yetimhanenin dolayısıyla kendilerinin masraflarına katkı sağlamaktaydılar. Öyle ki yetimhanenin ihtiyaç duyduğu üç yüz ahşap ranza yetimhanenin marangozhanesinde üretilecektir.

Eylül 1917'de Halide Edip tatil için gittiği İstanbul'dan döndüğünde yetimhanedeki öğrenci sayısı 1.200 olmuştur. Savaş'ın sebep olduğu kayıplardan ötürü yetim sayısı

¹²⁵ Adıvar, a.g.e., s, 428-429. Ayrıca bkz: *Turkish Atrocities; Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Der., James L. Barton, Gomidas Institute, Ann Arbor-Michigan, 1998, s., 164-165. Bu eserde Halide Edip'in idaresi altında Ayn Tura'da bir ay öğretmenlik yapan Harriet J. Fischer çocuklara Müslüman ismi verildiğini doğrulamakta ve yetimhanede çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu 1000 yetim olduğunu belirtmektedir.

¹²⁶ Adıvar, a.g.e., s, 431.

¹²⁷ Varjebaedyan, a., 436. Varjebedyan'a bu bilgiyi veren bu yetimhanede kalmış Boğos Şahinyan'dır.

hergün geçen gün çoğaldığından Beyrut'ta Vali Azmi Bey 700 Arap öğrencisi olan bir yetimhane açmak durumunda kalır. Sokaklarda kalmış sahipsiz çocuklar için Ali Munif Bey birkaç çorba evi kurar. Öte yandan Amerikalı misyonerler Bay ve Bayan Dodge bir yetimhane açmışlardır.¹²⁸

1918 yılında Osmanlı ordusu Suriye ve Kanal cephesinde yenilgiyi kabullenmek zorunda kalınca Halide Edip Mart 1918'de Beyrut'tan ayrılır. Ayrılışından kısa bir süre önce Amerikalı misyonerler Dr. Bliss ve Bayard Dodge'dan çatışmalar Beyrut'a ulaşınca Ayn Tura'yı Kızılhaç'ın koruması altına almalarını, Ermeni yetimleri Ermenilere, Müslüman çocukları ise İstanbul'daki Hilal-ı Ahmer'e göndereceklerine dair söz vermelerini ister. Dr. Bliss ve Bayard Dodge sözlerini tutmuş olmalı ki 1918'de Ayn Tura'daki Türk idaresi sona erdikten sonra Ayn Tura'yı kısa bir süreliğine devralan American Board misyonerleri yetimhanedeki çocuk sayısını 650 olarak bildirmektedirler.¹²⁹

Türklerin bölgeyi terk etmesinden sonra eski bir ABCFM misyoneri olan Bertha B. Morley Kızıl Haç örgütü tarafından 1 Aralık 1918'de Ayn Tura'nın idaresine getirilir. Morley yetimhaneyi devraldığı zaman yetimhanede 630 çocuk olduğunu, bunların 460'nun Ermeni ve 170'nin ise Kürt olduğunu belirtmektedir.¹³⁰ Kızılhaç Örgütü tarafından görevlendirilen Ermeni hocalar, Kürt ve Ermeni yetimlere Ermenice eğitim vermeye başlar.¹³¹ Haziran 1919'da Fransızlar binanın teslimini isteyince yetimhane kapatılır, erkek yetimler Halep'te ABCFM'e bağlı başka bir yetimhaneye kızlar ise Beyrut'a bir kilometre mesafede bulunan Bzimmarr'daki başka bir okula gönderilir.¹³²

¹²⁸ Adıvar, *a.g.e.*, s, 431.

¹²⁹ James L. Barton, *Story of the Near East Relief (1915-1930)*, The Macmillian Company, New York, 1930, s., 75.

¹³⁰ Harriet Morley, *Not By Bread Alone, The life of Bertha B. Morley, Written for Her Foster Family*, College Press, USA, 1967, s., 22-25.

¹³¹ *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, s., 93.

¹³² Morley, *a.g.e.*, s., 22-25. Başka bir kaynakta ise Kürt öğrencilerin İstanbul'a Ermeni öğrencilerin ise Antep'te yeni kurulan bir Ermeni yetimhanesine gönderildiği belirtilmektedir. Bkz *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, s., 93.

4. FRANSIZLARIN ANADOLU'DAN ÇEKİLMESİNİN ARDINDAN LÜBNAN'A ERMENİ GÖÇLERİ 1920-1930

1915 Tehcirinden sonra Anadolu'dan Suriye ve Lübnan'a Ermeni göçleri 1920'de başladı. Sykes-Picot antlaşmasına göre Kilikya bölgesi Fransızların payına düşmüş ve Fransa'ya burayı yönetme hakkı vermişti. Başlangıçta İngiltere tarafından işgal edilen bölge, 15 Eylül 1920 tarihli İngiliz-Fransız antlaşmasıyla Fransa'ya bırakılmış olmasına rağmen Fransızlar hiçbir zaman bölgede tam bir denetim sağlayamadı. Mustafa Kemal öncülüğünde başlayan Kuvva-i Milliye hareketi kısa zamanda Fransızların Anadolu'yu işgal hareketlerine tepki vermeye başladı. Fransızlar Antep, Urfa ve Maraş'ı terk ettikleri sırada onlara yardım eden veya onlarla birlikte gelen birçok Ermeni, Fransızlar bu şehirlerden geri çekilirken onlarla birlikte gitti. Adana bu göçlerin yoğunlaştığı merkez oldu ancak bir kısım Ermeniler İskenderun, Halep ve Beyrut'a vardı. Bu dönemde Antep, Urfa ve Maraş bölgelerinden Adana ve İskenderun'a göç edenlerin sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da Kahire'deki Ermeni Ulusal Birliği, İngiliz konsoloslughuna gönderdiği bir yazıda bu sayının 60.000 civarında olduğunu belirtmektedir.¹³³ Ancak bu sayıya temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

1915 sonrası Lübnan'a Ermeni göçleri genel olarak Kilikya bölgesi ve İskenderun sancağından gerçekleştiği için, Fransızlarla birlikte Kilikya bölgesini terk eden Ermeni nüfusun üzerinde durmakta fayda vardır. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra bu bölgede yaşayan Ermeni nüfusunu anlatmak faydalı olacaktır.

Hicri 1317/1318 (M. 1900) tarihli Adana vilayeti salnamesine göre Adana Sancağında 9.318, Kozan Sancağında 14.808, Mersin Sancağında 1.506, İçel Sancağında 180 ve Cebel-i Bereket (Osmaniye) Sancağında 7.511 olmak üzere toplam 33.328 Ermeni kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra Adana Sancağında 670, Kozan Sancağında 1.276, Mersin Sancağında 703 ve Cebeli-i Bereket Sancağında 142 olmak üzere toplamda 2.791 Katolik Hıristiyan kaydedilmiş olup bunların ne kadarının Emeni ne kadarının Rum olduğu belirlemek mümkün görünmemektedir.¹³⁴ 1914 nüfus istatistiklerinde ise Adana'da Sancağında 15.804, Kozanda Sancağında 18.317, Cebel-i Bereket Sancağında 12.308 ve Mersin Sancağında 3.719 olmak üzere toplam 50.148 Ortodoks Ermeni nüfus

¹³³ FO 141/629, No. 722/19

¹³⁴ Salname-i Vilayeti Adana, H. 1317/1318 (M. 1900), s., 77-78..

kaydedilmiştir. Aynı istatistikte Adana Sancağında 901, Kozan Sancağında 1.165, Cebel-i Bereket Sancağında 281 ve Mersin Sancağında 164 olmak üzere Adana vilayetinde toplam 2.511 Katolik Ermeni nüfus bulunmaktadır. Buna göre 1914 Nüfus istatistiğine göre Adana vilayetindeki toplam Ermeni miktarı 52.659'a tekabül etmektedir.¹³⁵

Birinci Dünya Savaşı öncesi Kilikya'daki Ermeni nüfusun saptanabilmesi için o tarihte Halep vilayetine bağlı olan İskenderun, Antakya Antep, Kilis, ve bağımsız sancak durumunda olan İçel ile Maraş sancaklarındaki Ermeni nüfusunun da hesaba katılması gerekmektedir. 1914 Nüfus istatistiğine İskenderun'da 1.519 Ortodoks ve 65 Katolik olmak üzere 1.854, Antakya Sancağında 4.773 Ortodoks ve 72 Katolik olmak üzere 4845, Antep Sancağında 14.465 Ortodoks ve 393 Katolik olmak üzere 14.858, Kilis'te ise 3.934 Ortodoks ve 376 Katolik olmak üzere 4.310 Ermeni nüfus kaydedilmiştir.¹³⁶ Bunların yanında İçel'de 341 Ortodoks ve nihayet Maraş'ta 27.842 Ortodoks ve 4.480 Katolik olmak üzere toplam 32.322 Ermeni nüfus görünmektedir.¹³⁷

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışında 1914 yılında Adana vilayetindeki toplam Ermeni miktarı ile Maraş, Antep, Kilis, Antakya, İskenderun, Mersin ve İçel sancaklarındaki Ermeni nüfusun toplamda 112.000 civarındadır.¹³⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Osmanlı Hükümeti, tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin geri dönmeleri için 18 Kanun-ı evvel 1334 (18 Aralık 1918) tarihinde bir kararname çıkardı. 22 Kanun-ı evvel 1334 (22 Aralık 1918)'de Dahiliye nazırını Mustafa Paşa'nın Sadarete gönderdiği yazıda, Ermenilerden geri dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere talimat verilmesi

¹³⁵ Karpat, *a.g.e.*, s., 172.

¹³⁶ Karpat, *a.g.e.*, s., 176.

¹³⁷ Karpat, *a.g.e.*, s., 184, 186.

¹³⁸ 1911 tarihinde yayınlanan bir kaynakta 1909 yılında vuku bulan Adana olayları öncesi Kilikya'daki Ermeni nüfusuna ait istatistikler mevcuttur. Kilise kaynaklarına dayanılarak hazırlanan bu esere göre Adana, Osmaniye (Cebel-i Bereket), Mersin, İçel, Kozan ve Silifke sancaklarının toplam Ermeni nüfusu 95.000'dir. Aynı eserde Antakya'da Sancağındaki Ermeni nüfusu 22000 olarak verilmiştir. Bu duruma göre Kilikya bölgesinde 1909 yılında yaşayan Ermeni nüfusu 117.000 civarındadır. Ancak bu hesaplama 1914 yılı içinde hesapladığımız Antep ve Maraş'taki Ermeni nüfusu dahil edilmemiştir. Eserin yazarı, Georges Brezol istatistiki rakamları vermeden önce ilgili rakamları Adana Ermeni Piskoposu Krikor Papazian'dan aldığını ve eseri Adana olaylarında ne kadar Ermeni'nin öldüğünü ispatlamak için hazırlandığını belirtmektedir. Bunun için bu rakamlara ihtiyatla bakmakta fayda vardır. Bkz: Brèzol, *Georges Les Turcs ont passé la. Recueil de Documents, Dossiers, Rapports, Requêtes, Protestations, Supplices et Enquêtes*, Paris, 1911, s., 365-370

istendi.¹³⁹ Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeni'nin eski yerlerine geri döndüğü hakkında değişik kaynaklarda farklı rakamlar zikredilmektedir. Bu kaynaklardan, Mondros mütarekesi sonrasında, Anadolu'dan göç etmemiş ve halen evlerinde oturan önemli miktarda bir Ermeni nüfusun olduğu, hatta itilaf devletlerince işgal edilen yerlere, 1914 öncesinden daha fazla sayıda Ermeni'nin geldiği tespit edilmektedir. Özellikle Kilikya, Fransızlar tarafından Fransa mandası altında bir Ermenistan kurulması düşünülen yerlerden biri olduğu için bu bölgeyle alakalı daha detaylı istatistiki bilgiler hazırlanmıştır. Mesela Amerikan arşivlerinde bulunan ve Ermeni patrikhanesince hazırlanmış olduğu anlaşılan 1921 tarihli bir belgede Kilikya'ya yani Çukurova'ya 150.000 Ermeni'nin geri döndüğü ifade edilirken Temmuz 1920 tarihli başka bir raporda Kilikya'da Ermeni nüfusu şu şekilde verilmiştir:

Tablo II. 1: I. Dünya Savaşından Sonra Kilikya Ermeni Nüfusu

Adana	100.000
Mersin	15.000
Tarsus	10.000
Dörtyol	20.000
Osmaniye	500
Ceyhan ve Misis-Nacarli	1.000
Hasan Beyli	8.000
Bahçe Haruniye	10.000
Siz (Kozan), Kars Pazar Pazar (Kadirli)	15.000
Antep	15.000
Maraş	8.000
Haçin (Saimbeyli)- Vagha Şar (Kadirli)	11.000
Zeytun	5.000
TOPLAM	218.000

Tablodan anlaşılacağı üzere Ermeni patrikhanesine göre I. Dünya Savaşından sonra ve Fransızlar henüz bölgeyi terk etmeden önce Kilikya'daki Ermeni nüfusu 218.000 kadardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi 1914 yılı Osmanlı istatistiklerine göre ise Kilikya'daki Ermeni nüfusu 112.000 civarında olduğuna göre tehirden sonra ve Fransızların bölgeyi işgaliyle birlikte Kilikya'daki Ermeni nüfusunun savaş öncesine göre 100.000 kadar artarak 200.000'i aştığını söylemek mümkün olmaktadır.¹⁴⁰

¹³⁹ Özdemir ve diğerleri, a.g.e., s., 118, *BOA. HR. MÜ, 43/34* naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s., 173.*

¹⁴⁰ İngiliz arşivlerinde bulunan ve Boğos Nubar Paşa tarafından hazırlandığı anlaşılan, Kilikya bölgesinin I. Dünya Savaşı öncesi nüfus istatistiklerini gösteren bir cetvelde 1912 yılında Kilikya'daki Ermeni miktarı 407,000 olarak verilirken toplam Müslüman nüfus ise 294,762 olarak belirtilmiştir. Bkz: *FO608/275, No. 156.*

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız Kilikya'daki bu yoğun Ermeni nüfusunun çoğunluğu 1918'de mütarekeden sonra Fransızların Kilikya'yı işgali ile buraya Suriye'den Fransızlar tarafından getirilmişti. Fransızlar işgal ettikleri birçok şehirde Ermenilerden müteşekkil polis ve jandarma kuvveti oluşturdular. Ermenilerin Fransız amaçlarına hizmet etmesinin nedeni Kilikya'da kurulacak bir Ermeni devleti idi. Henüz 1916 yılında Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı Nubar Paşa ve Fransız yetkililer gönüllülerden oluşan bir Ermeni Lejyonu kurulması için anlaşmıştı. Sayıları 8000'i bulan bu lejyondaki Ermeni askerler Kıbrıs'ta on ay kadar eğitildikten sonra Türk birlikleri ile savaşmak üzere Anadolu'ya gönderilmişti.¹⁴¹ Fransızların kendileri için Kilikya'da bir Ermeni yurdu kuracağına inanan binlerce Ermeni Kilikya'ya, özellikle Adana, Antakya ve İskenderun yörelerine geldi. Ermeniler geri gelip yerleştikleri topraklarda yeni bir düzen kurmaya başladıkları zaman Fransızlar oyalama taktiğini kullandılar. Bir yandan Ermenileri Mustafa Kemal öncülüğünde filizlenmeye başlayan Türk milli güçlerine karşı silahlandırırken bir yandan da Kilikya topraklarından çekilmek hususunda Türk birlikleri ile anlaşma yoluna gittiler. Türklere karşı galip gelemeyince ve beraberlerinde getirdikleri Ermeniler Adana, Maraş, Urfa ve İskenderun gibi şehirlerde Müslümanların şiddetli tepkisine yol açınca Ermenilerden kurtulmak istediler ve onları başta Halep olmak üzere Suriye ve Lübnan topraklarına göçe teşvik ettiler.¹⁴² Görünüşe göre Ermeniler Suriye'de de Fransızların başını ağrıtan bir sorun olacaktır. Bir rapora göre 1922 yılında sadece Şam'daki işsiz Ermeni mülteci sayısı 50,000 kadardı. Kendilerini onlara karşı borçlu hisseden Fransızların yol yapımı gibi çeşitli toplu işlerde Ermenilere öncülük vermesi Müslümanları ahalinin tepkisine neden oluyordu.¹⁴³

10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması göre Fransa Kilikya (Çukurova) bölgesinin büyük bir bölümü Türkiye'ye bırakmak zorunda kaldı. Ancak İngiltere, İtalya ve Fransa arasında üçlü bir antlaşmaya göre Fransa bu bölgede bir takım özel ayrıcalıklara sahip olacaktı. Bu antlaşmanın Ankara'da kabul görmemesi üzerine 9 Mart

¹⁴¹ *Forgotton Heroes; The Armenian Legion and the Great War*, The Armenian Library & Museum of America Presents, 2001, s., 2.

¹⁴² NARA, Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929, *Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1*, Digby A. Willson'dan Bainbridge Colby'e, 14 Aralık 1920 ve *Roll No:8, 890d.00/59*, Digby A. Willson'dan Amiral Mark L. Bristol'a 1 Kasım 1920.

¹⁴³ NARA, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:8, 890d.00/120, Ek 1*, Charles R. Crane'in Suriye gezisi raporu, 1-9 Eylül 1922. Suriye ve Lübnan'da Müslümanların Ermenilere karşı tutumlara konusunda ileride daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

1921 tarihinde Kilikya Barış Antlaşması adıyla bilinen ve Türkler ile Fransızlara arasında çatışmaları sonlandıracak olan antlaşma imzalandı. Bu antlaşma ile Fransa arazi ile ilgili daha fazla ödünler vermekle beraber Kilikya'da ekonomik bazı imtiyazlar elde etti. Ayrıca azınlık haklarının korunması hakkında teminatlar elde etti. Ancak daha sonra bu antlaşma yerini 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'na bıraktı. Bu antlaşma ile Türkiye ve Suriye'deki Fransız manda yönetimi arasındaki kara sınırları aynı yıl toplanan Londra Barış Konferansı'ndaki gibi kabul edildi. Ancak Fransa Kilikya'daki ekonomik ayrıcalıklarını ve azınlıkların korunması ile ilgili garantörlük statüsünü kaybetti. Antlaşmaya göre Fransa iki ay içinde Kilikya'daki askeri birliklerini geri çekecekti.

Türk hükümeti ile Fransa arasında bu kararlar alınınca bölgede yaşayan ve çoğunluğu Ermeni olan Hıristiyanlar paniğe kapıldı. Zaten Londra Konferansının imzalanmasın beri göç etmeyi düşündüklerinden, Ankara antlaşması ile Fransızların Çukurova'dan çekileceği kesinleşince göç etmeye karar verdiler. Fransızlar da Ermenilere kendileri ile birlikte bölgeden ayrılmalarını tavsiye ederek onları kendi hâkimiyetleri altındaki istedikleri bir yere göndereceklerine dair söz verdiler.¹⁴⁴ Ancak Fransızların bu vaatlerine inanıp buldukları şehirleri terk edip Halep'e göç edenlerin çoğu kamplarda sefalet içinde yaşamaya mahkûm oldular. Örneğin barınak, yiyecek, giysi ve iş vaadiyle Fransızlar tarafından Halep'e göçürülen Antep Ermenilerinin Halep kampında tek elde edebildikleri şey kendilerine günde üç defa verilen bir parça karabuğday ekmeğiydi.¹⁴⁵

Başlangıçta maddi olarak daha iyi durumda olanlar Kıbrıs ve Mısır'a göç etti. Geriye kalanlara Suriye'ye geçme izni verildi. 1921 yılının son on beş gününde 16.500 göçmen Mersin'den Suriye'nin çeşitli limanlarına vardılar. Bunlardan 10,466'sı Beyrut limanına, 356'sı Cuniyeh limanına, 2,266'sı Lazkiye limanına, 1,895'i Sayda limanına ve 1,432'si Trablus limanına vardı.¹⁴⁶ Aynı günlerde 12.000 kişi ise kara yoluyla Halep ve İskenderun sancağına vardı. Fransız resmi kaynaklarına göre on beş gün içinde Fransız manda yönetimi altındaki topraklara varan 30.000 mültecinin çoğunluğunu

¹⁴⁴ NARA, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1*, Digby A. Willson'dan Bainbridge Colby'e, 14 Aralık 1920.

¹⁴⁵ NARA,, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:8, 890d.00/59*, Digby A. Willson'dan Amiral Mark L. Bristol'a 1 Kasım 1920.

¹⁴⁶ *Arch. Dip., E.313. No: 59/60*, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışileri Bakanlığına, 21 Ocak 1922.

Ermeniler oluşturuyordu.¹⁴⁷ Bu döneme ilişkin Ermeni göçü Fransız hükümetinin 413 Ermeni yetimi Adana'dan Beyrut'a taşıması ile sona erdi.¹⁴⁸

Yukarıda ismini verdiğimiz şehirlerden anlaşılacağı üzere bu dönemde Fransız manda yönetimi altındaki topraklara varan Ermenilerin çoğu Lübnan topraklarına yerleştirildi. Fransız resmi kaynaklarına göre bu dönemde Fransız mandası altındaki topraklara varan 16,412 Ermeni mütectinin 9,646'sı Lübnan topraklarına yerleştirildi. Geri kalanlar ise Şam ve Lazkiye'ye gönderildi.¹⁴⁹

Ağustos 1922'de Türk kuvvetlerinin İzmir'de Yunanlılara karşı nihai zaferini elde etmesinden sonra bir toplu göç hareketi daha yaşandı. İzmir'den ayrılıp Suriye'ye gelen Hıristiyanların neredeyse tümü Halep'e geldi. Fransız resmi kaynaklarında Temmuz 1923'e kadar Halep'e varan 27,308 mütectinin üçte ikisinin ve Temmuz 1923'ten Nisan 1924'e kadar varan 9,187 kişiden 6,472'sinin Ermeni olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁰ Buna göre İzmir'in Türklerin eline geçmesinden sonra buradan ayrılıp Suriye topraklarına özellikle Halep'e varan Ermeni miktarı 25,000 kadardır. Bu kadar kısa sürede bu kadar çok Ermeni mütectinin Halep'te barınabilmesi mümkün değildi. Zira henüz 1922 yılının ilk aylarında bile Halep'teki Ermeni mütecti sayısı 14,000 civarındaydı ve Near East Relief (bundan sonra NER)'e gibi yardım kuruluşları bu mütectilere barınak, giysi ve yiyecek sağlama konusunda yetersiz kalıyordu.¹⁵¹ Bu dönemde 1000 kadar Ermeni Halep'ten Lübnan'a geçti.¹⁵² Diğer bazı Amerikan yardım kuruluşları da Halep'teki yetimhanelerde kalan Ermeni yetimleri 1923 yılının haziran ayında, önce Beyrut'a

¹⁴⁷ French Ministère des Affaires Étrangères, *Rapport Á la Soci t  des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban 1922-1923*, Paris, 1924, s., 18-19. (Fransızca; Fransız Dışışleri Bakanlığı, Suriye ve Lübnan ile ilgili Milletler Cemiyetine Sunulan Rapor 1922-1923). 1922'de başlayıp 1938'de sona eren bu raporlar Suriye ve Lübnan'daki Fransız Manda yönetiminin Milletler Cemiyetine sunduğu bir yıllık süreyi kapsayan raporlardır. Bundan sonra " Rapport " olarak belirtilecektir.

¹⁴⁸ *Arch. Dip. E313/DO.*, Kilikya Fransız Konsolosulđundan Genral Gouraud'a 19 Temmuz 1922. Aynı belgede 60 süryani ve 32 Keldani yetimin Humus'ta Süryani cemaatine, 60 kadar erişkin Ermeni yetiminde İstanbul'da Ermeni Patrikliğine verileceği belirtilmektedir. Ayrıca bkz: *Rapport, 1922-1923*, s., 19-20. 1923 tarihli Hayasdani Goçnak isimli Ermenice gazete Kilikya'dan Suriye'ye gelen Ermeni miktarını 75.000 olarak vermektedir. Bkz: *Hayasdani Goçnak* (Ermenice: Ermenistan'ın Çağırısı), 20 Ocak 1923, no:3, s., 85. Bu eser o dönem New York'ta yayınlanan haftalık bir süreli yayındır.

¹⁴⁹ *Arch. Dip., E.313. No: 59/60*, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışışleri Bakanlığına, 21 Ocak 1922.

¹⁵⁰ *Rapport, 1922-1923*, s., 20. Aynı kaynağa göre Halep'e varan 27,308 kişinin üçte birini Rumlar ve 1000 kişisini de Süryani-Keldaniler oluşturuyordu.

¹⁵¹ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/-*, Halep Ermeni Hayırseverler Birliği başkanı P. Gabriel Casparian'dan Beyrut Near East Relief yöneticisi Howard b. McAfee'ye 23 Şubat 1922.

¹⁵² *FO 371/4000/A, No. 59.*

gönderdi daha sonra ise Lübnan'ın çeşitli bölgelerindeki yetimhanelere 40 kişilik gruplar halinde dağıttı.¹⁵³

Fransız resmi kaynakları ve konsolos raporları Kilikya'dan ayrılan Ermenilerin sayısına ilişkin yukarıda zikrettiğimiz rakamları verirken Birleşmiş Milletler, o zamanki adıyla Milletler Cemiyeti arşivinde Mültecilere Yardım Komisyonu Fridtjof Nansen tarafından hazırlanan 31 Mayıs 1924 tarihli bir belgede 1922 yılının sonbahar ayına kadar yaşanan olaylar neticesinde Kilikya'dan 100.000 Ermeninin göç ederek Suriye ve Lübnan topraklarına geçtiği belirtilmektedir.¹⁵⁴

İngilizlerin Larnaka, Hayfa, İskenderiye, Port Said, ve Yafa limanlarını mülteci gemilerine kapatmalarından ötürü 1921 yılında Kilikya'yı gemi ile terk edenlerin çoğunun vardığı nokta Beyrut limanı oldu. Aralık ayınının sonunda Mersin'den gemiye binen 15,500 kişi Beyrut'a ayakbastı. Aynı günlerde 2,000 yakın kişi yine deniz yoluyla Trablus'a vardı. Fransız Manda idarecileri bu grubu kıyıya yakın Al-Mina bölgesinde eski evlere yerleştirirken çoğunluğu oluşturan diğerlerini Halba, Zığorta, Şekka ve Enfe'ye dağıttı. Sonradan Lübnan'a varan 2,000 Ermeni mülteci daha Sur ve Sayda'ya yerleştirildi.¹⁵⁵

Bu dönemde Lübnan'a varan Ermenilerin sayısını tam olarak belirlemek zor görünmektedir. Duguet 1927 yılında yazdığı rapora göre Kilikya'yı terk eden Ermenilerden 24,000 kadarı Beyrut'a vardı ve daha sonra bunlar Trablus'a 1000, Zahle'ye 1200 ve Beyrut'a 21,000 olmak üzere Lübnan'ın topraklarına dağıtıldı.¹⁵⁶

Ermenice gazeteler ve diğer bazı süreli yayınlardan öğrenebildiğimiz kadarıyla 1923 yılında Lübnan'daki Ermeni mülteci sayısı ortalama 40.000 kadardı. Bunların 18.000'ni Beyrut'ta, 5.000'i Trablus ve Zağarta'da, 3.000'i Sayda ve Sur'da, 3.000'i Cuniyeh'de, 3000'i Dağır'de, 2000'i Zahle ve etrafındaki köylerde ve 6.000 kadarı da Lübnan'ın geri

¹⁵³ *Hayasani Goçnak*, 16 Haziran 1923, say., 24, s., 759.

¹⁵⁴ *L.N. C.237.1924*

¹⁵⁵ *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940, s., 139-140.*

¹⁵⁶ Duguet, Mèdecin Principal *La Situation des Réfugiés au Liban et en Syrie*, Revue Internationale de la Croix-Rouge, Mayıs 1927, cilt 9, no:101. S., 311. Duguet Fransız Yüksek Komiserliğininin halk sağlığından sorumlu doktoru ve yine Fransız yüksek komiserliği tarafından oluşturulan mültecileri yardım komisyonun başkan yardımcısı idi.

kalan kesimlerinde bulunuyordu.¹⁵⁷ Ermenice gazetelere ve Barton'a göre bu mültecilerin yanında sayıları 12.000'i bulan NER'in Konya, Kayseri, Malatya, Diyarbakır ve Kilikya'nın çeşitli yörelerinde bulunan yetimhanelerinden toplanmış Ermeni yetimler de Lübnan'a vardı.¹⁵⁸ Ancak NER'in resmi raporlarında 1922-1923 yıllarında kadar Anadolu'daki NER yetimhanelerinden toplamda 22,090 yetim Türkiye dışına taşındı. Bunların 16,788'i Yunanistan'a yerleştirilirken 5,312'si çoğunlukla Lübnan'ın kıyı sahilindeki yetimhanelere dağıtıldı.¹⁵⁹

Bu yıllarda Türklerin kontrolünde olmayan bölgelerden de Lübnan'a gelen Ermeniler oldu. Ermenistan'ın 1921 yılında SSCB tarafında ilhak edilmesinin ardından sayıları çok olmayan bazı Ermeni aydınlar da Lübnan'a gelmeyi tercih etti.

1925 yılına gelindiğinde Lübnan, Ağustos ayında Havran'da başlayan ve daha sonra tüm Fransız mandası altındaki Suriye topraklarını kapsayacak olan Dürzü isyanının neticesi olarak yeni bir mülteci akınına uğradı.¹⁶⁰ Özellikle Beyrut, Hıristiyan ve Müslüman yüzlerce mülteci ile yardım kuruluşlarında çalışan Amerikalıların ve diğer bazı yabancı devlet vatandaşlarının yöneldiği ilk nokta oldu.¹⁶¹

İki yıl süren Dürzü isyanı boyunca Şam'ın merkezinde bulunan ve 12,000 Ermeni mültecinin barındığı büyük kamp ile şehrin etrafındaki diğer bazı küçük Ermeni kamplarında da isyancılar tarafından saldırıya uğradı.¹⁶² Bu saldırılar nedensiz değildi.

¹⁵⁷ *Hayasani Goçnak*, 23 Haziran 1923, no: 25, s.,794. Beyrut'a Akşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Talas'tan gelen Ermeni göçmenler için bkz: *Hayasani Goçnak*, Ocak 1923, no:1, s., 31. Amerikan arşivlerinde bulunan başka bir belgede 1925 yılında Beyrut ve çevresindeki toplam mülteci miktarı 45.000 olarak verilmektedir. Bkz: NARA, ..., 1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/43*, Near East Relief dış ilişkiler müdürü Laird W. Archer'den ABD Dış İlişkiler Bakanlığı Ortadoğu İşleri Bölümü Şefi Allen W. Dulles'a 4 Aralık 1925.

¹⁵⁸ *Aztag* (Ermenice; Faktör), 25. Yıl özel sayısı, Beyrut, 1952. Vram Samuelyan'ın Vorpasharh (Yetimler Dünyası) başlıklı yazısı, s., 87-91. Yazara göre aynı yıllarda Türkiye'den ayrılan 6.000 kadar Rum yetim de Suriye ve Lübnan topraklarına vardı. Barton, *Story of the Near East Relief* ..., s., 148. Lübnan'daki Ermeni yetimhaneler ile alakalı olarak ileride daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹⁵⁹ NARA, *RG 59, 867.48/1470*, 1924 yılı Near East Relief kongresine sunulan 1923 yılı raporu, s., 12.

¹⁶⁰ Dürzü isyanı için bkz: Kamal S. Salibi, *The Modern History of Lebanon*, Caravan Books, New York, 2004, s., 165 vd., ve Traboulozi, *a.g.e.*, s., 88 vd.

¹⁶¹ NARA, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/25*, The American Red Cross Dış Operasyonlar Direktörü Ernest J. Wift'dan Dış İlişkiler Bakanlığına 29 Ekim 1925.

¹⁶² NARA, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/15 ve 890d.48/14*, Beyrut American Konsolosu Knabenshue'dan Dış ilişkiler Bakanlığı'na 21 Ekim 1925. Kampın yok edildiği ile alakalı yazışmalar *Roll No:14, 890d.48/19; 14, 890d.48/20*. Başka bir arşiv belgelerinde kamptaki Ermeni mikrarı 6 bin olarak verilmektedir. Bkz: NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/16, 890d.48/30 ve 890d.48/40*. Kanaatimizce Muhtemelen bu belgelerde kamptaki değil şehrin genelindeki Ermeni miktarı kastedilmektedir.

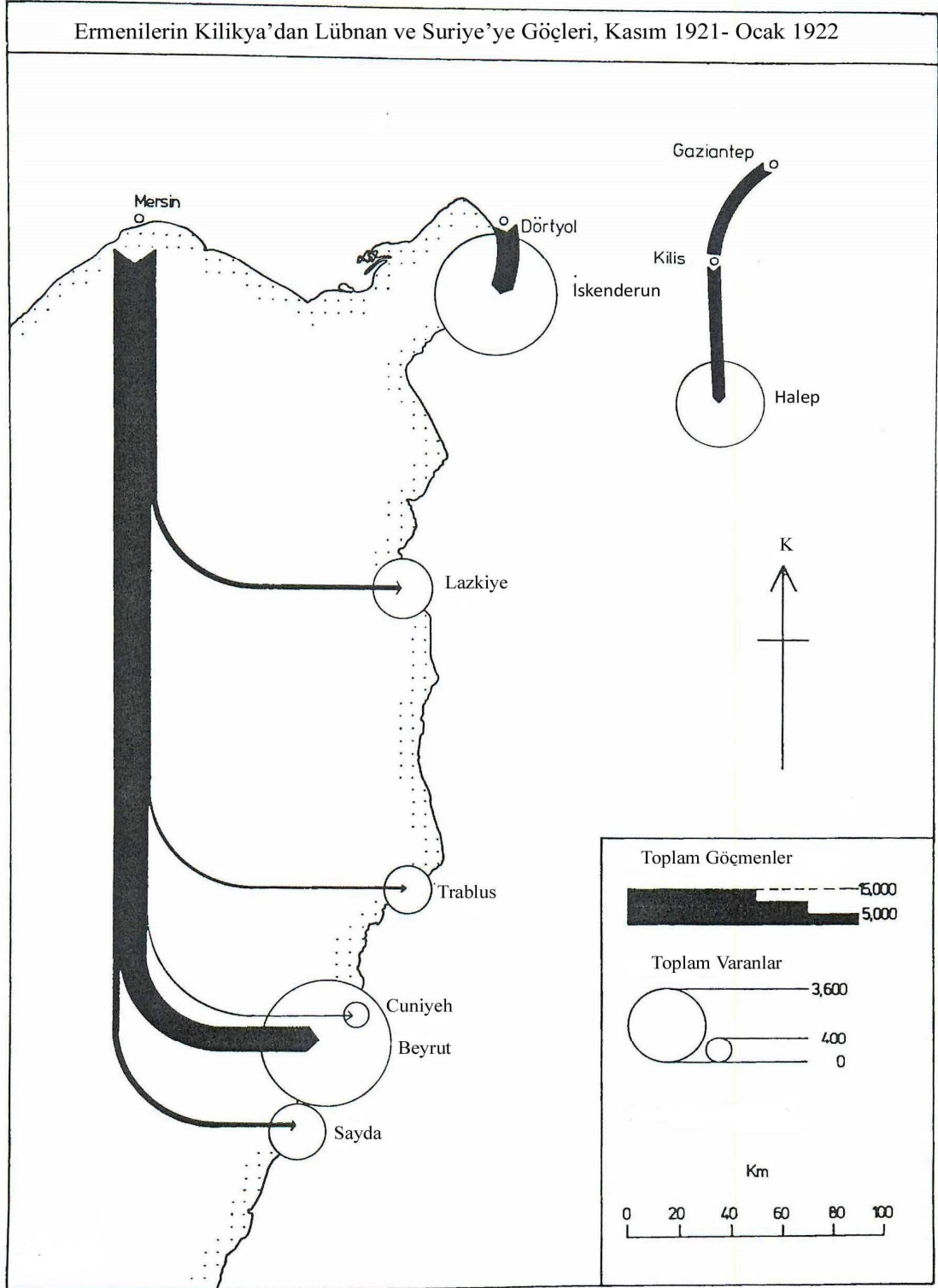
İsyanı bastırmak isteyen Fransız manda yönetimi düzensiz Ermeni birlikler kullanıyordu. Bu birliklere mensup bazı silahlı Ermeniler Şam'ın Meydan mahallesinde Müslüman evlerinde 14 ve 15 Şubat 1926 günlerinde silah araması yapmakla görevlendirilmiş ve ancak silah araması yaparken en az on, kimilerine göre yüz isyancılarla alakası olmayan silahsız Müslümanı öldürmüştü. Bundan ötürü Müslümanlar arasında Ermenilere karşı nefret duyguları hızla yükseldi.¹⁶³ Kısa bir süre sonra Meydan mahallesinin sakinlerinden bazıları yakınlardaki Ermeni kampına saldırdı ve Ermenilerden 24 kişiyi öldürdü. Ancak bu 24 kişinin Meydan mahallesinde Müslümanları öldüren, Fransızların oluşturduğu yardımcı birliklere mensup Ermenilerle alakası yoktu. Bunlar kampta kalan sivillerdi.¹⁶⁴ Tüm bunlar, olaylara dahli olmasa da kamplarda yaşayan savunmasız Ermenilerin Beyrut'a Lübnan'ın diğer bölgelerine göç etmelerine sebep oldu.

Bu dönemde sürekli bir nüfus hareketliliği söz konusu olduğu için bu Şam'daki mülteci kampından veya Şam'dan ayrılıp Lübnan'a gelen Ermeni miktarını tam olarak tespit etmek zor olsa da elimizde kampın Ekim ayında saldırıya uğramasından sonraki birkaç ay içinde yaşananlara dair bilgiler içeren belgeler mevcut. Elde ettiğimiz arşiv belgelerine göre Ermeni kampları Ekim ayının üçüncü haftası saldırıya uğradı. Bazı kamplarda Ermenilerin kendileri kamplardan ayrıldı. Kimi kampları ise Fransız manda yönetimi Ermenilerin daha güvende olacakları gerekçesiyle boşalttı. İki hafta içinde sayıları on iki bini bulan Ermeniler perişan bir halde okullara ve kiliselere sığındı. Çok azı kamptan ayrılırken yanına yatak, giysi veya yiyecek alabilmişti. En yoksul olanların barındığı Meydan kampından gelen yediyüze yakın kişi okul ve kiliselerde yer bulamayınca şehir merkezindeki çeşitli ambarlara sığındı.¹⁶⁵

¹⁶³ NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts of the Department of State, U.S. Consulate, Beirut, The Lebanon, Confidential Files*, Şam Amerikan konsolosu James H. Keeley'den Beyrut Amerikan konsolosu Paul Knabenshue'ya 16 Şubat 1926 ve 23 Şubat 1926. Başka bir kaynakta Ermeniler tarafından öldürülenlerin sayısı 24 olarak verilmektedir. Bkz: Elizabeth MacCallium, *The Nationalist Crusade in Syria*, The Academy Press, New York, 1928, s., 130-131.

¹⁶⁴ MacCallium, *a.g.e.*, s., 134.

¹⁶⁵ NARA, ... *Internal Affairs of Asia 1910-1929, Roll No:14, 890d.48/40*, Near East Relief'te görevli C. W. Fowle'dan Beyrut Amerikan Konsolosu Paul Knabenshue'a 26 Ekim 1925.

Figür 1.

İlk olarak Ekim ayının son haftasında Lübnan'a 300-400 kişilik bir grup vardı.¹⁶⁶ 18 Kasım'da 1000 ve 19 Kasım'da 500 kişilik başka bir grup daha Lübnan'a vardı.¹⁶⁷ Aralık ayında Şam'dan olaylarından kaçıp Beyrut, Sayda, Zahle ve Nebatiye'ye sığınan Ermenilerin sayısı birkaç bini buldu.¹⁶⁸ Ağustos 1926 itibariyle Şam'dan Beyrut'a gelenlerin sayısı 6,000'i buldu.¹⁶⁹

5. İSKENDRUN SANCAĞI'NIN TÜRKİYE GEÇMESİNİN ARDINDAN LÜBNAN'A ERMENİ GÖÇLERİ

Sancak Ermenilerinin Suriye'ye ve Lübnan'a toplu göçleri 1938 yılının yazında Türk ordusunun İskenderun'a girmesi ile başladı. Temmuz 1938 tarihli Türk-Fransız antlaşması gereği Türk askeri birlikleri 3 Temmuz'dan itibaren Sancak topraklarına girdi. Daha sonra 22 Temmuz 1938 tarihinde Milletler Cemiyeti Seçim Komisyonu'nun bıraktığı yerden seçimlere devam edilmesine karar verildi. 1 Ağustos 1938 günü tamamlanan birinci derecede seçmen yazımına göre, Türk cemaatine 35.847, Alevi cemaatine 11.319, Ermeni cemaatine 5504, Arap cemaatine 1845, Rum Ortodoks cemaatine 2098 ve diğer cemaatlere 359 kişi kayıt yaptırdı. Elde edilen sonuçlara göre Sancak'ın toplam 40 milletvekilliği cemaatlere, 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Ortodoks-Rum olmak üzere paylaştırıldı.¹⁷⁰

Sancak'ta yaşanan ve Türkiye'nin lehine olan bu gelişmeler Ermenilerce pek hoş karşılanmadı. Ermeniler bu gelişmeler akabinde Sancak'ı terk etmeye başladılar.¹⁷¹ Zira Ermeniler hükümette Türklerin çoğunlukta olduğu bir Sancak'ta yaşamak istemiyorlardı.¹⁷² Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Sancak Ermenilerinin Suriye'ye ve

¹⁶⁶ NARA, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/16*, Beyrut Amerikan Konsolosu Paul Knabenshue'dan merkeze çekilen telgraf 26 Ekim 1925.

¹⁶⁷ NARA, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/39 ve 890d.48/40*. Near East Relief dış ilişkiler direktörü Laird W. Archer'dan Dış İlişkiler Bakanlığı Ortadoğu İşleri Şefi Allen W. Dulles'a 18 ve 19 Kasım 1925.

¹⁶⁸ NARA, ... Internal Affairs of Asia 1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/58*, Beyrut Amerikan Konsolosu Paul Knabenshue'dan merkeze çekilen telgraf 24 Aralık 1925, Ek 2 ve *890d.48/53* Near East Relief dış ilişkiler direktörü Laird W. Archer'dan Dış İlişkiler Bakanlığı Ortadoğu İşleri Şefi Allen W. Dulles'a 24 Aralık 1925.

¹⁶⁹ *Hayasdanı Goçnak*, 13 Ekim 1928, s., 1288.

¹⁷⁰ *BCA. (030.10.00.224). 512.28*

¹⁷¹ *Hayrenik Amsakir*, Temmuz 1938, cilt 16, sayı 9, s., 162

¹⁷² *FO 371/21915 / No: E4533/1528/89*, Canterbury Başpiskoposu Lambeth Palace'dan Dışişleri Bakanlığı'nda R.A. Butler'a 28 Temmuz 1938, *FO 21915 / No:34* Halep İngiliz Konsolosu A.W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Ağustos 1938. Bazı Ermenice kaynaklar da Ermenilerin 1938 yılının son aylarında göç etmeye başladığını doğrulamaktadır. Bkz: *Huşamadyan Musa Leran*, Edit., Musa Kuşakçıyan- Boğos Maduryan, Hradaragutyun Cebel Musayi Hayrengts Miyutyun, Beyrut, 1970, s., 497-

Lübnan'a toplu göçleri 1938 yılının yazında Türk ordusunun İskenderun'a girmesi ile başladı. Türklerin Sancak'a girdiği haberleri duyulunca Ermeniler arasında büyük bir panik yaşandı. Kırıkhan, Reyhaniye ve İskenderun'dan birçok aile Halep, Kesap ve Musa Dağ bölgelerine göç etti. O sıralar Nansen Office adına Suriye ve Lübnan'daki Ermeni mülteciler için görev yapan Monsieur Burnier' göre göç eden aile miktarı 700 civarındaydı. Bunların 150-200 kadarı Lübnan'a vardı. Geri kalanlar aynı miktarlarda olmak üzere Kesap ve Musa Dağ bölgelerine geçti. Ancak bu ilk göç sadece Kırıkhan, Reyhaniye ve İskenderun şehirlerinin merkezinde yaşayan Ermenileri etkiledi. Bu yerleşim yerlerindeki Ermeni nüfusun yaklaşık yarısı göç etmişti ancak kırsalda yaşayanlar bu göçe dahil olmamıştı. Burnier'e göre bu göçün temel nedeni Sancak Ermenilerinin iki yıldan beri muzdarib oldukları ekonomik sıkıntı idi.¹⁷³ Ermeniler Türkler ve Fransızlar arasındaki görüşmeler başlamadan önce de bu ekonomik sıkıntılar yüzünden göç ederek geçimlerini daha kolay sağlayabilecekleri bir yere gitmeyi düşünüyorlardı. Göç edenlerden, Halep' varanlar iş bulmakta zorlanıyordu ancak Lübnan'a varanlar hasat işlerinde ve Fransız manda yönetiminin yaptırdığı bazı işlerde işçi olarak çalışma fırsatı bulmuştu. Yine Burnier'e göre bu dönemde göç edenlerin çoğu yaz mevsiminin sona ermesinden sonra Sancak'a geri dönmüştü.¹⁷⁴

Ancak İngiliz arşivlerinde bulunan ve Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis tarafından dışişlerine gönderilen 6 Ağustos 1938 tarihli başka bir raporda, Davis Sancak'tan göç edip Halep'e varan Ermeni aileler için İskenderun'dan 342, Kırıkhan'dan 313, Reyhaniye 'den 63, Soğuk Su'dan 18 ve Antakya, Kesap ve Bitias'dan 12 olmak üzere toplam 748 aile rakamını vermektedir. Yine aynı belgede bu ailelerden 75'inin Halep'te kaldığı, geri kalan 673 ailenin ise Lübnan'a geçtiği ve geçimlerini sağlamakta oldukça zorlandıkları belirtilmektedir.¹⁷⁵

---

510. (Ermenice: Musa Dağ Hatıra Kitabı, Musa Dağ Ermenileri Derneği tarafından yayınlanmıştır) ayrıca bkz: Bayramyan, *a.g.e.*, s., 154-155.

¹⁷³ Lübnan Ermeni Katagığosluğu resmi yayın organı Hask'da yayınlanan habere göre de Ermeniler 1939 yılı göçünden bir yıl önce yani 1938 yılında Sancak'taki fiyatların üç katına çıkması ve diğer alanlardaki ekonomik sıkıntılar yüzünden Sancak'ı terk etmeye başlamıştı. Bkz: *Hask*, Temmuz-Ağustos 1939, say., 7-8, s., 124-125, "Sancak Ermenilerinin Göçü" başlıklı haber.

¹⁷⁴ FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1 Beyrut İngiliz konsolosu F. W. Furlonge' Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'e 11 Ağustos 1938, Ek 2; Milletler Cemiyeti mültecilere yardım komisyonu Nansen Office temsilcisi Monsieur Burnier ile yaptığı 11 Ağustos 1938 tarihli görüşme.

¹⁷⁵ FO 371/21915 / No: E5048/1528/89, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 6 Ağustos 1938.

Buna duruma göre 1938 yılı Ağustos ayına kadar Sancak'tan Suriye'ye geçen Ermeni nüfusu 3750 kişi kadardır. Lübnan'a geçenler ise 3,300 civarındandır. Döneme ait Ermenice süreli yayınlar ise bu dönemde bu dönemde Sancak'tan ayrılan Ermeni nüfus miktarını 10,000 olarak vermektedir.¹⁷⁶

Tablo VI. 8. 1938 Yılında Sancak'tan Halep'e Göç Eden Aile Miktarı

İskenderun	342
Kırıkhan	313
Reyhaniye	63
Soğuksu	18
Antakya-Kesap-Bitias	12
Toplam	748

Kaynak: FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1

1938 yılında Lübnan ve Suriye göç edenler henüz geri dönmeye başlamışken Türkiye ve Fransa arasındaki yeni görüşmeler Ermenileri bir kez daha göçe sevk etti. Önce bağımsız Hatay Devleti'nin kurulması isteyen ve bunda başarılı olan Türkiye Avrupa'da yaşanan bazı siyasi gelişmelerden dolayı zor günler yaşayan Fransa'ya karşı baskılarını arttırdı. Çünkü 15 Mart 1939'da Almanya Çekoslovakya'yı, İtalya da 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal ederek Avrupa'da siyasi dengeleri kökünden sarsmıştı. II. Dünya Savaşı'nın eşiğine geldiğinin farkında olan Fransa Türkiye'nin Hatay konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kaldı.

Nitekim aynı tarihlerde İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesinin ardından Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri başlayınca Fransa'da bu görüşmelere katılmak istedi ancak Türkiye, Hatay meselesi halledilmedikçe Fransa'nın katılmasına razı olmadı ve sadece gelişmeler konusunda Fransa'ya bilgi verilmesini kabul etti. Türk-İngiliz görüşmeleri sonunda 1939 Türk-İngiliz-Fransız ittifakına temel teşkil edecek olan ortak demeç 12 Mayıs 1939'da açıklanınca, ortak demeç ile ilan edilen Türk-İngiliz ittifakının üçlü olmasını isteyen Fransa, Türkiye'nin Hatay konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında, Paris'teki Türk-

¹⁷⁶ Mayıs 1939 tarihli Ermenice gazete Hayrenik Amsakir'e göre Mayıs ayına kadar göç edenlerin miktarı 12,000'di. 30,000 Ermeni nüfusa sahip Sancak'ta o tarihten sonra kalan Ermeni miktarı 18,000'di. Bkz: *Hayrenik Amsakir*, Mayıs 1939, cilt 17, no: 7, s., 172, ayrıca bkz: *Hayrenik Amsakir*, Ağustos 1939, cilt 17, no: 10, s., 163.

İngiliz ortak demecinin aynısı, aynı gün Ankara'da da Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasına ilişkin anlaşma imzalandı.¹⁷⁷

Bu anlaşma ile Milletler Cemiyeti sınır komisyonununun 19 Mayıs 1939 tarihinde belirlediği Hatay Devleti sınırları Türkiye-Suriye sınırı olarak kabul edildi. Ayrıca Türkiye, Suriye'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterecek, içişlerine karışmayacaktı. Fransız askerleri de bir ay içinde Hatay'ı terk edecek, isteyen Hatay Devleti vatandaşları, ülke değişikliği sebebiyle altı ay içinde Suriye ve Lübnan vatandaşı olabilecekti.

Bu gelişmelerden sonra Hatay Valiliğinin Hatay'da yaşayan herkese eşit muamele yapılacağına dair açıklamasına rağmen Hatay, Kırıkhan, İskenderun, Reyhaniye ve Musa Dağ'da yaşayan Ermenilerin neredeyse hepsi Suriye ve Lübnan'a göç etti.¹⁷⁸ Fransızlar başta bu göçe karşı çıksa da daha sonra bizzat kendileri göçü organize ederek nakil için gerekleri masrafları ödedi.¹⁷⁹

Türk Hükümetince hazırlanan bir rapora göre Ermenilerin göç etme nedenleri¹⁸⁰;

- Göçün umumi olmasını sağlayarak tehcirin Türk Hükümetine karşı bir protesto mahiyetine bürünmesini isteyen Komitacı Ermenilerin yaptıkları tahrik ve tehditler
- Ermenilere Suriye'de ihtiyaç duyan Fransızların göçü teşviki
- Bağımsız Hatay Devleti idarecilerinin kötü idaresi
- Suriye'deki ucuzluk
- Maziye ait korkular ve düşmanlıklar

olarak sıralanmış ancak göç eden Ermenilerin miktarı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Suriye'deki ucuzluk maddesi dışında yukarıda sıralanan nedenlerin tümüne katılmak mümkündür. Zira daha önce ifade ettiğimiz üzere o yıllarda Suriye ve Lübnan

¹⁷⁷ Sarıay, *a.g.m.*, s., 12.

¹⁷⁸ *BCA. (030.10.00.225). 515.26.* Türk Hükümetini Ermenilerin can ve malların korunması ve onlara zarar vereceklerin şiddetle cezalandırılacaklarına dair İngiliz konsolos raporları için bkz: *FO 371/21915 / No: E4963/1528/89, FO 371/21915 / No: E6985/1528/89, FO 371/21915 / No: E5048/1528/89*

¹⁷⁹ *El-Ermen, EL Bahs En Melce' 1917-1939*, Ed., Raymond Kevorkian, Levon Nordiguian, Vahe Tachjian, Menşurat Camiet Kuds Yusuf, Beyrut, 2010, s., 181. (Arapça: Ermeniler, Bir Sığınak Arayışı 1917-1939, St. Joesph Üniversitesi Yay.)

¹⁸⁰ *BCA. (030.10.00.225). 515.26*

ekonomik sıkıntı içinde boğuşmakta, fakirlikten bıkan halk Ermeni mültecilerin sınır dışı edilmesini dahi talep etmekteydi.¹⁸¹ Kanaatimizce Suriye ve Lübnan'ı Ermeniler için cazip kılan şey buradaki ucuzluk değil, o yıllarda Milletleri Cemiyeti'ne bağlı mültecilere yardım komisyonu Nansen Office'in, AGBU'nun, Ermeni Hemşeri Derneklerinin ve birçok misyoner yardım kuruluşlarının 1915 tehcirinden beri Suriye ve Lübnan'daki kamplarda yaşayan Ermenilere yaptığı yardımlarıdır. Bu yardımlar neticesinde Beyrut'ta Burc Hammud ve Eşrefiye, Halep'te Süleymaniye gibi sadece Ermenilerin yaşadığı merkezler oluşmuştu. Fransızların kendilerine sağladığı imkânlar neticesinde Ermeniler, bu bölgelerde kendilerine ait okul ve kiliselerle ekonomik açıdan olmasa da politik açıdan rahat ve güvenli bir yaşam sürüyordu. Beyrut ve Halep'teki bu rahatlık Sancak Ermenilerinin göç etme nedenlerinden biriydi.

Ermenilerin göç etme nedenlerinden biri de zorunlu askerlik hizmetine tabi olacak olmalarıydı. Zira 1 Ocak 1940'tan itibaren Hatay'da da zorunlu askerlik kanunu yürürlüğe girecekti.¹⁸²

23 Haziran 1939 tarihli Türk-Fransız antlaşmasının ardından Ermenilerin göç etmek ve Lübnan ya da Suriye vatandaşlığını almak istediğini gören Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği Ermenilerin göçünü düzenlemek üzere Albay Collet'i tayin etti. Fransızların planına göre Ermeniler ilk önce geçici olarak Basit ve Tartus'taki kamplara yerleştirilecekti. Göç masrafları için aile reisine 500, ailenin yetişkin üyelerine 300 ve çocuklara ise 200 frank para yardımı yapılacaktı.¹⁸³ Ayrıca Lübnan'da göç edeceklerin bir kısmını yerleştirmek için Fransız Yüksek Komiserliği tarafından 10 bin dekar arazi satın alınmıştı.¹⁸⁴ Fransız Yüksek Komiserliği başlangıçta her aileye kalıcı olarak iskan etmesi için arazi sağlanacağını dahi duyurmuştu.¹⁸⁵

Türkiye ile 23 Haziran'da imzalanan antlaşma gereği Fransız askerlerin bir ay içinde Hatay topraklarını terk etmeleri gerekiyordu. Dolayısıyla Albay Colnet'in göç işini bir

¹⁸¹ Bkz II. Bölüm, "Müslüman ve Hıristiyan Yerli Halkların Ermeni Mültecilere Bakışı".

¹⁸² FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

¹⁸³ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Temmuz 1939. Hayrenik Amsakir'deki haber de bu yardım işini doğrulamaktadır. Ancak Hayrenik'e göre para yardımı sadece çok fakir ailelere verilecekti. bkz: *Hayrenik Amsakir*, Temmuz, 1939, cilt 17, no: 9, s., 175.

¹⁸⁴ *Hayrenik Amsakir*, Haziran 1939, cilt 17, no: 8, s., 168-169.

¹⁸⁵ *Hayrenik Amsakir*, Temmuz 1939, cilt 17, no: 9, s., 175.

ay içinde bitirmesi gerekiyordu. Fransız Yüksek Komiserliğince hazırlanan talimatnameye göre her göçmen Fransız makamlarınca verilen kimlik kartına, sınırı geçmek için bir izin belgesine ve Suriye veya Lübnan vatandaşlığına geçmek istediğini ifade eden dilekçeye sahip olmalıydı.

Netice itibariyle Fransızların organize ettiği göçlerde toplamda 14,000 Ermeni Sancak'tan Suriye'ye taşındı ve Fransız Yüksek Komiserliği bu göç işlemi için 5 bin frank dolayında harcama yaptı.¹⁸⁶ 14,000 kişinin geldikleri ve vardıkları yer şöyle idi¹⁸⁷;

<u>Geldiği Yer</u>	<u>Vardığı Yer</u>	<u>Kişi Sayısı</u>
Musa Dağ	Kesap	2,500
Musa Dağ	Bedrusiye	4,000
Beylan, Antakya ve İskenderun	Tartus	4,000
Reyhaniye	Halep	3,500
		+_____
Toplam		14,000

22 Temmuz itibariyle Sancak'taki Ermenilerin Fransız mandası altındaki topraklara taşınması tamamlandı. İki hafta içinde Sancak Ermeni nüfusunun yüzde 90'ı Suriye sınırına geçmişti. Ermenilerin ayrıldığı her bölgede birkaç aile ekinlerin hasadı ve kendisi ve komşularının mallarına göz kulak olmak için geride kalmıştı. Musa Dağ'ın altı farklı köyünde kalan yaklaşık 30 aile daha sonra Türk hükümeti tarafından bir araya toplanıp Vakıflı köyünü oluşturdu.¹⁸⁸

¹⁸⁶ FO 371/21915 / No:E5132/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'tin Beyrut Fransız Yüksek Komiseri ile yaptığı görüşme, 10 Temmuz 1939.

¹⁸⁷ FO 371/23302 / No:E5503/5132/44, Halep İngiliz konsolosu A. W. Davis'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Temmuz 1939.

¹⁸⁸ FO 371/23302 / No:E5905/5132/44, Beyrut'taki Kilikya Katagığosluğunda Piskopos Yardımcısı Bedros Saradjian'dan İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Frederick Lindley Wood'a (Viscount Halifax), 4 Ağustos 1939.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜLTECİ KAMPLARI VE NÜFUSUN DAĞILIMI

1. KAMPLARDA YAŞAM

Manda yönetimi altında bulundurduğu Lübnan ve Suriye topraklarına binlerce Ermeninin akın etmesi Fransızları memnun etti. Zira I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan kıtlık nedeniyle Lübnan topraklarında binlerce insan ölmüş özellikle köylerde toprağı işleyecek insan gücü kalmamıştı.¹⁸⁹ Fransızlar köylerde tarım arazilerini işlemek için, Beyrut'ta ise yol ve bina yapımı için insan gücüne ihtiyaç duyuyordu. Ermeniler bu görev için adeta biçilmiş kaftandı. Bundan ötürü henüz 1922'de ilk Ermeni kafileri Beyrut limanına ayak bastığında çok fazla bekletilmeden Sayda, Zahle ve Kısraan gibi diğer şehirlere dağıtıldı. Daha sonra 10 ve 20 kişilik gruplar halinde terk edilmiş ya da sahipsiz kalmış köylere yerleştirildiler.¹⁹⁰ Böylece Fransızlar bir yandan kırsalda araziyi işleyecek insan gücünü elde etmiş olurken bir yandan da kendisine yandaş bir unsuru Arap milliyetçiliğinin doğabileceği yerlere iskân ederek, Ermeni mültecilerden siyasi olarak da faydalanmış oluyordu.

1915 ve 1921 döneminde gerçekleşen göçlerin ardından Lübnan'da 40,000 civarında Ermeni mülteci nüfusu oluştu. Bu mültecilerin çoğunluğu deniz yoluyla Beyrut'a varanlardı. Mülteciler Lübnan'a ilk vardıklarında Fransız Ordusu ve NER tarafından temin edilen çadırlara yerleştirdiler. Fransızlar ilk etapta Beyrut'ta biri kuzeydeki karantina binalarının yakınında, diğeri deniz kenarından olmak üzere iki kamp oluşturdu. Ras Beyrut'a bulunan ve daha sonra Karantina Kampı olarak anılacak olan kamp 2000 mülteciyi barındıracak şekilde hazırlanmıştı.¹⁹¹ Deniz kenarında olan ve bazı kaynaklarda St. Michel kampı olarak geçen Büyük Kamp (Grand Camp) nüfusu 15,000'e kadar çıkacak olan kamptı. Kilikya bölgesinden ilk göç eden kafilelerin yerleştirildiği bu kampın arazisi Maruni Patrikliği'ne aitti ve Ermeni Hayırseverler

¹⁸⁹ Beyrut Amerikan konsolosunun belirttiğine göre sadece savaşın başlamasından 1916 yılına kadar Lübnan'da 50.000 insan hayatını açlık ve hastalık nedeniyle kaybetmiş ve her geçen hafta 400 kişi hayatını kaybetmeye devam ediyordu. Beyrut'ta savaştan ötürü Müslümanların üçte biri Şam'a göç etmiş ve 180,000 olan Beyrut nüfusu 75,000'e düşmüştü. *NARA, Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia 1910-1929, Microfilm No. 17: 890e.48/1.*

¹⁹⁰ NARA, Confidential Files, Halep Amerikan Konsolosu Parker W. Buhrman'dan Beyrut Amerikan Konsolosu Paul Knabenshue'ya, 1 Şubat 1924.,

¹⁹¹ *Arch. Dip., E.313. No: 1616/1*, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 13 Aralık 1921.

Birliği (Armenian General Benevolent Union, bundan sonra AGBU) Beyrut sorumlusu Dr. Bağtasar Melkonyan tarafından mülteciler için ayarlanmıştı.¹⁹² 1925 yılında şam olayları nedeniyle şam'daki kampı terk eden Ermenilerde buraya yerleştirildi.¹⁹³

Bölgede görev yapan Jezvit rahibi ve aynı zamanda Ermeni olan Hovhannes Jean Mécérian'a göre kampın sınırları batıda tramvay şirketinin merkez binalarından doğuda St. Michel Maruni kilisesine, güneyde şehre giden ana yoldan ve Beyrut köprüsünün bulunduğu yerden kuzeyde denize ve karantina binalarına kadar uzanıyordu. Yine bir Jezvit rahibi ve aynı zamanda pilot olan Antoine Poidebard'ın havadan çektiği fotoğraflarda tramvay şirketinin güneyinde, deniz kenarında büyük bir kampın varlığı doğrulamaktadır.¹⁹⁴

Ancak zamanla araya binaların inşa edilmesiyle kamp iki bölüme ayrılacak ve birbirinden ayrı iki kamp gibi görünülecektir. Bu nedenle bazı kaynaklarda deniz kenarında iki ayrı kamp olduğundan söz edilecektir.¹⁹⁵

Hatay ve Dörtüol civarından göç edenler Büyük Kampa yerleştirilmışti. Ancak daha sonra hijyen koşulları gerekçesiyle Karantina kampına yakın ve biraz kuzeydoğusunda bulunan bölgeye yerleştirildiler. Tramvay hattının rayları bu iki noktayı birbirinden ayırıyordu. Bu kampa yerleştirilenler Hatay ve Dörtüol civarından olduğu için bu kamp daha sonra Amanos kampı olarak anılacaktı.

Haziran 1924'te Amanos kampının bitişiğine Yozgatlı aileler yerleştirildi ve burası da Yozgat kampı adını aldı. Mülteci sayısı artıkça ve genel olarak aynı şehirden veya köyden gelenler aynı bölgeye iskan edildiği için hem kamp sayısı artacak hemde kamplar bu kişilerin geldikleri veya aslen oralı oldukları yerin ismini alacaktır. Örneğin Yozgat kampını oluşturan aileler de Lübnan'a Kilikya bölgesinden göç etmişti. Ancak 1915 tehcirinden önce Yozgat ve civarında yaşadıkları için Yozgatlı olarak anılıyorlardı. Bu durum diğer kampları oluşturan göçmenler için de geçerlidir.

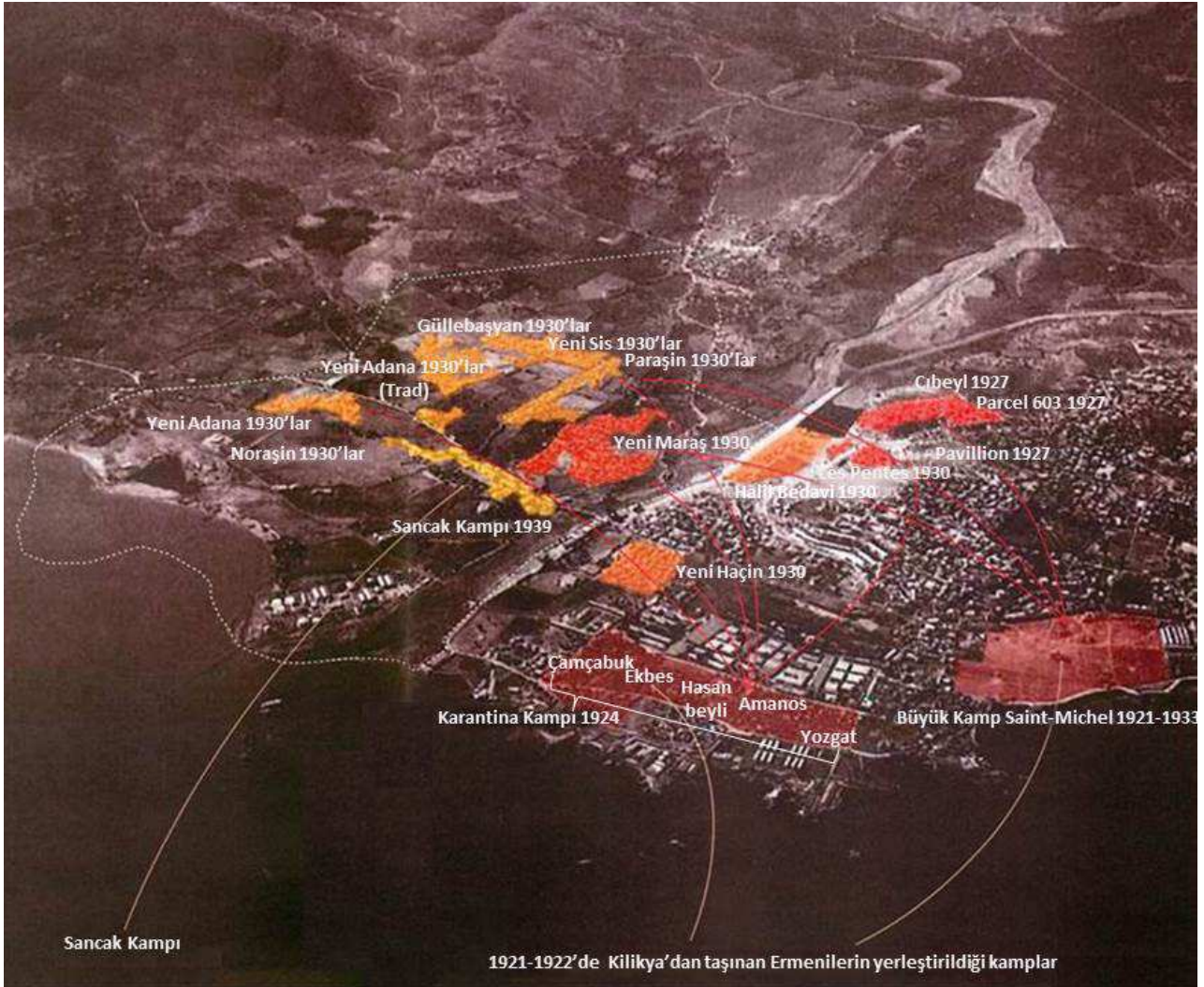
¹⁹² Balian, Ohannes *Ethnic Integration of Armenians in Resettlement Housing Project*, Master Thesis, American University of Beirut, 1972, s., 218., Mécérian (1925), **a.g.e.**, s., 440.

¹⁹³ *Rapport 1925*, s., 76.

¹⁹⁴ Bkz: Figür 2, Figür 5.

¹⁹⁵ *L.N. C699. M. 264. 1926. IV*, M. Carle'nin raporu.

Figür 2: Uçaktan Çekilmiş Fotoğraf Üzerinde Kampların Gösterimi

Resimde görüleceği üzere Büyük Kamp (Saint Michel) 30 Ocak 1933'te çıkan yangın yüzünden tamamen yok oldu. Bu yüzden Büyük Kampın üzerinde olduğu saha resimde boş görünmektedir.

Kısa bir süre sonra yeni gruplar da bu bölgeye yerleştirildi ve batı-doğu yönünde birbirine paralel olarak yanyana birkaç kamp ortaya çıktı. Aslında bunların hepsi tek bir büyük kampın yani Karantina kampının parçasıydı ancak aynı yerden gelen aileler birarada iskan edildiği için Yozgat, Amanos, Ekbez, Hasanbeyli ve Çarçabuk isimleriyle küçük kamplar ortaya çıktı. Denize yakın iki kampın dışında bu kampların güneyinde, Beyrut Nehri'nin doğu yakasında atış poligonu (Tir aux Pigeons)'nun yakınında küçük bir kamp daha vardı. Bu ise Tiro kampı olarak biliniyordu.¹⁹⁶ Kampın ismi atış poligonu manasına gelen "Tir Aux Pigeons"un Fransızca okunuşu "Tiğ O Pijon"un mülteciler tarafından Tiro olarak okunmasından geliyordu. 1939 yılında İskenderun Sancağı'ndan göç eden ailelerin bir kısmı buraya yerleştirilince kamp Sancak Kampı olarak anılmaya başlandı.

1. 1 Kampların Fiziksel Koşulları

Mülteciler için en acil ihtiyaç olan barınma sorunu başlangıçta Fransız Manda Yönetimi tarafından alel acele inşa edilen çadırlarla geçici olarak çözüldü. Daha sonra Fransız askeri kampından arta kalan malzemelerle ahçap barakalar inşa edildi. Aylar geçtikçe çadırların sayısı azalırken barakaların sayısı arttı. Kış yağmurları başlayınca, suyu olduğu gibi içeriye sızdıran bu kulübelerin etrafı daha sonra mülteciler tarafından tenekelerle veya demir petrol bidonlarından elde edilen saclarla kapatıldı. Zamanla paslanıp kahverengi bir renk alan bu saclardan ötürü kamplar uçaktan çekilen fotoğraflarda Beyrut üzerinde birkaç kara leke gibi görünmekteydi. Zemininden gelen nemden etkilenmemek için bazı aileler barakalarını direklerin üzerinde yerden bir, bir buçuk metre kadar yükseğe inşa ediyordu.¹⁹⁷ 1924 yılından itibaren kerpiç evler de mülteciler tarafından inşa edilmeye başlandı. 1925 yılında kazandığı çok az paradan biriktirebilen bazı aileler kampın etrafında küçük evler dahi inşa edebildi.¹⁹⁸

Barakalar birbirine o kadar yakındı ki, pencerelerden karşı barakanın içi rahatlıkla görülebiliyordu. Bu nedenle ailer biraz mahremiyet için pencerelerini varsa perde, yoksa bir bez örtü ile örtmek zorunda kalıyordu. O zamanda pencere azlığından ötürü zaten

¹⁹⁶ Keuroghlian, A. A. *Les Arméniens de l'agglomération de Beyrouth, Etude Humaine et Economique*, Institut de Geo. du Proche et Moyen-Orient, Masters Thesis, Beyrouth, 1970, s., 22.

¹⁹⁷ Mécérian, Jocannes *Les Réfugiés Arméniens en Syrie*, Revue des études Arméniennes, vol. 4, 1924, s., 222.

¹⁹⁸ Poidebard, R. P. *La Mission Française des Camps Arméniens de Beyrouth*, (Fransızca: Beyrut'ta Ermeni Mülteci Kamplarındaki Fransız Misyonu), *Revue Internationale de la Croix-Rouge*, Ocak 1926, cilt 8, say., 85, s., 17.

karanlık olan barakalar bu durumda iyice karanlık oluyordu. Kamptaki barakaların büyük bir çoğunluğu bir odadan oluşuyor ve odaların genişliği 6m² ile 7m² arasında değişiyordu. Çok az barakanın genişliği 12 m²'nin üzerindeydi.

Bu odalarda yaşayan ailelerdeki kişi sayısı 2'den 6'ya kadar çıkarken 9 kişinin yaşadığı barakalara da rastlamak mümkündü. Yerden yüksek yapılan barakaların alt kısımları hem mutfak hem de mahzen olarak kullanılıyor, gıda malzemeleri burada saklanıyordu. Aile üyeleri gündüzleri oda zemininde çalışıyor ve oturuyor geceleri ise yere serdikleri döşeklerde uyuyordu.¹⁹⁹

Kampın içindeki sokakların hali perişandı. En büyük kamp olan Karantina kampının bir ucundan diğer ucuna uzanan ana sokak sağ ve sol tarafta ardı sıra dizilmiş onlarca küçük bakkal ile doluydu. Bu bakkallar kampta yaşayan ancak parası olanların günlük ihtiyaçlarını karşılıyordu. Zamanla ayakkabı tamirathaneleri, kasaplar ve kahvehaneler de ana cadde üzerinde görülmeye başlanacaktı. Yağmur yağdığı zaman ıslanan toprak zemin balçık kıvamını almış çamurla kaplanıyor kimi zaman aradan günler geçmesine rağmen bu çamur kurumuyordu. Kışın ise zaten sürekli yağmur yağdığı için yerler daima çamurla kaplı oluyordu. Sokağa çıkmak zorunda olanlar ayakkabıları çamura saplandığı için bazen sokağı ayakkabısız geçmeyi tercih ediyorlardı. İnsanların evlerine giden ara yollar da çok az güneş gördüklerin çamur ve küf kokusu eksik olmuyordu. 90cm ile 120cm arasında genişliğe sahip olan bu yollar, barakalar ıslak zeminin neminden daha az etkilensin diye tahta direkler üzerine inşa edilmiş olduğundan tahta direkler tarafından tıkanmıştı. Evlerine gitmek isteyenler bu tahta direklerin arasından geçmek zorunda kalıyordu.²⁰⁰

Tahta direklerin üzerine inşa edilmiş barakaların alt katı ekmek ve yemeğin pişirildiği yer olduğu gibi çamaşır yıkama yeri olarak kullanılıyordu. Bazen birkaç ailenin kadınları birleşip bir evin tahta direkleri altında çalı-çırpıdan elde ettikleri ateşle su ısıtıp tüm ailenin çamaşırını yıkıyorlardı. Başka yer olmadığı için kirli su sokağa dökülüyordu.

¹⁹⁹ NARA, *Confidential Files...*, Beyrut Amerikan konsolosu J. H. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 20 Şubat 1931. Ek 1, L.A. Jessep'in 5 Şubat 1931 tarihli "A Morning with the Armenian Refugees in Beirut" isimli raporu.

²⁰⁰ NARA, *Confidential Files...*, 20 Şubat 1931. Kamp fotoğrafları için çalışmanın sonundaki "Resimler" bölümüne bakınız.

Elbiseler kurumaları için sokağın iki yanındaki iki baraka arasına çekilen iplerin üzerine veya kampın önünden geçen tren yolunun raylarına seriliyordu. Hem içmek hem de çamaşır ve bulaşık için kullanılan su başka yerden taşınıyordu. Kampta barakalarda tuvalet olmadığı için kampın çeşitli yerelerine umumi tuvaletler inşa edilmişti. Bu tuvaletlerin bir tarafı erkeklere diğer tarafı kadınlara ayrılmıştı. Her bir tuvalet 600 aileye hizmet ediyordu. Kampın oluştuğu ilk yıllarda bu sayı 800 civarındaydı.²⁰¹

1925 yılında Fransız Yüksek Komiserliği kamplardaki koşulları iyileştirmeye karar verdi. Ancak bunu gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu parayı yine mültecilerden almayı planlıyordu. 1925 yılında Kamplar şehir idaresinin yetki alanına devredildi ve bir yasa çıkartılarak Ermeniler, üzerine kulübelerini inşa ettikleri toprak için kira vermeye mecbur edildi. Bununla birlikte kamplara getirilen hizmetler için belediyeye vergi vermeleri istendi. Ancak istenen bu para Ermeniler ile yerel yetkililer arasında bir takım sorunlara yol açınca talep edilen miktar yarı yarıya düşürüldü.²⁰²

Kamplar oluştuktan birkaç yıl sonra biriket ve çamurdan evler de kampın içinde yerini almaya başladı. Dışardan her hangi bir ustaya ihtiyaç duymadan tüm bunları mültecilerin kendileri yapıyordu. Kampların dışında azda olsa şehir ve kasaba merkezlerinde de ikamet eden mülteciler vardı. Ev kirasını ödeyecek durumda olmadıklarından genellikle 7-8 aile biraraya gelip geniş-avlulu bir evi kiralyorlardı. Bu durumda 4-5 kişilik bir aileye yalnız bir oda düşüyordu.²⁰³ Fransız işgalinden sonra şehre yerleşen Fransız subaylar, turistler ve mülteciler Beyrut'ta ev kıtlığına yol açmıştı. Durumu fırsat bilen ev sahipleri kiralari yüzde dört yüz ile yüzde beşyüz oranında arttırmıştı. Bu durum kimi zaman protestolara sebep olunca Fransız Yüksek Komiserliği 1921 yılında hali hazırda kirada olan evlerin kiralalarının arttırılmaması yönünde kararname yayınladı.²⁰⁴ 1921 ve 1929 arasında Fransız idaresinin politikaları gereği Beyrut'ta birçok bina ve konut inşa edildi. Yeni inşa edilen konutlara rağmen kiralari sürekli artınca Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiseri 1929 yılında ev kiralari yıllık

²⁰¹ Aynı belge.

²⁰² Keuroghlian, *a.g.e.*, s., 15.

²⁰³ Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 223..

²⁰⁴ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.502*, Beyrut Amerikan Konsolos Vekili Frederick O. Bird'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Mayıs 1921

yüzde otuzdan fazla zam yapılmasını yasaklayan bir kararname yayınlamak zorunda kaldı.²⁰⁵

Tablo II. 1. 1921 Yılında Beyrut'ta Ortalama Ev Kiraları

Emlakın Tipi	Bedeli
2 odalı, eşyalı küçük ev (aylık)	\$ 46.87
Küçük apartman dairesi, eşyalı (aylık)	\$ 68.75
6-8 odalı apartman dairesi, eşyasız (yıllık)	\$ 875.00
8-10 odalı ev, eşyasız (yıllık)	\$ 1500.00

Kaynak: NARA, ...1910-1929, **Roll No:14, 890d.502**

Ancak mültecilerin korkulu rüyası ne kış yağmurları, ne çamur deryası ne de sürekli yükselen ev fiyatlarıydı. Mültecilerin en büyük düşmanı salgın hastalıklardı. 1921 yılı sonunda göçmenler Kilikya'dan ayrılıp Lübnan kıyılarına ayak bastıklarında Fransız Manda İdaresine bağlı sağlık birimleri tarafından yıkanmış, bittin temizlenmiş ve aşılantmıştı.²⁰⁶ Ancak bu tedbirler hijyen eksikliği ve yetersiz beslenmeden kaynaklanan hastalıkların önüne geçmek için yeterli olmadı. Göz hastalıkları ve tüberkuloz sıklıkla rastlanan rahatsızlıklardı. Yeni doğan bebeklerin % 70'i üç ay ve bir yıl yaş dilimi arasında hayatını yitiriyordu.²⁰⁷

Mültecilerin ençok ölümüne sebep olan hastalık ise sıtmaydı. 1923 yılı yazında başlayan salgın ancak bir yıl sonra kontrol altına alınabilmişti. Daha çok İskenderun bölgesinden gelen göçmenlerin kaldığı ve Beyrut nehri kıyısındaki Tiro kampında kalanları etkileyen bu salgın dolayısıyla bir yıl içinde çoğu çocuk olmak üzere birçok kişi hayatını kaybetmişti. Şüphesiz salgının bu kadar şiddetli olmasında nehir kıyısındaki bataklık arazinin etkisi büyüktü. Doktor Delmas ve Rahip Mécérian kapı kapı dolaşıp Fransız dispanserinde hazırlanmış solisyonları hastalara dağıtsalarda bu ilaç ölümleri

²⁰⁵ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.50/10*, Beyrut Amerikan Konsolos Vekili Frederick O. Bird'den Dışişleri Bakanlığına, 1 Mart 1929. İngilere Beyrut Konosolsluğu tarafından hazırlanan Suriye Lübnan'da Sanayi, Ticaret ve Bankacılık raporu.

²⁰⁶ *Rapport 1922-1923*, s., 19.

²⁰⁷ NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933.

engellemiyordu.²⁰⁸ 1926 yılında salgının tekrar başladığında, salgının durdurmak için 126 baraka ateşe verilmiş ve kampta kalan herkes aşılanmıştı.²⁰⁹

Hastalıklarla mücadele etmek için Amerikan Kızıl Haç Örgütü tarafından kampta iki klinik oluşturulmuştu. NER bu iki kliniğine maddi destekte bulunuyordu. Ancak her iki klinik de 1923'te kapandı ve yerini Jezvitlerin kendi binalarında açtığı bir kliniğe bıraktı. Aynı yıl NER de Jezvit kliniğine yakın bir yere bir klinik açtı. Danimarkalı Protestan misyonerler biri Büyük Kamp'ta diğeri Amanos kampında olmak üzere açtıkları iki kampta mültecilere sıtmaya karşı ilaçlar veriyorlardı.²¹⁰

1. 2. Kampların Sosyal Yapısı

Kamplarda aynı köy, kasaba veya şehirden olanlar birarada yerleştirildiği için en büyük sosyal yapıyı hemşerilik oluşturuyordu. Özellikle çok fakir olanlar eskiden beri tanıdıkları, aynı yerde birlikte yaşadıkları hemşerileri ile birlikte olmayı istiyordu. Çünkü bu onlara güven hissi veriyordu.²¹¹ Bu nedenden ötürü kampların içinde yukarıda adını zikrettiğimiz guruplar oluştu.

Her kampın başında Fransız Yüksek Komiserliği tarafından atanmış bir “müdür” vardı.²¹² Bu müdür kampta idareci veya sorumlu konumundaki tek kişiydi ve Fransız yetkililere yıllık raporlar verirdi. Ancak önemli meseleleri anında Fransızlara iletirdi. Fransızlar ya sorunu kendileri çözer ya da çözmesi için onu görevlendirirdi. Kampta bir sıkıntısı olanlar toplu halde bu müdüre gider, ona dertlerini anlatırdı. Müdür de onlara aracılık ederek sorunlarını Fransız yetkililere iletirdi.²¹³

Kamplardaki ailerin ortalama birey sayısı üç çocukla birlikte 5-6 civarındaydı. Tabiki daha fazla miktarda çocuk sahibi olanlar vardı ama genel ortalama üçtü. Kız çocukları genellikle 17-20 yaşları arasında, erkek çocuklar ise 22-25 yaşları arasında evlendirilirdi. Herhangi bir işte çalışmayan kızlara evlenmek amacıyla daha fazla rağbet edilirdi. Kızların erkeklerle herhangi bir ilişki yaşamaları pek mümkün değildi. Çünkü

²⁰⁸ Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 223.

²⁰⁹ Duguet, *a.g.m.*, s., 311.

²¹⁰ Neslian, *a.g.e.*, s., 257, Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 224, Duguet, *a.g.m.*, s., 311.

²¹¹ *L.N. C699. M. 264. 1926. IV*, M. Carle'nin raporu.

²¹² Hem Fransızca hem de Ermenice kaynaklarda kelime aynen Türkçedeki “müdür” şeklinde geçmektedir.

²¹³ NARA, ... *Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933.

eğer bu öğrenilirse kızın ailesi bunu şiddetle cezalandırırdı. Zaten birbirine yakın kulübeler tüm gününü evde geçiren yaşlılara uygun gözetim ve denetim imkanı sağlıyordu. Onlardan görünmeden kampta bir şey yapmak neredeyse imkansızdı.²¹⁴

Kiliseler sosyal yapının temem dayanaklarından biriydi. Çünkü hem mültecilerin dini ihtiyaçlarını besliyor hem de onların birarada kalmalarını sağlıyordu. Kamptakilerin çoğu Ortodoks olduğu için kamplarda ilk önce Ortodoks kiliseleri kuruldu. İki Ortodoks kilisenin biri Amanos kampında diğeri ise 1939'dan sonra Sancak diye anılacak olan Tiro kampındaydı. Tiro kampı barındırdığı mülteci sayısı bakımından küçük olmasına rağmen burada bir kilisenin kurulmasının nedeni bu kampın Amanos kampında kilisenin uzakta olmasıydı. Bu kiliselere bağlı okullar da bulunmaktaydı ve 1931 yılında bu okullardaki 1,200 civarında öğrenci eğitim görüyordu.²¹⁵

Amerikan Protestan misyonerler 1923 yılında Beyrut'taki Karantina kampında iki okul açtı. Biri erkek çocuklar, diğeri kız çocuklar için kullanılan bu okullarda diğer derslerin yanında Ermenice ve Fransızca öğretiliyordu. Özellikle Ermeniceyi öğretmek herşeyden daha önemliydi. Çünkü çoğu Kilikya bölgesinden olan mültecilerin çocukları Türkçe konuşabiliyor ancak Ermenice konuşamıyordu.

Jezvitlere bağlı Fransız Katolik misyonerler de henüz ilk günlerde kamplardaki yerini almıştı. Fransız Yüksek Komiserliğinin desteği ile 1923 yılının başında Suriye ve Lübnan'da örgütlenmesini tamamlayan bu misyon, Rahip Antoine Poidebard'ın liderliğinde Beyrut'ta mülteciler için bir çok merkez açmıştı. Jezvitlerin Ermeni mülteciler için üç okul açmıştı ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 400 kadardı.²¹⁶

Okul için başlangıçta kampa yakın mesafade bulunan Maruni kilisesini kullanan Jezvitler 1923 yılından tramvay hattı işletmesinin yakınında büyük bir kulübe yaptırarak burayı okul yaptı. 1924'te ise yeni bir kilise yine onlar tarafından kampın içinde inşa edildi. Bu kilisenin hemen yanına yine Jezvitler tarafından, sabah ve öğlen olmak üzere

²¹⁴ NARA, ... *Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933.

²¹⁵ Keuroghlian, *a.g.e.*, s., 15, Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 228.

²¹⁶ Poidebard, *a.g.m.*, s., 19. Mécérian'a göre ise Jezvitler önce kampa yakın bir mesafade bulunan Fransız ordusundan kalma büyük bir ambarı suntalarla bölümlere ayrılarak sınıf olarak kullanıldı. Daha sonra burası Fransız Ermeni Okulu adını aldı. Burada tıpkı diğer okullarda olduğu gibi Ermenice ve Fransızcanın yanında Arapça da öğretiliyordu, bkz: Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 227.

iki guruplu bir okul açıldı. 1925 yılında bu okullarda eğitim gören çocuk sayısı 1,000²¹⁷ iken 1928 yılında bu sayı 300'ü Katolik olmak üzere 527'ydı.²¹⁸

Bunların yanında Sayda'da 100 yetime bakan bir yetimhane de yine Fransız Katolik misyonerler tarafından işletiliyordu. Ancak misyoner kuruluşlarının ve kiliselerin tüm çabalarına rağmen kamptaki okul sayısı yetersizdi. Öyleki 1930 yılında bulunan okul çağındaki 4,500 çocuğun ancak 3,000'i okula devam ediyordu. Geriye kalanlar ya evdeki işlerde ailelerine yardım ediyor ya da çarşı merkezinde boyacılık ve benzeri işler yaparak ailenin geçimine yardımcı oluyordu.²¹⁹

Kamplarda faaliyet gösteren misyoner ve diğer bazı hayır kuruluşlarının ilgilenmek zorunda oldukları bir başka sorun da sosyal hastalıklardı. Kamptaki genel ahlaki yapı kötü değildi ama aşırı içki içme ve kumar oynama kampta süre gelen bir gerçektir. Fuhuş ise çok az ve gizli olmakla beraber kamplarda görülen bir vakaydı. Hırsızlık olayları çok olmamakla beraber arada bir meydana gelirdi. Diğer suçlara ait oranlar herhangi bir şehirdeki kadardı.²²⁰

Özellikle babasız büyüyen kimi gençler kamplarda yaşamının getirdiği kuralsızlıktan ötürü çok ciddi suçlara bulaşabiliyordu. 1934 yılı Haziran ayında kamptan üç Ermeni genci Zahle'de Maruni bir dükkan sahibini parasını almak için öldürdü. Olaydan sonra kaçan gençler kısa süre sonra yakalandı. Sorguları sırasında suçlarını itiraf eden gençlerden ikisi; Karnig Nacaryan ve Antranik Giragosyan 11 Haziran'da asılarak idam edilirken, olaya dahil bulunan üçüncü genç ise 15 yıl hapis cezasına çaptırıldı.²²¹ Mültecilerin çektiği maddi sıkıntı o kadar büyüktü ki, az önceki olayda ifade ettiğimiz üzere bazı gençler gasp ve hırsızlığa kalkışırken bunu yapamayan bazı mülteciler ise, bu sıkıntıdan kurtulmak için aile bireylerini dahi öldürmekten çekinmiyordu.

²¹⁷ L.N. C699. M. 264. 1926. IV, M. Carle'nin raporu.

²¹⁸ Mécérian, Jocannes Les Réfugiés Arméniens en Syrie, *Les Mission Catholiques*, Paris 1925, 449-450.

²¹⁹ NARA, *Confidential Files...*, Beyrut Amerikan konsolosu J. H. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 20 Şubat 1931. Ek 1, L.A. Jessep'in 5 Şubat 1931 tarihli "A Morning with the Armenian Refugees in Beirut" isimli raporu.

²²⁰ L.N. C.1424. 1929. IV. Ayrıca bkz: NARA, ...*Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933.

²²¹ *Hask* (Ermenice: Müjde veya iyi haber), Haziran-Temmuz 1934, say., 26-27, s., 69. Avedik o dönem Beyrut'taki Katolik Ermeni Partrikliği tarafından ayda bir çıkartılan bir gazetedir. Aynı olayın daha ayrıntılı bir anlatımı için ayrıca bkz: *Hask* (Ermenice: Başak), Temmuz-Ağustos 1934, say., 7-8, s., 53. *Hask* Antelias'taki Ermeni Katagığosu tarafından ayda bir yayınlanan süreli bir yayındır. Katagığos Ortodoks Ermenilerin en yüksek ruhani lideridir.

Katagiğosluğun resmi yayın organı Hask'ın 1934 yılı Eylül sayısında çıkan habere göre aynı ay Ermeni cemaati içinde iki cinayet işlendi. İlk olay karısından memnun olmayan bir koca ile ilgilidir. Fakir koca karısını yeterince güzel olmadığı gerekçesiyle beğenmemektedir ve daha zengin olan başka bir kadın ile yasak bir ilişki yaşamaktadır. Koca zengin olan bu sevgilisiyle evlenebilmek için onu öldürüp şehir dışında bir yere gömer. Ancak sonra görgü tanıkları sayesinde yakalanır. İkinci olay ise bu olayın neredeyse tam tersidir ve çocuğunu öldürüp evin bahçesine gömen bir anne ile ilgilidir. Başka bir adamla aşk yaşayan anne sevgilisini eve aldığı bir gün küçük oğlu tarafından görülür. Yasak ilişki yaşayan anne ve sevgilisi çocuğun bunu birilerine anlatmasından korkarak çocuğu öldürdükten sonra küçük parçalara bölerek gömerler. Ancak daha sonra olay ortaya çıkar ve her iki suçlu hapse atılır.²²²

1. 3. Mültecilerin Geçim Kaynakları

1926 yılında Lübnan'daki Ermeni nüfusu, 22,000'i Beyrut'ta olmak üzere 33,000 civarındaydı ve bu nüfusun büyük bir çoğunluğu kamplarda yaşıyordu.²²³ Mülteciler başta Beyrut olmak üzere Lübnan'a varmalarından henüz iki ya da üç yıl gibi kısa bir süre sonra kendi imkânlarıyla hayatlarını devam ettirmeye çalışıyordu. Genel olarak çalışabilecek durumda olan erkekler Beyrut veya çevre şehirlerde hamallık veya amelelik gibi ağır işlerde çalışıyor, günde ancak 8-10 frank kazanabiliyordu.²²⁴ Dilencilik ise çok yaygın olarak yapıyordu. Özellikle çalışamayacak kadar hasta veya yaşlı olanlar ile dul ve yetimlerin sıklıkla başvurduğu şey Beyrut'un ana caddelerinde dilenmek oluyordu. Öyleki, şehir merkezine gidemeyen sakat çocuklar, aileri tarafından kampın girişine bırakılıp akşama kadar dilendiriliyordu.²²⁵

İlk yıllar atlatılıp mülteciler çadırlardan barakalara geçince geçimlerini sağlayabilmek için sahip oldukları her türlü meziyeti ortaya koydular. Misyoner yardım kuruluşlarının ve Fransız Yüksek Komiserliğinin kendilerine sağladığı aletlerle bazı aileler barakalarında ipek kozalarını işleyip ipek yumaklarına dönüştürüyor bazı aileler ise halı dokuyordu. Halı dokuma işi ençok Antepli Ermeniler tarafından yapıyordu. Urfalı Ermeni ailelerin evinde yine Antepli aileler gibi halı dokumanın yanında koyun

²²² Hask, Eylül 1934, say., 9, s., 69.

²²³ Rapport, 1926, s., 190-194, Ayrıca bkz: L.N. C699. M. 264. 1926. IV, M. Carle'nin raporu.

²²⁴ L.N. C699. M. 264. 1926. IV, M. Carle'nin raporu.

²²⁵ Mécérian (1924), a.g.m., s., 223, ²²⁵ NARA, ...1910-1929, Roll No:14, 890d.502.

kemiklerinden tarak yapılıyordu. Yapılan iş sadece yetişkinler tarafından değil küçük büyük tüm aile fertleri tarafından beraber yapılıyordu. Çocuklar okula gitseler dahi okul çıkışında vakit kaybetmeden eve dönüp evdeki işe yardımcı oluyordu. Yapılan taraklar çocukları eline tutuşturulup şehir merkezinde satışa sunuluyordu. Genç kızlar nakış ve örgü örerek aile ekonomisine katkıda bulunmaya çalışıyordu.²²⁶

Gündüz vakti Beyrut sokakları ayakkabı boyayan veya ayakkabı bağcıkları satan Ermeni çocuklarla doluydu. Genç addedebileceği 15-17 yaş arasındaki çocuklar ise çeşitli atölyelerde ve esnafların yanında genellikle çok ucuz bir paraya çıraklık yapıyordu. Yeterince güçlü olan gençler el arabası ile pazarlarda hamallık yapıyor veya inşaatlara kum ve briket taşıyordu. Evden dışarı çıkamayan yaşlılar ve sakatlar genellikle evde kalıyor, evde halı dokuma veya benzeri bir iş yapılmıyorsa büyük kâğıtları kesip yapıştırarak kese kâğıtları yapıyorlardı. Yapılan bu kese kâğıtları Beyrut esnafına satılıyordu. Tabii bu işten kazanılan para ancak karınlarını doyurmaya yetiyordu.

Herhangi bir memuriyette bir Ermeniye görmek nerdeyse imkânsızdı. 1924 yılına kadar Ermeniler resmi bir dairedeki herhangi bir işe başvurdukları zaman aldıkları cevap “Lübnan vatandaşı değilsiniz, sizi işe alamayız” oluyordu. 1924’te Lozan Antlaşması gereği Lübnan vatandaşlığını elde ettiklerinde ise aldıkları cevap “Arap değilsiniz” veya “Arapça konuşamıyorsunuz sizi işe alamayız” şeklindeydi. Çok azda olsa devlet dairelerinde tercümanlık gibi pozisyonlar elde edenler olmuştu ancak buda çok üstün yeteneğe sahip olup karşılığında diğerlerinden çok daha azına razı olmaları sayesindeydi.

1923-1924 yıllarında üst üste gelen kurak mevsim en çok mültecileri etkiledi. Lavaş ekmek yapmaya müsait olan üçüncü kalite unun fiyatı çok yükseldi. 1924 yılının başında 10 kuruş (2 frank) olan iki kilogram unun fiyatı zamanla 12, 15, 20, 23 kuruşa kadar çıktı. Ekim ayında iki kilogram unun fiyatı 25 kuruş (5 frank)’tı. İnşaat işlerinde çalışan veya pazarda hamallık yapan Ermenilerin günlük yövmiyesi 50 kuruş (10

²²⁶ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.50/4*, Beyrut Amerikan konsolosu P. Knabenshe’dan Dışişleri Bakanlığına, 3 Şubat 1926. Suriye’nin Ekonomik Durumu Raporu. Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 224

frank)'tu. Ancak kış yağmurları başlayıp inşaat işleri durunca genellikle işsiz kalıyorlardı.²²⁷

Ayakkabı tamirciliği ve bakırcılık Anadolu Ermenilerinin sıklıkla icra ettiği mesleklerdendi. Dolısıyla mülteciler arasında bu meslek erbablarından çok vardı. Bunun gibi bir zenaata sahip olanlar başlangıçta kampın içinde veya Beyrut'ta sokak başlarında, göç ederken getirebildikleri aletleriyle mesleklerini icra etmeye çalıştılar. Bir iki yıl içinde biritiktirdikleri ile kendilerine küçük birer klübe açıp meslekelerini orada devam ettirdiler. Ama bu mesleklerden elde edebildikleri ancak onların ve ailelerinin karınlarını doyurmaya yetiyordu. Kamptaki barakalardan kurtulup bir ev kiralamak çoğu için hayaldi.

1. 4. Çeşitli Misyoner Kuruluşlarının ve Yardım Derneklerinin Mültecilere Yardımları

Ermeni mültecilere en çok yardımı 1921'den sonra gerçekleşen Ermeni göçlerini teşvik eden ve bu göçlerden sorumlu olan Fransız manda yönetimi yaptı. Daha öncede bahsettiğimiz üzere 1921, 1922 ve 1923'ün başında gerçekleşen göçler neticesinde Suriye ve Lübnan topraklarına 125,000 civarında Ermeni göç etti. 1923 yılının ilk altı ayında Fransız manda idaresi Suriye ve Lübnan'daki Ermeni mültecilere 2,845,920 frank değerinde yardım malzemesi dağıttı. Yılsonunda göç tamamlandığında Fransızların yaptıkları yardımın toplam miktarı 50 milyon franktı. Bu meblağ şu kalemleri içeriyordu;

- Gıda yardımı	% 40
- Taşıma ve Ulaştırma	% 40
- Tıbbi malzeme ve sağlık yardımları	% 4
- Barınak sağlama ve diğerleri	% 16

Fransızların en çok para harcadıkları konu mültecilerin beslenmesi ve onlar ile eşyalarının taşınması olmuştu. Zira 1923 yılında günlük 17,555 mülteciye yiyecek yardımı yapılıyordu. Hatırlanacağı üzere Ermenileri 1922'de Mersin limanından

²²⁷ Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 226.

Lübnan'a taşıyan gemiler de Fransız tarafından kiralanmıştı. Fransız Yüksek Komiserliğinin yanında Fransız mandası altında bulunan Lübnan devleti de mültecilere yardım da bulundu. 1919 ile 1926 arasında Lübnan hükümetinin mülteciler için harcağı para miktarı 2,047,500 kuruştı.²²⁸

Fransız Kızıl Haçı'da 1924'ten itibaren mültecilere gıda, ayakkabı ve giysi dağıtımında bulunuyordu. Ayrıca Maruni, Melkit ve Rum Ortodoks cemaatlerini ileri gelenleri ile birlikte çalışarak onları da aynı dine mensup Ermeni mültecilere yardım etmeye çağırdı.

İki yüzyıldan beri Bizimmar'da var olan Ermeni Katolik kilisesi mülteciler Lübnan'a ilk vardıklarında onlara kapılarını açtı. AGBU tarafından Mersin ve Dört Yol'dan taşınan yetimlerin yarısı kiliseye ait Bizimmar'daki binaya yerleştirildi. Diğer yetimlerin geri kalanı ise Aşkurt²²⁹'ta bir Maruni manastırına yerleştirildi.²³⁰ Çeşitli misyoner kuruluşları da daha kampların olduğu ilk yıllarda mültecilere yardım elini uzattı.

Bölgeye 1918'den itibaren yardım getiren Amerikan Kızılhaçı 1919'da yerini NER'e bıraktı. NER'in 1919-1923 yılları arasında Suriye ve Lübnan topraklarından yaptığı yardımlar aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Günde 50,000 kişiye çorba dağıtan 60 farklı merkezde kurulmuş mutfaklar
- 30 merkezde elbise dağıtım merkezleri
- 8 hastane ve 12 klinikte sağlık yardımı
- Çoğu Beyrut, Cubeyl, Sayda ve Sur'da kurulmuş 16 yetimhane. Bu yetimhanelerde aynı anda bakılan çocuk miktarı 9,700'dü. 1919-1923 yılları arasında bakılan toplam çocuk miktarı ise 15,000'di.²³¹

1922-1927 yılları arasında sadece Ermeniler için yapılan yardımlar ise;

- 1925 olaylarında Şam'dan Beyrut'a gelen 4000 kişiye çorba ve süt dağıtımı
- Beyrut, Halep ve Şam'da 30,000 kişiye elbise dağıtımı
- Halep ve Lübnan kıyı şeridi boyunca Cubeyl, Beyrut ve Sayda'da 15 yetimhanede 14,000 yetimin bakımı.

²²⁸ Duguet, *a.g.m.*, s., 311, ayrıca bkz: *Rapport 1928*, s., 69.

²²⁹ Kısrahan bölgesinde, nüfusu çoğunlukla Maruni olan küçük bir yerleşim yeri.

²³⁰ *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, s., 144.

²³¹ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/72*, NER Yönetim Müdürü C. W. Fowle'dan Fransız Yüksek Komiserliği Halk Sağlığı Dairesi Başkanı Mèdecin Principal Duguet'e, 31 Mart 1927.

1927 yılında Lübnan toprağı olan Ğazir, Antilyas ve Sayda'da yetimhaneler halen varlığını devam ettiriyor ve 1,590 Ermeni yetime bakıyordu. Bunların yanında yine Ğazir'de NER ile birlikte İsveçli misyonerlerin idaresinde bulunan bir yetimhanede 92 kör yetime bakılılıyordu. Karantina kampında ise 1927 yılında her ay 1,727 çocuğa gıda yardımı yapılıyordu. NER'in resmi kayıtlarına göre 1923-1926 yıllarına arasında NER'in Suriye ve Lübnan'daki Ermeni mültecilere yardım için harcadığı para 2,600,000 dolardı.²³²

Ermeni mülteciler için 1923 yılında Beyrut'ta bir çok merkez kuran Jezvit rahiplerine bağı Fransız misyonu mültecilere büyük yardımlarda bulunan bir başka kurumdur. Fransız cezvitler açtıkları üç okulun dışında yılda 3,500 hastayı tedavi eden bir dispanser, dul ve yetimlerin kaldığı bir misafirhane ve kadınlara iş sağılayan bir halı dokuma atölyesini de Ermeni mültecilerin hizmetine sunmuştu. Bunların dışında şehir merkezinde işsizler için bir iş bulma ofisi, Lübnan'dan Fransaya göç edenler için bir irtibat bürosu yine Jezvitlerin işlettiğı merkezlerdi.²³³

1923 yılına açılan dispanserin başında Beyrut'taki Fransız Tıp Fakültesi'nden mezun olmuş genç bir Ermeni doktor vardı. Bir eczacı ve bir hemşire dispanserde doktora yardımcı oluyordu. Dispanserin hastalara verdiği ilaçlar Fransız Yüksek Komiserliğine bağı Toplum Sağılığı Servisi'nce karşılanmaktaydı. Haftada iki gün dispansere gelen doktorun 1924 yılında günde muayene ettiği hasta sayısı 68'di. Bu dispanserde 1924 yılı boyunca sağılık hizmeti alan mülteci sayısı 3,442'di. Ayrıca acil durumlarda doktor mültecileri evlerinde de ziyaret edebiliyordu. İhtiyaç halinde hastalar hastaneye taşınıyordu.²³⁴

1924 yılında açılan halı dokuma atölyesi babası günlük 8-10 frank'tan az kazanan genç Ermeni kızlara ve dul kadınlara iş imkânı yaratabilmek için açılmıştı. 1924 yılında 20 kadın dokuma atölyesinde çalışıyor günlük 4 frank yövmiye alıyorlardı. Eli hızlı olan bazı kadınlar dokdukları parça başına para almayı tercih ediyor ve günlük 6-7 frank kadar kazanabiliyorlardı.²³⁵

²³² NARA, aynı belge.

²³³ Poidebard, *a.g.m.*, s., 19.

²³⁴ Poidebard, *a.g.m.*, s., 20.

²³⁵ Aynı yer.

Uluslararası Kızıl Haç Örgütü 1924 yılında M. Schlemmer adındaki temsilcisini Lübnan'a gönderdi. Lübnan'da mültecilere yardımda bulunan bütün kuruluşlarla bağlantıya geçen M. Schlemmer, Müslüman ailelerin de mültecilere yardım konusunda katkıda bulunmalarını sağladı. Fransız Yüksek Komiserliğinin desteğiyle mültecilere yardım için genel bir komite kurdu. Bu genel komitenin biri Beyrut'ta diğeri Şam'da olmak üzere iki alt komitesi bulunuyordu. Fransız Yüksek Komiserliğinin temsilcisi, Lübnan ve Şam Devletlerinin temsilcileri, Fransız Kızılhaç Örgütü'nün temsilcisi, Maruni, Melkit Rum Ortotoks cemaatlerinden birer temsilci ile Ermeni mülteciler adına bir temsilci bu komitenin üyelerini oluşturuyordu. Komitenin başkanı ise M. Adur'du.

Komite kamplardaki Ermeni mültecilere değil aynı zamanda 1925 yılında başlayan Dürzü isyanı neticesinde evlerini terk eden Lübnan'lı Müslüman ve Hıristiyan ailelere de yardımda bulunacaktı. Yiyecek dağıtımı, barınak sağlama, ayakkabı ve elbise dağıtımı, hasta olan çocukların tedavisi, Dürzü isyanı nedeniyle yaşadıkları köyleri terk edenlere tohum ve hayvan yardımı komitenin yaptığı başlıca yardımlardı.²³⁶

Hristiyan Genç Kadınlar Derneği (Young Woman Christian Assosicaiton) gibi sadece genç kızlara yardım eden kuruluşlar da Ermeni mültecilere yardımlarda bulundu. Bu kuruluş Beyrut kamplarında kalan küçük yaşta kız çocuklarına fiziksel egzersiz dersleri, genç kızlara ise açtığı atölyelerde örme ve dokuma gibi mesleki derslerin yanında Fransızca, Arapça ve Ermenice dil dersleri veriyordu.

Milletler Cemiyeti tarafından Suriye ve Lübnan'da Müslüman evlerinde bulunan kadın ve çocukları toplamakla görevlendirilen Karren Jeppe ise görevini 1926'da sona erdirdi.²³⁷

Malatyalı Ermeniler Derneği, Haçinli Ermeniler Derneği veya Sasonlu Ermeniler Derneği gibi Amerika ve Avrupa'da yaşayan Ermenilerin tarafından kurulmuş hemşeri dernekleri de mültecilere yardımda gecikmedi. Yurtdışına yaşayan dernek üyelerinden toplanan yardımlar kamplardaki hemşerilerine konut, gıda ve yiyecek sağlamada kullanılıyordu. Ancak her bir hemşeri derneği yalnızca hemşerisi olan Ermenilere yardımda bulunuyordu. Örneğin Haçinli Ermeniler Derneği topladığı paralarla

²³⁶ *Rapport 1925*, s., 30-32.

²³⁷ Duguet, *a.g.m.*, s., 303

Antilyas'ta arazi satın alıp kamptaki Haçinli aileleri buraya taşıdı. Derneğin amacı Lübnan'da Haçin isminde yeni bir semt meydana getirmektir. Malatyalı Ermeniler Derneği ise Beyrut'un biraz dışında bir arazi satın alarak buraya iki katlı, on sekiz odalı bir bina inşa ettirdi. Daha sonra bu odalar çok cüzi bir bedel karşılığında Malatyalı ailelere kiralandı.

1923-1924 yıllarında on iki farklı hemşeri derneği kamptaki hemşerileri için yardım faaliyetlerinde bulunuyordu. Bir ara tüm hemşeri derneklerinin bir komite altında birleştirilmesi düşünülse de dernekler farklı bütçelere sahip olduklarından ve her dernek en önce ve en çok kendi hemşerilerine yardım etmek istediğinden birleşme işi başarısız oldu.²³⁸

Söz konusu Beyrut kamplarında kalan Ermeni mültecilere yardım olduğu zaman mutlaka hatırlanması gereken biri de Beyrut St. Joseph Üniversitesi Tıp Fakültesi hocalarından biri olan Dr. Baltasar Melkonyan'dır. Adana doğumlu olan Dr. Bağdasar Melkonyan AGBU'nun Beyrut temsilcisiydi ve Beyrut'taki tüm kampları gezerek hastaları tedavi ediyor ve onlara ilaç taşıyordu. Ayrıca kampların temsilcisi olarak kamplardaki koşulların iyileştirilmesi için Fransız Manda Yönetimi ve diğer resmi kuruluşlarla mülteciler adına girişimlerde bulunuyordu.²³⁹

1. 5. Müslüman ve Hıristiyan Yerli Halkların Ermeni Mültecilere Bakışı

Birçok yabancı kaynakta Suriye ve Lübnan'daki Arapların Ermenileri çok hoş karşıladığı, onları ölümden kurtardığı ve onlara yiyecek ve barınak sağladığı gibi ifadeler bulmak mümkündür. Bazı bölgelerde, I. Dünya Savaşı'nın son zamanlarına doğru yukarıdaki ifade gerçek olsa da savaş bittikten sonra ve Fransa, Suriye ve Lübnan toprakları üzerinde manda yönetimi kurduktan sonra durum değişecektir. Esasen hem Lübnan hem Suriye topraklarındaki yerli Müslümanlar ile Hıristiyanların binlerce Ermeni mültecinin yaşadıkları topraklara bir anda dolması konusunda verdikleri tepki tam anlamıyla bir birinin aksi oldu. Hıristiyanlar Ermenilerin gelişinden oldukça hoşnut iken, Müslüman halk Ermenilerden hiç de hoşnut değildi ve bu hoşnutsuzluk giderek her türlü sıkıntının sebebinin Ermenilere bağlayan bir nefrete dönüştü.

²³⁸ Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 229.

²³⁹ *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940, s., 144.*

Lübnan'da Hristiyan nüfusun çoğunluğunu oluşturan Marunîler, ülkede Müslüman çoğunluğa karşı Hristiyan nüfus artmasından oldukça hoşnut oldu. Marunî Patrik Hoayyek ve Hristiyan cemaatinin Eyyub Thabit, Edip Pasha Sa'ad ve Emile Edde (gelecekte Lübnan Cumhurbaşkanı) gibi Lübnan'da Hristiyan nüfusun ileri gelenleri Ermenileri sıcak karşıladı ve Fransız manda yönetimden Ermeni mültecilere daha fazla bütçe ayırmasını talep etti.²⁴⁰

Müslümanlar ise ilk etapta ne yapacaklarını bilemeseler de daha sonra Ermenilerden ve mülteci kamplarından hoşnut olmadıklarını gösterdiler. Çünkü bir anda binlerce işsiz insanın Beyrut'a dolması işçi ücretlerinin yarı yarıya düşmesine neden oldu. Mülteciler gelmeden önce 100 kuruş olan bir işçi yövmiyesi 50 kuruşa düştü. 50 kuruşa çalışan Ermenilerdi. Bu durum yerli işçilerin hoşnut olmadığı bir durumdu.²⁴¹

Bazı bölgelerde Ermeniler Müslümanlara karşı bir takım olumsuz eylemler gerçekleştirdince Müslümanların halkın Ermenilere karşı duyduğu hoşnutsuzluk çatışmaya dönüştü. Aslında Müslüman yerliler ile Ermeniler arasında ilk çatışmalar 1919 yılında henüz asıl büyük göç kabileleri Lübnan'a varmadan başlamıştı. Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı sırasında bir kısmı Anadolu'dan bir kısmı ise Amerika'dan gelen Ermenilerden müteşekkil bir Ermeni lejyonu oluşturulmuş ve bu lejyon İngiliz General Allenby'nin komutası altında Türklere karşı savaşmıştı. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından ardından bu lejyonerlerin büyük bir çoğunluğu Beyrut'a geldi ve Müslüman evlerinde bulunan Ermeni yetimler ile kadınları kurtarmak için girişimlere başladı. Köy köy gezen bu birlikler bazı yerlerde kurtarma işini Müslüman evlerinin yağmalanması işine dönüştürünce iki taraf arasında çatışmalar yaşandı ve her iki taraftan insanlar öldü.²⁴²

İki taraf arasında daha ciddi bir çatışma 1926 yılında yaşandı. Beyrut'taki Ermeni mülteci kamplarının hijyen koşullarını hiçe saydığını ve bu durumun yakında Beyrut'ta bir salgına sebep olacağını düşünen bir Müslüman milletvekili senato toplantılarının birinde Ermenilerin Beyrut'un dışına çıkarılmasını talep eden bir konuşma yaptı. Basın

²⁴⁰ Pierre Rondot, *Les Institutions Politiques du Grand Liban* (Fransızca: Büyük Lübnan'daki Siyasal Kurumlar), *Institute D'etudes de l'Orient Contemporain*, Paris, 1947, Paris, S., 37-38.

²⁴¹ Poidebard, a.g.m., s., 17.

²⁴² FO 371/4000/A No. 59, Beyrut İngiliz Büyükelçisi Sir E. L. Spears'dan dış işleri bakanı Rt. Hon. Anthony Eden'e, Lübnan Ermenileri Raporu, 29 Haziran 1944.

kasıtlı veya kasıtlı olmayarak bu konuşmanın Ermenilerin sınır dışı edilerek, Lübnan'ı terk etmelerinin sağlanması talebini içeren yanlış bir versiyonunu yayınladı. Daha sonra bu haberlerin sahte olduğu ortaya çıksa da Ermeniler arasında oluşan panik hayli büyüktü. Fransız karşıtı Ermeniler, Ermeniler ile Müslümanlar arasında iyi ilişkiler kurulmasını istemeyen Fransızların, bu olayı Müslümanlar ile iyi ilişkiler kurmak için adım atan Ermenileri bundan vaz geçirmek için tasarladığını savundu.²⁴³

Halk arasındaki Ermeni algısına da siyasette olduğundan pek farklı değildi. Ermeniler işsizliğin ve yoksuzluğun sebebi olarak görülüyordu. Zira 1925 yılında Fransız mandası altındaki Suriye ve Lübnan toprakları altında un fiyatları bir yıl içinde ikiye katlanmış ve işçilerin aldıkları ücretler ise yarıya yarıya düşmüştü. Bunun üstüne bir de Fransızlar beraberlerinde getirdikleri Ermenileri kentin ekonomik hayatına dahil etmek ve bir nebze olsun onları yoksulluktan ve sefaletten kurtarabilmek için yol yapımı gibi toplu işlerde onlara öncülük tanıyınca Müslüman nüfusun Ermenilere karşı hoşnutsuzluğu gittikçe arttı.²⁴⁴ Arapça öğrenmek için bir süre Beyrut yakınlarındaki *Brumana* köyünde kalan İngiliz bürokrat Freya Stark'ın hatıralarında ifade ettiğine göre köylerde tavuk ve hindi hırsızlığı gibi adi suçlar işlendiğinde akla ilk gelen isim Ermeniler oluyordu.²⁴⁵ Stark'ın ne kadar haklı olduğun bilmek zor olsa da 1923 yılında Beyrut'un mülteci kamplarındaki işsiz Ermenilerin sayısı 10,000'ün üzerindeydi.²⁴⁶ Geçimi genellikle tek bir kişi yani baba tarafından sağlanan ortalama beş kişiden oluşan Ermeni ailesi düşünüldüğünde durumun vehameti daha iyi anlaşılacaktır. Barakasında veya çadırında yiyecek hiçbir şeyi olmayan insanların açlıktan ölmek yerine bu tür yollara başvurması kuvvetle muhtemeldir.

Araştırma alanımızın dışında olmasına rağmen Ermenilere karşı oluşan genel havayı vermesi bakımından Halep'te geçen bir olayı zikretmekte fayda vardır. 1922 yılında Arap milliyetçileri tarafından Fransızlara karşı oluşturulan *Kırmızı El* isimli bir örgüt Eylül ayında üzerinde örgütün sembolü kırmızı bir el olan bir bildiriye her tarafa asar.

²⁴³ FO 371/4000/A No. 59, aynı belge.

²⁴⁴ MacCallium, *a.g.e.*, s., 82-83.

²⁴⁵ Stark, Freya *Letters From Syria*, Wyman & Sons, Ltd., London, 1942, s., 52.

²⁴⁶ *Hayasani Goçnak*, 24 Şubat 1923, say., 8, s., 248.

Bildiride sayıları 30,000 olan Ermeni mülteciler ekonomik sıkıntılıların sebebi olarak görülüyor ve Fransızlardan bunların Halep sınırları dışına çıkarılmaları isteniyordu.²⁴⁷

Lübnan'da Ermenilerin iştirak ettiği en büyük kriz 1936 yılının Kasım ayında Yasama Meclisi'nde Fransa ile Lübnan arasında imzalanacak olan antlaşmanın görüşmeleri sırasında yaşandı. Bazı provokatörler biri Müslüman öteki Hıristiyan olan iki gazete arasında gelişen bir polemigi fırsat bilip Müslümanları Hıristiyanlara karşı kışkırtken, Ermenileri de heran bir Müslüman saldırısıyla yüzyüze olduklarına dair inandırmaya çalıştı. Sonraki günlerde gelişen Müslüman-Hıristiyan çatışmalarında Ermeniler Hıristiyanların yani Marunilerin ve Rum Ortodoksların yanında yer aldı. Hıristiyanlar tarafından Ermenilerin olaylara dahli ve katkısı göklere çıkartıldı ve Müslüman cephesinde Ermenilere karşı uzun süre boyunca düşmanlık sergilendi.²⁴⁸

1937 yılının Ocak ayında Müslümlar ve Ermeniler arasındaki gerginlik hala devam ediyordu. Bazı Müslüman gruplar meseleyi Ermeni kilisesini taşlamaya kadar götürdü. Ermeni Başpiskopos Garoyan, olayları yatıştırmak ve Ermenilerin Müslümanlara karşı olmadığını bildirmek için şehrin Müslüman müftüsünden görüşme talep etti ancak müftü bunu reddetti.²⁴⁹ Ancak bir ay sonra olaylar yatışında iki taraf arasında istenilen görüşme gerçekleşti ve gerginlik sona erdirildi. Olaylar yatıştıktan sonra gerginlik sırasında evleri ve işyerleri yağma edilenlerin kayıplarını belirlemek için hasar tespit çalışmaları yapıldı. Ermeni gazetelere göre ortaya çıkan 128,000 Suriye lirası tutarındaki hasarın 5/4'ü Ermenilerindi.²⁵⁰

1. 6. Ermenilere Lübnan Vatandaşlığı Verilmesi

Savaş boyunca ve özellikle Kilikya'yanın işgali sırasında Ermenilerden yoğun destek alan Fransızlar savaşın ardından Suriye ve Lübnan'da elde ettikleri manda yönetimlerini henüz başında da Ermenilerle iş birliği sürdürmenin yollarını aradılar. Bunun temel sebebi Ermenilerle iyi ilişkiler geliştirmenin Suriye ve Lübnan'daki manda

²⁴⁷ NARA, RG 84, 800/3049, Halep Amerikan Konsolosu J. Jackson'dan Beyrut Amerikan Konsolosu Paul Knabenshue'ya, 29 Eylül 1922.

²⁴⁸ FO 371/4000/A No. 59, aynı belge.

²⁴⁹ *Hayrenik Amsakir*, Ocak 1937, cilt 15, no: 3, s., 171. . Hayrenik Boston'da yayınlanan Ermenice aylık bir dergidir. "Hayrenik" Ermenice Anavatan anlamına gelir. "Amsakir" ise Aylık demektir.

²⁵⁰ *Hayrenik Amsakir*, Şubat 1937, cilt 15, no: 4, s., 163. Ayrıca bkz: *Avedik*, Ekim-Kasım 1936, say., 10-11, s., 207. *Avedik*' göre olaylar sırasında 35 Ermeni dükkamı yağmalanmış ve Ermenilerin uğradığı zarar 50,000 Suriye lirası (1 milyon frank) tutarındaydı.

yönetimlerini sürdürmelerine ve yeni yeni filizlenen Arap milliyetçiliğine karşı koymalarına yardımcı olacağı düşüncesiydi. Ermeniler ise Kilikya’da Fransızların kendilerini yüzüstü bıraktıklarını hatırmalarına rağmen yeni geldikleri ve oldukça perişan oldukları bu yeni topraklarda koruma, barınak ve iş elde etme umuduyla Fransızlarla işbirliğini sürdürmeyi tercih ettiler. Ermenilerin ve Fransızların gaye ve taleplerindeki mutabakat, işbirliğini her iki taraf için faydalı kılıyordu. Suriye ve Lübnan’daki Arap ve Müslüman nüfusun aksine, Ermeniler Hristiyan ve Arap olmayan bir müttefik olarak Arap milliyetçiliğine veya Pan-İslamizm’e karşı koymada faydalanabilecek bir unsurdu.²⁵¹

Ayrıca Fransa Suriye ve Lübnan’ı manda idaresi altına almakla elde etmeyi umduğu bir takım ekonomik çıkarları vardı. Suriye ve Lübnan toprakları işlendiği zaman Fransa’ya tarımsal ürünler sağlayabilecek verimli topraklara sahipti. Fransa bu toprakları işleyecek ucuz iş gücünü de ihtiyaç duyuyordu. Mülteci kamplarındaki işsiz Ermeniler karın tokluğuna çalışmaya razı ideal bir insan gücünü teşkil ediyordu.

Ermenilere Kilikya’da bir anavatan vaadi verip bunu gerçekleştirilmeyen Fransa hem kendini Ermenilere karşı borçlu saydığı için hem de yukarı ifade etmeye çalıştığımız ekonomik ve siyasi çıkarları için Ermenileri Suriye ve Lübnan’daki diğer halklara nazaran önde tutmaya gayret gösterdi. Bu gayretin açık bir yansımasını Fransa’nın Suriye ve Lübnan vatandaşlığını hak etme koşullarını belirleyen yasaları (*No. 15/S ve 16/S, 19 Ocak 1925*) ilan etmeden önce *Suriye ve Lübnan’da bulunan Türkiye Vatandaşlarına İlişkin Kanunu (No. 2825/2825bis, 30 Ağustos 1924)* ilan etmesinde görmek mümkündür. Bu kanunla dileyen Ermeniler Suriye ve Lübnan vatandaşlığını elde edebilecekti. Beyrut Amerikan konsolosu Paul Knabenshue’nun dediği gibi Fransa’nın bu yasayı ilan etmesinin tek nedeni Ermenileri biraz daha güven altına almaktı.²⁵²

Lozan Antlaşması’nın uyruklu ile alakalı olan 30, 31, 32 ve 33. Maddeleri Osmanlı Devleti’nden ayrılan topraklarda yerleşmiş Osmanlı uyruklarını kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu sayıyor ve dileyenlere

²⁵¹ Ellen Marie Lust-Okar, *Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria, Middle Eastern Studies*, c., 32 no. 1, Ocak 1996, s., 53-68.

²⁵² NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.012/-*, Kanunların tam metni, Ek 1,2. Beyrut American Konsolosu Knabenshue’dan Dış ilişkiler Bakanlığı’na 24 Nisan 192518.

iki yıl içinde Türk uyuşuna dönme hakkı tanıyordu.²⁵³ Lozan Antlaşması'nın bu teahhütlerine istinaden Fransız manda yönetimi 30 Aralık 1924 tarihinde yukarıda zikrettiğimiz 2825-2825bis nolu yasayı ilan ederek Ermenilere diledikleri takdirde Lübnan ve Suriye vatandaşlığını alma hakkı tanıdı. Lübnan ve Suriye vatandaşlığına geçen Ermeniler diledikleri takdirde iki yıl içinde Türk vatandaşlığına geçebilecek, Türk vatandaşlığını seçenler Suriye ve Lübnan'daki mallarını, Suriye veya Lübnan vatandaşlığını seçenler Türkiye'deki mallarını Suriye ve Lübnan'a getirebilecek ve bu malların taşınması esnasında her hangi bir gümrük vergisi uygulanamayacaktı.²⁵⁴ Bu fırsatı değerlendiren binlerce Ermeni Lübnan vatandaşlığına geçti. Poidebard'a göre 1925 yılında Lübnan vatandaşlığına geçen Ermeni mültecilerin sayısı 13,000'di.²⁵⁵

Fransız manda yönetimi 19 Ocak 1925 tarih ve 15/5 no'lu başka bir kanunla bu tarihten itibaren Suriye ve Lübnan topraklarına varan Ermenilere Suriye veya Lübnan vatandaşlığı hakkını bu topraklarda beş yıllık kesintisiz iskân şartına bağladı.²⁵⁶ Ermenilere olan desteğini bundan sonra da sürdüren Fransız manda yönetimi, 1937-1939 tarihleri arasında İskenderun Sancağını Türkiye'ye bıraktığında buradan Suriye ve Lübnan topraklarına göç eden binlerce Ermeniye de 26 Ağustos 1939 tarih ve 182/LR sayılı kanunla Suriye veya Lübnan vatandaşlığı hakkını tanıdı.²⁵⁷

2. NÜFUSUN DAĞILIMI

Kampları anlatırken ifade ettiğimiz tüm olumsuz koşullara rağmen hayat mülteciler için devam ediyordu. İlk yıllar nüfusun büyük bir çoğunluğu kamplarda, ahşap veya teneke barakalarda yaşasa da cemaat içindeki evlenme, aile kurma ve çocuk sahibi olma gelenekleri devam etti. Bu sayede nüfus hem yeni göçlerle hem de yeni doğumlarla sürekli olarak artmaya devam etti. Cemaat içinde ölümler de yaşanıyordu ama ölüm oranları hiçbir zaman doğum oranlarını geçmedi. Lübnan Ermeni Katagışoslu'nun kayıtları bize cemaat içindeki ölüm, doğum ve evlenme oranlarına hakkında önemli bilgiler veriyor. Kayıtlar sadece Ortodoks Ermenilere ait olsa da Ortodokslar Lübnan'daki Ermeni nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturduğu için bu araştırma için

²⁵³ Treaty of Lausanne, July 24, 1923, Part I, Section II, Articles 30-33; Lawrence Martin, *The Treaties of Peace 1919-1923*, The Law Exchange, Clark, New Jersey, 2007, c.II, s., 969.

²⁵⁴ NARA, ... Affairs of Asia, 1910-1929, *Roll No:14, 890d.012/-*, İlgili kanunun 3,4 ve 5. Maddeleri.

²⁵⁵ Poidebard, *a.g.m.*, s., 17.

²⁵⁶ *Rapport*, s., 44.

²⁵⁷ Suleiman, Michal W. *Political Parties in Lebanon, The Challenge of a Fragmented Political Culture*, Cornell University Press, New York, 1967, s., 186.

anlam teşkil ediyor. Aşağıdaki tabloda Lübnan'daki Ortodoks Ermenilerin 1923-1936 yılları arasındaki doğum, ölüm ve evlenme oranları verilmiştir.

Tablo II. 2: Ortodoks Ermeni Cemaatine 1923-1936 Yılları Arasındaki Doğum, Ölüm ve Evlenme Miktarları

Yıllar	Ölüm	Doğum	Evlenme
1923	82	256	197
1924	181	389	214
1925	318	428	295
1926	382	635	315
1927	204	729	311
1928	316	653	272
1929	407	794	319
1930	241	834	270
1931	258	829	207
1932	269	795	226
1933	248	745	231
1934	215	689	213
1935	208	655	233
1936	218	648	212
Toplam	3547	8629	3515

Kaynak: **Hask, Haziran 1937, say., 6, s., 84.**

Tabloyu incelediğimiz de on yıllık bir dönemde doğum oranlarının her zaman ölüm oranlarından fazla olduğu ve toplamda doğum oranının ölüm oranından iki kat daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. İstatistiksel olarak ise ölüm ‰ 7.38, doğum ‰ 21.58 ve evlenme ‰ 7.12 gibi bir orana sahiptir. Bu durum nüfusun istikrarlı bir şekilde artmasına neden olacaktır.

Fransız Çalışma Bakanlığı verilerine göre 1922 yılında Lübnan'ın toplam Ermeni nüfusu sadece 974'tü. Bu toplamın 599'u Katolik, 375'i Ortodokstu. Bu nüfus eskiden beri Lübnan'da mukim olan Ermenileri kapsıyor olmalı. Aynı belgede Lübnan'da 20,250 yabancı nüfus kaydedilmiştir.²⁵⁸ Açıkça belirtilmese de bu rakamın göç ile gelen Ermeniler için kullanılmış olmalı. Zira Ermeniler 1924 yılında Lübnan vatandaşlığını elde ettiklerinden 1922 sayımında yabancı olarak kaydedilmiş olmalıydılar. Bu sayı aynı

²⁵⁸ France Ministère du Travail, *Bulletin de la Statistique Générale de la France*, 13, Fasc. 1, 1923, s., 71-74.

zamanda bize 1922' yılına kadar Lübnan topraklarına gelen Ermeni mülteci miktarını da vermektedir.

1925 yılında Milletler Cemiyeti'nin temsilcisi olarak Lübnan'da görev yapan M. Carle'nin belirttiğine göre aynı yıl Lübnan'daki toplam Ermeni nüfusu 40,000'di. Bu toplamın 22,000'i Beyrut'ta geriye kalan 18,000'i ise Lübnan'ın geri kalan kısımlarında yaşıyordu. Ancak Carle, Beyrut dışında yaşayan 18,000 nüfusun hangi şehirlerde yaşadığını belirtmemektedir.²⁵⁹

Carle'nin verilerindeki eksikliği, Fransız Yüksek Komiserliğinin Milletler Cemiyetine sunulmak üzere hazırladığı raporlar gideriyor. 1926 yılı raporu, Beyrut'taki Ermeni nüfusu için 22,038 rakamını veriyor. Görüldüğü gibi Carle'nin 1925 yılı için verdiği rakam ile Fransız Yüksek Komiserliğinin 1926 yılı için nüfus miktarı neredeyse aynıdır. Ancak bu benzerlik sadece Beyrut nüfusu için geçerlidir. Toplam miktar da ise farklıdır. Tablo II. 3.'te görüleceği üzere Fransız Yüksek Komiserliğinin 1926 yılı için verdiği Lübnan'nın toplam Ermeni nüfusu 32,879'dur ve Beyrut'tan sonra nüfusun en yoğun olarak bulunduğu yerler Kisravan, Zahle ve Maten'dir.

Carle'nin 1925 yılı için verdiği toplam miktar ile Fransız Yüksek Komiserliğinin 1926 yılı için verdiği miktar arasında 8,000 dolayında bir fark vardır ki, bir yıllık bir süre için önemli bir nüfus değişikliğidir. Bunun iki nedeni olabilir, ya Carle nüfusu belirtirken tahmini rakamlar kullanmıştır ya da 1926 yılında Ermeni nüfusunda azalma olmuştur. İkinci ihtimal doğruya daha yakın görünmektedir. Zira o yıllarda, yol parası denkleştirebilen birçok mülteci başta Fransa olmak üzere yurt dışına göç ediyordu. Sadece 1927 yılında Beyrut'u terk edenlerin sayısı 2,700'dü ve bunların çoğu Ermeniydi.²⁶⁰

1926 yılına ait kayıtlarında Beyrut'tan sonra Maten, Kisravan ve Zahle'de Ermeni nüfusunun artmasının nedeni Fransız Yüksek Komiserliğinin 1926 yılında Ermeni mültecileri kamplardan çıkararak onlar sahip oldukları meslek gruplarına göre yeni yerlere iskan ettirmeye karar vermesidir. Zahle, Kisravan ve Maten Ermeni

²⁵⁹ L.N. C699. M. 264. 1926. IV, M. Carle'nin raporu

²⁶⁰ NARA, ...1910-1929, Roll No:14, 890d.50/10, Beyrut Amerikan Konsolos Vekili Frederick O. Bird'den Dışişleri Bakanlığına, 1 Mart 1929. İngilere Beyrut Konosolluğu tarafından hazırlanan Suriye Lübnan'da Sanayi, Ticaret ve Bankacılık raporu.

mültecilerden bir tarımsal koloni oluşturmak için ilk seçilen yerlerdi. Ancak bu konuyu bir sonraki bölümde işleyeceğiz.

Tablo II. 3: Fransız Resmi Kaynaklarına Göre 1926 Yılı Lübnan Ermeni Nufusu

Lübnan	
Beyrut	22,038
Sayda	1,505
Sur	89
Marjiyun	41
Maten	2,655
Şuf	483
Kisravan	2,990
Trablus	1,355
Batrun	242
Zahle	1,459
Baalbek	22
Deir-ül Kamar	-
Toplam	32,879

Kaynak: **Rapport**, 1926, s., 190-194.

Fransız Dışişleri Bakanlığının kayıtlarına göre 1929 yılında Lübnan'da toplam Ermeni mülteci nüfusu 37,760'tır. Ancak bu toplama yerli Ermeniler dahil edilmemiş, sadece mülteciler hesaplanmıştır. 1922 yılı kayıtlarına dayanarak 1,000 civarında yerli Ermeni olduğunu farz edersek 1929 yılı için Lübnan'daki toplam nüfus 40,000 civarındadır diyebiliriz. 1929 yılı kayıtları toplam mülteci nüfusunu ve bu nüfus içindeki mezhep oranlarını vermesi ve ilk defa Protestan nüfusun miktarından bahsetmesi bakımından önemlidir. Söz konusu kayıtlara göre 1929 yılında Lübnan'da Lübnan vatandaşlığına geçmiş 26, 789 Ortodoks, 5, 570 Katolik ve 3,368 Protestan Ermeni mülteci vardır. Bunların yanında bir de 1,736 Lübnan vatandaşlığını henüz almamış Ermeni mülteci bulunmaktadır. Tahminimize göre henüz Lübnan vatandaşlığı almamış bu mülteciler, Fransız yönetiminin 1924 yılında Ermeni mültecilere vatandaşlık vermesinden sonra gelen mültecilerdir.

Nitekim 1925 Dürzü isyanı sonucu Şam'dan Lübnan'ta bir toplu Ermeni göçü olmuştur. Bunun yanında Anadolu'dan da sürekli olarak küçük miktarlı nüfus gruplarının Suriye ve Lübnan'a göç ettiği bilinmektedir. Ayrıca Fransız resmi kaynakları 1928 yılında

Anadolu'dan Fransız mandası altındaki topraklara 300 kadar Ermeni mültecinin geldiğini belirtmektedir. Ancak bu 300 kişinin Lübnan topraklarına mı geçtiği yoksa Suriye topraklarında mı kaldığı net değildir.²⁶¹

Tablo II.4: Lübnan'daki Ermeni Mülteci Nüfusu, 21 Mart 1929

Lübnan Vatandaşı Olarak Kabul Edilen Mülteciler	
Ermeni Ortodokslar	26,786
Ermeni Katolikler	5,570
Ermeni Protestanlar	3,368
Toplam	35,724
Vatandaşlığı Olmayan Mülteciler	
Toplam	1,736

Kaynak: **Arch. Dip., Dossiers in course of classification, naklen Greenshields, a.g.t., s., 124.**

1930 yılında Lübnan vatandaşlığına geçmiş Ermeni mülteci sayısı 154 artarak 37,878 olmuştur. Bu artış doğal bir artıştır. Kampların sağlıksız koşullarından dolayı ölümler olsa da yeni doğumlar nüfustaki eksilmeyi telafi etmektedir. Ancak Lübnan vatandaşlığına geçmemiş mülteci sayısında önemli bir artış söz konusudur. 1929 yılında Lübnan vatandaşı olmayan Ermeni mülteci sayısı 1,736 ile bir yıl sonra bu rakam 5,023 olmuştur.

Tablo II. 5: Lübnan'daki Ermeni Mülteci Nüfusu, 1 Aralık 1930

Lübnan Vatandaşı Olarak Kabul Edilen Mülteciler	37,878
Vatandaşlığı Olmayan Mülteciler	5,023

Kaynak: **Arch. Dip., Dossiers in course of classification, naklen Greenshields, a.g.t., s., 124.**

Bu artış doğal bir artış olamaz. Bu artışın nedeni muhtemelen yeni bir göç dalgasıdır. 1929 yılı Eylül ayında başlayıp 1930 yılı Ocak ayının sonuna kadar devam Anadolu'dan Suriye'ye bir göç hareketi söz konusudur. Diyarbakır ve Harput bölgesinden Ermeni aileler karayoluyla Halep, Kamışlı ve Haseke'ye vardılar. Beyrut Amerikan konsolosu yeni gelenlerin sayısını 4,000 olarak bildirirken, Milletler Cemiyeti, Mültecilere Yardım

²⁶¹ *Rapport 1928*, s., 69. Ayrıca bakınız T. H. Greenshields, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon 1915-1939*, Durham Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham-Birleşik Krallık, 1978, s., 124-125.

Komisyonu Beyrut temsilcisi Burnier'e göre yeni gelenler 800 aile kadardı.²⁶² Suriye topraklarına yeni gelen bu ailerin en azından bir kısmının Lübnan'a geçmiş olması oldukça muhtemel çünkü Halep ve civarında oldukça fazla sayıda mülteci vardı. İş ve aş bulma umuduyla yeni gelenlerin bir kısmı Lübnan topraklarına ve Beyrut'a geçmiş olabilir.

1932 nüfus sayımı Lübnan'ın son nüfus sayımı olmuştur. Çünkü o günden bugüne Lübnan'da henüz başka bir nüfus sayımı yapılamamıştır. Tablo II. 6 Lübnan'ın 1932 yılı nüfus sayımının resmi sonuçlarını göstermektedir. 1932 nüfus sayım sonuçlarına göre Lübnan'da 26,102'si Ortodoks ve 5,890'ı Katolik olmak üzere toplam 31,992 Ermeni vardır. Ancak bu nüfus sayımında henüz Lübnan vatandaşlığına geçmemiş mülteciler hesaplanmamış ve Protestan Ermeniler de ayrı bir başlık altında hesaplanmamıştır. Tüm Protestanlar tek bir başlık altında 1,869 olarak verilmiştir.²⁶³ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere 1929 yılı Fransız resmi kayıtlarında 3,368 Protestan Ermeni gözükmektedir. Ortodoksların miktarı 26,786 iken Katoliklerin miktarı 5,570'tir. 1929 yılı ile 1932 yılı nüfus miktarlarını karşılaştırdığımızda Katolik ve Ortodoks Ermeni nüfusu nerdeyse aynıdır. 1929 yılındaki 3,368 Ermeni Protestan nüfus 1932'de Protestan başlığı altında 1,869 olarak hesaplanmıştır ve muhtemelen bu rakam Protestan Ermenileri kastetmektedir. Böyle bir durumda Protestan Ermeni nüfusunda 2,000 kadar bir azalma görünmektedir. Bu azalmanın dış göç sonucu olmuş olması oldukça muhtemeldir. 1932 nüfus sayımında 1,868 Protestan nüfusun hepsinin Ermeni olduğunu kabul etsek dahi 1932 yılında Lübnan'daki toplam Ermeni nüfusu 33,860 olacaktır ki bu rakam 1930 yılı toplam nüfusundan, 4,018 kadar azdır. Bu bu sonuç bize dış göçün sonuçlarını göstermektedir.

Nüfusun Lübnan'ın içindeki dağılımına baktığımızda Beyrut ve Meten Ermeni nüfusun en çok yoğunlaştığı yerler olarak öne çıkmaktadır. Beyrut hem başkent olması hem de şehrin hemen dışındaki Burc-Hammud bölgesinin Ermeni mülteciler için Fransız Yüksek Komiserliği ve Milletler Cemiyeti tarafından yeni iskan bölgesi olarak belirlenmesi ve buraya yeni mahalleler inşa edilmesi burdaki nüfus yoğunluğunun başlıca nedenidir. Meten ise çiftçilikten anlayan köylü Ermenilerden bir tarım kolonisi

²⁶² NARA, *Confidential Files...*, Beyrut Amerikan Konsolosu Jeo L. Brandt'tan Dışişleri Bakanlığına, 23 Ocak 1930 ve L. N. C.1428. 1929. IV, Burnier'den Johnson'a 22 Aralık 1929.

²⁶³ *El Ceridet-il Resmîye lil-Cumhuriyyeti Lübnaniyye*, (Lübnan Resmi Gazetesi), 5 Ekim 1932.

oluşturmak için belirlenen yerdı. 1926 yılında buraya yapılan ilk yerleştirmeler başarılı olunca sonraki yıllarda daha fazla mülteci kamplardan alınarak buraya yerleştirildi.²⁶⁴

Beyrut ve Meten dışında Ermeniler genel olarak Beyrut'a yakın kasabalarda yaşıyorlardı. Zahle ve Trablusşam'da azda olsa bir yoğunluk söz konusudur, ancak bu yoğunluk Meten ve Beyrut'taki kadar değildir. Bu yerlerin dışında yaşıyan Ermeniler Lübnan'ın dört bir tarafına dağılmış durumdadır. Nüfusun dağılımını genel olarak 1926 yılındaki gibi olmakla beraber Sayda bölgesinde bir azalma söz konusudur. Bunun nedeni göçmenlerin ilk varış yeri olan Sayda'dan ayrılmalarıdır.

1932 nüfus sayımında dikkati çeken bir diğer husus mültecilerin Lübnan vatandaşlığına geçmesiyle Lübnan'daki Katolik ve Ortodoks Ermeni oranlarının Ortodoksların lehine değişmesidir. Katolikler 1922'de toplam Ermeni nüfusun % 61.5'ini oluşturken 1932'de bu oran %18.4'tür. Bunun nedeni mültecilerin çoğunun Anadolu'dan gelen Ortodoks (Gregoryen) Ermeniler olmasıdır. Ortodoksların 1922'deki oranı %36.5 iken 1932'de bu oran % 83.5'tir.

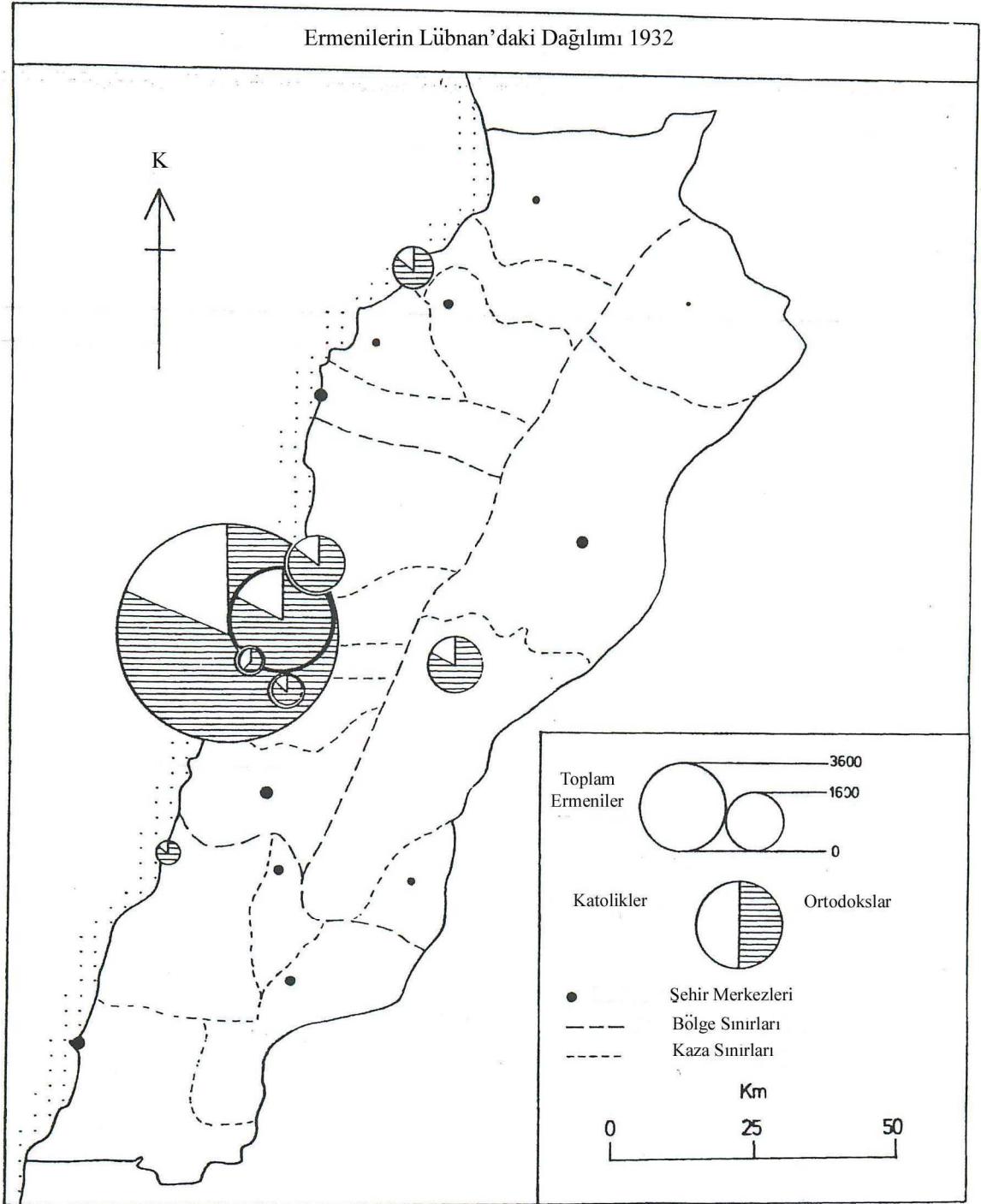
---

²⁶⁴ Duguet, *a.g.m.*, s., 307, *Rapport 1932*, s., 49-50.

Tablo II.6. 1932 Nüfus Sayımına Göre Lübnan'daki Ermenilerin Dağılımı

Kaza	Ortodokslar	Katolikler	%	Toplam
<u>Beyrut</u>				
Toplam	18,244	4,169	18.60	22,413
<u>Kuzey Lübnan</u>				
Kura	23	-	-	23
Zığarta	13	32	71.11	45
Batrun	52	16	23.53	68
Akkar	5	17	77.27	22
Trablusşam	664	121	15.41	785
Toplam	757	186	19.72	943
<u>Güney Lübnan</u>				
Sayda	209	34	13.99	243
Sur	42	16	27.59	58
Merjayoun	13	14	51.85	27
Jezzin	14	25	64.10	39
Toplam	278	89	24.25	367
<u>Orta Lübnan</u>				
Baabda	162	101	38.40	263
Meten	3,847	811	17.41	4,658
Şuf	29	25	46.30	54
Aliyy	328	49	13.00	377
Kisravan	1,229	209	14.53	1,438
Toplam	5,595	1,195	17.60	6,790
<u>Bekaa</u>				
Zahle	1,159	241	17.21	1,400
Baalbek	56	5	8.20	61
Hermel	6	-	-	6
Raşaya	7	5	41.67	12
Toplam	1,228	251	16.97	1,479
Bütün Toplam	26,102	5,890	18.41	31,992

Kaynak: El Ceridet-il Resmiiye lil-Cumhuriyyeti Lübnaniyye, (Lübnan Resmi Gazetesi), 5 Ekim 1932

Figür 3.

Tablo II. 7. 1932 Lübnan Nüfus Sayımına Göre Beyrut'taki Ermenilerin Dağılımı

Mahalleler	Ermeniler	Toplam Nüfus	Toplam Nüfusta % Ermeniler
Moussaytbeh	592	17,122	3.46
Bachoura	1,014	10,486	9.67
Ras Beirut	175	6,480	2.70
Zokak el Blat	1,454	7,778	18.69
Eşrefiye	2,870	12,180	23.56
Ain-el-Mreissé	327	3,605	9.07
Remeil	1,900	8,008	23.73
Mazraa	259	17,081	1.52
Minet el Hosn	534	6,197	8.62
Port (Liman)	389	3,026	12.86
Es Saife	725	4,306	16.84
Medawar	10,493	14,275	73.51
Diğerleri	1,151	2,860	40.24
TOPLAM	21,883	113,404	19.30

Kaynak: Kaynak: **Arch. Dip., Dossiers in course of classification, naklen Greenshields, a.g.t., s., 125 vd.**

Tablo II. 8. Mahalleler Göre Beyrut'taki Nüfus Gruplarının Dağılımının Yüzdesi, 1932.

Mahalleler	Ermeniler	Ermeni olmayanlar	Ermeni olmayan Hristiyanlar	Hristiyan olmayanlar	Ermeni Katolikler	Ermeni Gregoryan (Ortodoks)	Ermeni olmayan Katolikler
Moussaytbeh	2.71	18.06	14.48	20.42	3.43	2.54	7.57
Bachours	4.63	10.35	6.56	12.84	8.21	3.82	10.54
Ras Beirut	0.80	6.89	4.28	8.60	1.13	0.72	3.14
Zokak el Blat	6.64	6.91	3.09	9.42	5.32	6.95	4.26
Eşrefiye	13.12	10.17	20.33	3.50	22.10	11.07	14.78
Ayn-el-Mreissé	1.49	3.58	2.03	4.60	1.11	1.58	2.71
Rimeyl	8.68	6.67	16.37	0.30	8.95	8.62	17.03
Mazraa	1.18	18.38	5.19	27.05	3.06	0.76	2.65
Minet el Husn	2.44	6.19	5.54	6.61	2.37	2.46	7.73
Liman Mah.	1.78	2.88	0.93	4.16	1.68	1.80	1.09
Es Sayfe	3.31	3.91	9.05	0.54	8.55	2.12	14.06
Medavar	47.95	4.13	8.78	1.08	28.19	52.45	10.50
Diğerleri	5.26	1.87	3.36	0.88	5.91	5.11	3.95

Kaynak: Arch. Dip., Dossiers in course of classification, naklen Greenshields, a.g.t., s., 124.

Tablo II. 9: Yıllara Göre Lübnan'daki Ermeni Nüfusu

Yıl	Miktar	Kaynaklar ve Açıklamalar
1922	974	599'u Katolik, 375'i Ortodoks. France, Ministere du Travail, 1923.
1924	33,700	Rapport 1924, s., 50. (Sadece mülteciler)
1925	40,000	L.N. C. 699. M. 264. 1926. IV
1925	45,000	NARA, Roll 14, 890d.48/43
1926	40,000	NARA, Roll 14, 890d.50/4, Beyrut Amerikan Unv. müdürünün hazırladığı rapor. (Yerli Ermeniler dahil değil)
1926	40,000	L.N. C699. M. 264. 1926. IV.
1928	32,859	Hayrenik, Ağustos 1928, s., 176. (28,671 Ortodoks, 4,188 Katolik ve Ermeni)
1929	37,460	Arch. Dip., Dossiers in course of classification (Sadece Mülteciler, 1,736 Lübnan vatandaşı olmayan mülteci dahil)
1930	42,901	Arch. Dip., Dossiers in course of classification (Sadece Mülteciler, 5,023 Lübnan vatandaşı olmayan mülteci dahil)
1931	30,000-40,000	NARA, Confidential Files, 5 Şubat 1931
1932	31,992	El Ceridet-il Resmiiye lil-Cumhuriyyeti Lübnaniyye, (Lübnan Resmi Gazetesi), 5 Ekim 1932
1938	43,000	FO 371/23302 / No:E5656/5132/44
1938	44,066	L.N. C1524. 1938. IV.

Tablo II. 10: Yıllara Göre Beyrut'taki Ermeni Nüfusu

Yıl	Miktar	Kaynaklar ve Açıklamalar
1922	30,000	FO 371/7789
1923	20,000-25,000	Les Mission Cathholiques, 1923, s., 113.
1924	20,000	Jocannes Mécérian, Les Réfugiés Arméniens en Syrie , Revue des études Arméniennes, vol. 4, 1924, s., 222.
1925	22,000	L.N. A. 41 1925. XIII.
1926	30,000	L. N. C1429. 1926. IV.
1926	22,000	L.N. C699. M. 264. 1926. IV. S. Carle'nin raporu. (Sadece Beyrut merkezi için)
1927	20,000	Rapport 1927, s.66. Sadece mülteciler.
1929	25,000	NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts of the Department of State, U.S. Consulate, Beirut, The Lebanon, Confidential Files 1930. 11 Haziran 1930
1929	25,000	NARA, Records of Foreign Service Posts of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Syria, 890d.00/496
1930	25,000	Uluslararası Kızılhaç Örgütü temsilcisi Suzanne Ferrière'nin raporu, Suzanne Ferrière, Voyage en Syrie , Revue Internatiole de la Croix-Rouge, Ocak 1930, cilt 12, say., 133, s., 9. Sadece mülteciler.
1931	25,000	NARA, Confidential Files, 5 Şubat 1931. (500'ü yerli, 24,500'ü göçmen. 6000'i yeni yapılan evlerde, 4000'i eski Beyrut sakini, 15000'i kamplarda)
1932	22,413	EL-Ceride el-Resmiyye lil-Cumhuriyyetil Lübnaniyye, 5 Ekim 1932.
1935	35,000	L. N. A. 22. 1935. XIII.
1937	37,000	Rapport 1937 , s., 66-67.
1938	30,000	FO 371/23302 / No:E5656/5132/44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAMPLARDAN YENİ MAHALLELERE

ERMENİ MÜLTECİLERİN LÜBNAN'A YENİDEN İSKÂNİ

Ermenilerin Fransız Manda İdaresinin ekonomik beklentilerine göre Lübnan topraklarına dağıtılması daha 1921 yılında Kilikya'yı terk ettikleri sırada planlanmıştı. Fransız Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Robert De Caix'ın planına göre 1921 yılı sonunda Suriye'ye göç etmek üzere Mersin limanına yığılmış Kilikya Ermenileri geldikleri bölge, mezhepleri, zanaatları ve gitmek istedikleri yere göre sınıflandırılacak ve gemilere öyle bindirilecekti.²⁶⁵ Genel Sekreter bu mültecilerin getireceği ucuz iş gücünden faydalanarak Lübnan'da çeşitli tarım fabrikaları açmayı öneriyordu. Böylece hem yerli Araplara “*bakın sizin için fabrikalar açıyoruz*” mesajı verilecek hem de bu göçmenlere iş imkânı doğmuş olacaktı. Fransız manda yönetimi ise tarım arazilerini işlemek için ihtiyaç duyduğu iş gücünü çok daha ucuza mal ederek bu işten en karlı olan taraf olacaktı.²⁶⁶

Genel Sekreter'in 1 Nisan 1922 tarihli telgrafı Fransızların Ermenileri iskân politikasındaki ekonomik endişeleri daha net ortaya koymaktadır. De Caix'ın belirttiğine göre 1922 yılında İskenderun Sancağı'nda Kilikya'dan göç etmiş 10,000 kadar Ermeni göçmen vardı ve bunlardan iş bulamayan 4,000-5,000 kadarı acilen güneye sevk edilmeliydi. Çiftçilikle uğraşanlardan 2,000 kadarı küçük masraflarla sahipsiz arazilere iskan edilebilirdi. Ayrıca Lazkiye'de 1,500, Trablus'a da 1,500 kadar göçmeni iskan ettirecek kadar tarım arazisi mevcuttu ve atıl durumda olan bu araziler bu göçmenler sayesinde üretime kazandırılabilirdi.²⁶⁷ Böylece hem mültecilere arazi verilmiş olacak hem de atıl durumdaki tarım arazilerinin işlenmesi sağlanarak buralardan ekonomik olarak istifade edilecekti.

²⁶⁵ Arch. Dip., E.313. No: 2064, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 15 Aralık 1921.

²⁶⁶ Arch. Dip., E.313. No: 1616/NI, Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 13 Aralık 1921.

²⁶⁷ Arch. Dip., E.313. No: 276/6, Fransız Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Robert De Caix'tan General Gouraud'a 1 Nisan 1922.

Tablo: III. 1. 21 Ocak 1922 Tarihine Kadar Fransızlar Tarafından Kilikya'dan Suriye Topraklarına Taşınan Ermenilerin Yerleştirildikleri Şehirler:

Beyrut	4,562
Cuniyeh	1,700
Zahle	100
Trablus	1,453
Sayda	1,852
Şam	4,500
Alevi Bölgesi (Lazkiye)	2,266
Toplam	16,412

Kaynak: Arch. Dip., E.313. No: 59/60, Fransız Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 21 Ocak 1922.

De Caix'ın planına göre 1921 yılı sonunda çoğunlukla Mersin limanından gemilere bindirilen Ermenilerin yukarıdaki tabloda belirttiğimiz bölgelere yerleştirildiler. Ancak ortada bir sorun vardı. Ermeniler Fransızların istediği gibi küçük gruplar halinde Lübnan'ın değişik yerlerine iskan edilmeyi kabul etmediler. Yabancıları oldukları bu yeni coğrafyada büyük bir cemaat olarak bir arada olmayı tercih ettiler. Bu onlara güven duygusu veriyordu. 1925 yılın'da Beyrut'taki büyük kampı ziyaret eden Milletler Cemiyeti temsilcisi G. Carle şunları ifade etmektedir; “ *Her hangi bir ekonomik kazancı olmayan bütün Ermeniler, hemşerilerinin oluşturduğu grubun bir üyesi olmayı istiyor. Bu onlara güven duygusu veriyor...*”²⁶⁸

Müleciler yeni geldikleri bu topraklarda en azından ilk başlarda yoksulluk hatta açlık çekeceklerini tahmin edebiliyorlardı. Zor günlerde sırtını yaslayabileceği, yardım isteyebileceği akrabalarının, köylülerinin, hemşerilerinin veya kilisenin varlığı bilmek herkesin arzusuydu. Bu nedenle başlangıçta Lübnan'ın değişik yerlerine yerleştirilen Ermenilerin çoğu getirildikleri yerde pek uzun kalmadan en çok Ermeni mültecinin bulunduğu Beyrut'a geldiler. Bu arada Anadolu'dan da Beyrut'a Ermeni akını devam

²⁶⁸ L.N. C699. M.264. 1926. IV

ediyordu. 1922 yılı Haziran ayında deniz kıyısında bulunan büyük kamptaki mülteci sayısı 8,000 kadardı. Yıl sonunda bu sayı 12,000 olmuştu.²⁶⁹

Ermenileri Lübnan'ın değişik yerlerine yerleştirmede başarılı olamayan Fransızlar bir süre sonra bu projeyi askıya almak zorunda kaldı. Ancak 1926 yılında şartlar bu konunun tekrar gündeme getirilmesini gerektirecekti.

1. FRANSIZLARIN İLK GİRİŞİMLERİ; TARIM KOLONİLERİ

1922 yılından sonra da artmaya devam eden Beyrut'taki Ermeni mülteci nüfusu 1926 yılında 22,000 olmuştu²⁷⁰ ve bu nüfusun büyük bir çoğunluğu kamplarda yaşıyordu. Hızla artan ve çoğunluğu işsiz olan bu nüfusun bir takım sosyal problemlere sebep olması kaçınılmaz oldu. Kamplardaki sağlıksız koşullar verem, sıtma, tüberküloz gibi salgınlara davetiye çıkardı. Nitekim 1923-1924 yılları arasında ortaya çıkan sıtma salgını yüzünden başta çocuklar olmak üzere birçok Ermeni mülteci hayatını kaybetmişti. 1926 yılında tekrar ortaya çıkan salgın ancak kamptaki 126 baraka ateşe verilerek durdurulabilmişti.²⁷¹

Bir önceki bölümde ifade ettiğimiz üzere, yerli halkın mütçilere karşı tepkisi büyüyor, mülteciler her türlü adi suçun faili olarak görülüyordu. Öyleki 1926 yılında Lübnan meclisindeki Müslüman milletvekillerinden biri Ermenilerin Beyrut'un dışına çıkarılmasını talep edecekti.²⁷²

Fransızları, Ermenilerin Lübnan'a kalıcı iskanını bir önce sağlamak konusunda endişelendiren bir başka durumda dış göçtü. Mülteciler daha iyi hayat koşulları bulmak umidiyle başta Fransa olmak üzere Brezilya ve Arjantin gibi kendilerine vize sorunu çıkarmayan ülkelere göç ediyordu ve sayıları hiç de azımsanacak miktarda değildi. Fransız Yüksek Komiserliğinin Milletler Cemiyetine sunduğu 1924 yılı raporuna göre sadece 1924 yıl içinde Lübnan'dan başka ülkere göç edenlerin sayısı 6,400'dü.²⁷³ İnsan gücünü kaybetmek Fransızların pek işine gelmiyordu.

²⁶⁹ Vahe Tachjian, L'établissement définitif des réfugiés Arméniens au Liban dans les années 1920 et 1930, içinde *Armenians of Lebanon, From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Edit., Aida Boudjikianian, Haigazian University and Armenian Heritage Press, Beirut, 2009, s., 64.

²⁷⁰ *Rapport, 1926*, s., 190-194.

²⁷¹ Duguet, *a.g.m.*, s., 311.

²⁷² *FO 371/4000/A No. 59*.

²⁷³ *Rapport 1924*, s., 52.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız nedenlerden ötürü Fransız Manda Yönetimi hem sosyal hemde siyasi problem olan kamplardan kurtulmak ve Ermenilerin Lübnan'a kalıcı iskanını sağlamak için 1925 yılında Ermeni mültecilerden tarım kolonileri oluşturmayı kararlaştırdı. General Maurice Sarrail Suriye ve Lübnan yüksek komiseri olduğu sırada tasarlanan plana göre Ermeni mültecilerden büyük şehirlerin etrafında tarım kolonileri oluşturulacaktı. Ermeniler bir arada yaşamak istediklerinden onlar için kamplar oluşturularak büyük gruplar halinde bir arada yaşamaları sağlanacaktı. Bu koloniler aynı zamanda genel ekonominin de kalkınmasına yardımcı olabilirdi.²⁷⁴

Ancak bu proje 1926 yılına ertelendi. Fransız Manda İdaresi bu işin tek başına altından kalkamayacağı kadar büyük olduğunu düşündüğünden ya da bu proje için gereken finansmanı tek başına karşılamak istemediğinden Milletler Cemiyeti'ne başvurarak bu projeye destek olmasını istedi. Önce Fransız Yüksek Komiserliği Halk Sağlığı Bölümü Sekreteri Duguet ve Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği Başkanı Fridtjof Nansen arasında gerçekleşen görüşmelerde Duguet, Nansen'e Milletler Cemiyeti Yüksek Komiserliğinin Suriye ve Lübnan'daki Ermeni mültecilere kalıcı barınak sağlama projesine katkı sağlayıp sağlamayacağını sordu.²⁷⁵ Nansen'in bu projeye sıcak baktığını öğrendikten sonra bunu Fransız makamlarına bildirdi ve ardından 1926 yılında Fransız Yüksek Komiserliği Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne resmen başvurarak Yüksek Komiserlikten Suriye ve Lübnan'da yüz bin Ermeni mültecinin yeniden iskanı ve kamplardan kurtarılması projesine katkıda bulunmasını talep etti.²⁷⁶

Dr. Nansen, Lord Mayor's Fund, Friends of Armenia, Save the Children Fund, Society of Friends, AGBU gibi Ermeni mülteciler için zaten bölgede aktif olarak bulunan çeşitli yardım kuruluşlarından projeye katkı verecekleri konusunda garanti aldıktan sonra Fransız Yüksek Komiserliğinin teklifini kabul etti.²⁷⁷ Ardından Milletler Cemiyeti'nin 7. Olağan toplantısında Fransız Yüksek Komiserliğini bu teklifini görüştü ve Uluslararası İş Örgütü'nü bu konuda işbirliği yapmaya davet etti. Ardından içinde

²⁷⁴ Kévonian, *Dzovinar Réfugiés et diplomatie humanitaire*, Publications de la Sorbonne, Paris, 2004, s., 510-512.

²⁷⁵ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/75*, NER Dış İlişkiler Sorumlusu Laird W. Archer'den Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanı G. Howland Shaw'a, 25 Temmuz 1927.

²⁷⁶ *L.N. A.48. 1927. XIII*, 1927 yılı 8. olağan toplantı raporu.

²⁷⁷ *L.N. A.22. 1935. XIII*.

Ermeni mültecilere yardımlarda bulunan çeşitli organizasyonların temsilcilerinin de bulunduğu “Müşterek Ermeni Komitesi”ni oluşturuldu. Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Nansen bu komitenin başkanı oluyordu. İskan edilecek bölgenin seçimi, arazi alımı, mültecilere ne kadar kredinin ne kadar süreyle verileceği ve benzeri konularla ilgili kararlar Nansen Office ve Fransız Yüksek Komiserliği tarafından birlikte alınacaktı.²⁷⁸

Tablo III. 2: 1926’da Oluşturulan Milletler Cemiyeti Suriye ve Lübnan’daki Ermenilere Yardım Komitesi Üyeleri

Dr. Fridtjof Nansen	Başkan
M. Albert Thomas	Başkan Yardımcısı
Senator Victor Bérard	Fransız Ermeni Hayır Kuruluşları Temsilcisi
M. Vardavelde	Belçika Ermeni Hayır Kuruluşları Temsilcisi
Senator Ciraolo	İtalyan Ermeni Hayır Kuruluşları Temsilcisi
Dr. Umberto Z. Biaonco	
M. Levon Pachalian	Ermeni Kuruluşları Temsilcisi
Bayan Pye	“Save The Childred Fund, Lord Mayor’s Fund, Freinds of Armenia ve Society of Friends” gibi Ermenilere Yardımlarda Bulunan Birleşik İngiliz Kuruluşları Temsilcisi
Bay Backhouse	
M. R. Golden	
M. R. John Harris	
Yüzbaşı G. Gracey	Uluslararası Kızılhaç Örgütü Temsilcisi
G. L. Berry	Near East Relief Temsilcisi
M. Krafft-Bonnard	International Near East Association Temsilcisi
A. Hacobian	İngiliz Ermeni Kuruluşları Temsilcisi
M. Thiébaud	Fransız Kızılhaç Örgütü Temsilcisi

Kaynak: L.N. A.33. 1928. XIII.

Komitenin amacı çoğunlukla Halep ve Beyrut’taki kamplarda bulunan Ermeni mültecilerin Suriye ve Lübnan’a kalıcı olarak iskanını sağlamak amacıyla onlara iş ve barınak sağlamak olarak belirtiliyordu. Projenin uygulamaya başlanmasının ardından öncelik herhangi bir gelirden yoksun, çalışacak durumda olmayan sadece yardım kuruluşlarının sağladığı yardımlarla geçimini sağlayan ailelere verilecekti. Bu ailelerin

²⁷⁸ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/75*, NER Dış İlişkiler Sourumlusu Laird W. Archer’den Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanı G. Howland Shaw’a, 25 Temmuz 1927.

oluşturduğu nüfus miktarı Beyrut kamplarında 7,000 ve Halep kamplarında 30,000-40,000'di.²⁷⁹

İlk toplantısını Kasım 1926'da yapan Müşterek Komite, başkan yardımcısı Albert Thomas'ın Suriye'ye bir ziyaret gerçekleştirerek bir rapor sunmasını kararlaştırdı. Aralık ayında Suriye ve Lübnan'ı ziyaret eden Thomas, komitenin 1927 yılı Ocak ayındaki toplantısında raporunu sundu. Thomas'ın raporuna göre 1927 yılı itibariyle Fransız mandası altındaki topraklarda 90,000 Ermeni mülteci vardı. Bu mültecilerden Beyrut ve Halep kamplarından bulunan 40,000'i yardıma muhtaçtı. Bunlardan 12,000'i sosyo-ekonomik koşullar ve hijyen açısından tehlikeli durumdaydı. 28,000'i ise sadece günlük işlerde çalışabiliyordu ve endişe verici koşullar altından yaşıyordu.²⁸⁰ Yine aynı rapora göre yeniden iskan edilecek bu 40,000 mültecinin 28,000'i tarım ehli iken 12,000'i esnaf ve zenaatkardı.²⁸¹

Müşterek Komite'nin oluşturulmasının ardından yeniden iskan projesinde katılımcı olan kuruluşlar ile karar merciinde olan yöneticiler arasında hızlı bir iletişim sağlamak ve Müşterek Komite'nin aldığı kararları uygulamak üzere Beyrut'ta "Mülteci Yeniden İskan Komitesi (Refugee Resettlement Committee)" oluşturuldu. Uluslararası İş Örgütü ve Mülteciler Yüksek Komiserliği temsilcisi M. Burnier, Ermeni Hayırserverler Birliği temsilcisi Dr. Bağdasar Melkonyan, Fransız Yüksek Komiserliği İdari Servisler Genel Başkan ve Müfettişi Privat Aubouard, Hijyen ve Toplum Sağlığı Baş Doktoru Gausseret, Beyrut Valisi Ahdab Bey, Near East relief Delegates Charles W. Fawle, Odoriot ile Raphol Beyrut Komitesinin başlıca üyeleri idi. Beyrut komitesinin, Halep ve İskenderun Sancağı'nda alt komiteleri olacaktı.²⁸²

Fransız Yüksek Komiserliği delegesinin başkanlığında olacak olan Beyrut komitesi ile diğer alt komitelerin başlıca görevleri; Müşterek Ermeni Komitesi'nin kararlarını uygulamak, buldukları bölgelerdeki mültecilerin durumları hakkında bilgi toplamak ve mültecilere en uygun hangi yolla yardıma bulunabileceği hakkında öneriler

²⁷⁹ L.N. A.44. 1926. XIII.

²⁸⁰ L.N. A.90. 1927. IV, Duguet, *a.g.m.*, s., 308-310.

²⁸¹ L.N. A.33. 1928. XIII.

²⁸² L.N. A.48. 1927. XIII, Tachjian, *a.g.m.*, s., 66-67.

sunmaktı. Müşterek Komitenin kasasında toplanan para Beyrut merkez komitesinin hesabına aktarılacak ve burdanda diğer alt komitelere dağıtılacaktı.²⁸³

Bu arada iskan projesinin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan para da toplanmaya başlandı. Fransız Yüksek Komiserliği 31 Aralık 1926 tarih ve 60094 nolu kararla Lübnan devleti bütçesinden 3,000,000 frank tutarındaki bir meblağı komiteye vereceğini bildirdi. Daha sonra Mülteciler Yüksek Komiserliği 3000, İngiliz Ermeni Hayır Kurumları 5000, AGBU 500 pound bağışta bulundu. Başka kuruluş ve fonlardan gelen desteklerle komite işe koyulduğunda kasasında 35,500 pound parası vardı. Ancak projenin tamamlanmasını için en az 120,000 pound'a daha ihtiyaç vardı. Bu bakiyenin gelecek aylarda toplanması umuluyordu.²⁸⁴

Beyrut merkez komitesi Müşterek Komite'nin kendisine gönderdiği parayı alır almaz Ermeni mültecileri tarım arazilerine iskan etmek için işe koyuldu. İlk iskanın Güney Lübnan'da Sayda ve Sur şehirleri arasında bulunan Rasul-Ayn'a yapılması kararlaştırılmıştı. Burnier'in daha önce yaptığı araştırmaya göre burada bazı büyük toprak sahipleri "ortakçı (métayers)" alabileceklerini bildirmişlerdi. Burnier, Rasul-Ayn'nin sahip olduğu geniş topraklar, bol su kaynakları ve buradaki tarım işçisi sayısının ihtiyacı karşılamaktan uzak olması bakımından ortakçılığa uygun olduğunu düşünüyordu. Rasul-Ayn'daki yerli halkın Dürzü isyanı sırasında tarafsız kalan Şii Müslümanlar olması da Rasul-Ayn'nin ilk tarım yerleştirmesi için seçilmesinin bir başka nedeniydi.

Beyrut Merkez Komitesinin aldığı karara göre deneme mahiyetinde Rasul-Ayn'a ilkin 20 aile iskan edilecekti.²⁸⁵ Buradaki Mısırlı bir toprak sahibiyle imzalanan antlaşmaya göre Ermeniler kendilerine verilen araziye işleyecek ve elde ettikleri hasadın % 55'ini alacaklardı. Hasadın geriye kalan % 45'i ise toprak kirası olarak toprak sahibine ait olacaktı. Toprak sahibi ortakçı olarak alacağı ailelere barınak, sebze bahçesi, hayvanlar için yem ve ihtiyaç duyulan tohumun yarısını temin etmekle mükellef iken Beyrut Merkez Komitesi de ailelerin ihtiyaç duyacağı öküzleri, tarım aletlerini ve ihtiyaç

²⁸³ *Rapport 1926*, s., 100.

²⁸⁴ *L.N. A.48. 1927. XIII.*

²⁸⁵ Başka bir kaynağa göre 47 kişi. Bkz: NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/77*, NER Dış İlişkiler Sourumlusu Laird W. Archer'den Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanı G. Howland Shaw'a, 7 Eylül 1927, Bölge'de NER'e bağlı olarak görev yapan Dr. Wilson F. Dodd'un 29 Temmuz 1927 tarihli mektubu.

duyulan tohumun geriye kalan yarısını temin edecekti.²⁸⁶ Ancak mültecilere yapılan yardımlar borç niteliğindedi. Müşterek Komite'nin kararına göre kırsal yerleştirmelerde aileler kendilerine verilen borçları beş ya da yedi yılda, şehir yerleştirmelerinde üç yılda yıllık taksitler halinde Beyrut komitesine geri ödeyeceklerdi. Toplanan borçlar yeni ailelerin iskan edilmesinde kullanılacaktı.²⁸⁷

Ancak proje hayal kırıklığı ile sonuçlandı. Henüz bir yıl bile dolmadan Ermeni aileler kampa geri döndü. Projenin başarıyla sonuçlanmamasına sebep olarak ailelerin sıtma hastalığına yakalanması ve ortakçı sistemine alışık olmadıklarından sonuçta kendilerini toprak sahip yapmayacak bu sistemi istemedikleri gibi nedenler gösterilmektedir.²⁸⁸ Başka bir rapora göre ise farklı köy ve şehirlerden gelen aileler, geçinememiş ve kontratlarını fesh etmişlerdi.²⁸⁹

Başarısız bu ilk girişimden sonra Müşterek Komite kırsal yerleştirmelerde farklı bir yol izlemeye karar verdi. Ermenilerin hemşeri ve akrabalarıyla birlikte yaşama konusundaki istediği doğrultusunda bundan sonra 15-20 ailenin ortakçı olarak bir yere yerleştirilmesinden vazgeçildi. Hem ortakçılık sistemi nihayetle onların toprak sahibi olmalarına imkan vermediği için Ermeni mültecilerce de pek benimsenmemişti. Bunun yerine uygun araziler bulunup sadece Ermenilerden müteşekkil köyler oluşturulmasına karar verildi. Bu yeni sisteminin uygulanması için seçilecek arazi ya da bölge bir seferde en az otuz aileyi iskan edebilecek kadar geniş ve düşük bir nüfus yoğunluğuna sahip olmalıydı. Sonunda bu bölgenin İskenderun Sancağı olmasına karar verildi.²⁹⁰

Ancak bu konuyu “Sancak Ermenileri'nin Lübnan'a Taşınması” adlı bölümde işleyeceğimizden şimdilik 1927-1934 yılları arasında İskenderun Sancağı'na 13,000 civarında Ermeni mülteci yerleştirildiğini belirtelim.

²⁸⁶ Duguet, *a.g.m.*, s., 307, *Rapport 1926*, s., 101.

²⁸⁷ *L.N. A.90. 1927. IV, L.N. A.48. 1927. XIII.*

²⁸⁸ *L.N. A.33. 1928. XIII.*

²⁸⁹ *L.N. A.24. 1932. XIII, NARA, ...1910-1929, Roll No:14, 890d.48/77, NER Dış İlişkiler Sorumlusu Laird W. Archer'den Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanı G. Howland Shaw'a, 7 Eylül 1927, Bölgede NER'e bağlı olarak görev yapan Dr. Wilson F. Dodd'un 29 Temmuz 1927 tarihli mektubu.*

²⁹⁰ *L.N. A.33. 1928. XIII.*

Bundan sonra Lübnan'da kırsal yerleştirme işlemi yapmaktan kaçınan Müşterek Komite kamplardan bir an önce kurtulmak için önceliği Beyrut'ta yeni mahalleler inşa ederek mültecileri buraya taşıma işine verdi.

2. ŞEHİR YERLEŞTİRMELERİ

Yeniden iskan projesinin şehirlere merkezlerinde uygulanacak kısmı Thomas'ın raporuna göre yeniden iskanı düşünülen toplam 40,000 mültecinin 12,000'ini oluşturan esnaf ve zanaatkarları kapsıyordu. Rasul-Ayn'daki kırsal yerleştirme girişiminde başarısız olan Beyrut komitesi 1927 yılından itibaren ağırlığını Beyrut'un merkezinde yapılacak olan yerleştirmelere verdi. Beyrut'taki iskan projesinin bazı açılardan Fransızlar için de aciliyeti vardı. 1925 yılında Dürzü isyanı sonucu Şam'dan gelen yaklaşık 6,000 civarında yeni göçmenin, çoğunlukla dul ve yetimler olmak üzere bir kısmı kamplarda yer olmadığı için tramvay istasyonuna ait büyük hangarlara yerleştirilmişti ve ihtiyaçları Fransız Yüksek Komiserliği tarafından gideriliyordu. Ayrıca 1926 yılında kampta ortaya çıkan salgını durdurmak için ateşe verilen 126 barakada yaşayan aieleler de istasyon binalarına yerleştirilişti.²⁹¹ Bu ailer için kalıcı bir yerleşim yeri sağlamak Fransız Yüksek Komiserliği için artık bir öncelik halinde gelmişti. Bu açılardan Fransızlar Beyrut'taki iskan projesinin bir an önce başlaması için acele ediyorlardı.

Aynı yıl Beyrut Merkez Komitesi Fransız Yüksek Komiserliği'nin projede kullanmak üzere verdiği 3 milyon frank (25 bin sterlin) ile Beyrut Nehri'ne bakan yüksek bir tepe olan Eşrefiye'de biri 14.5 dönüm diğeri 9 dönüm olmak üzere iki arsa satın aldı. Nansen Office'in şehirde inşa edeceği ilk mahalleler için Eşrefiye'yi seçmesinin nedenleri vardı. Eşrefiye nehir seviyesinden yüz metre, nehir ağzından ise dört yüz metre yüksekteydi.²⁹² Bundan ötürü sürekli olarak esen temiz bir havası vardı. Muhtemelen kampta sıklıkla görülen sıtma ve benzeri salgınların bir daha tekrarlanmaması için böyle bir seçim yapılmıştı. Ancak beklenenin askisine havanın aşırı sıcak olduğu ve hiç esmediği günlerde sıtma hastalığına yol açan sivrisinekler orayı da işgal ediyordu. Arazi satın alınır alınmaz yaklaşık 200 mülteci -ki bunlar muhtemelen istasyondaki hangarlarda kalan aileler, dullar ve yetimlerdi- çadırlarda yaşamak üzere buraya taşındı.

²⁹¹ *Rapport 1926*, s., 102.

²⁹² *L.N. A.24. 1932. XIII.*

Aradan iki hafta, yani hastalığa sebep olan mikrobu vücutta yayıldığı kuluçka dönemi geçtikten sonra neredeyse hepsinde sıtma belirtileri görülmeye başlandı. Beyrut'ta görev yapan NER'e bağlı doktorlar bu durumu protesto edip, Beyrut komitesini o bölgenin sıtma yeri olduğunu bile bile mültecileri oraya yerleştirmekle suçladı. Ayrıca halk arasında Beyrut Komitesinin ve Fransız Yüksek Komiserliğinin Ermenilerden kurtulmak için onları hastalık riski olan yerlere bilerek yerleştirildiği şeklinde dedikodular çıktı. Beyrut Komitesi ise mültecilerin henüz kamptan ayrılmadan önce hastalık mikrobu taşıdığını ve bölgeye yerleştirildikten sonra hastalık belirtilerinin ortaya çıktığını belirterek kendisini savundu.²⁹³

NER'in itirazlarına rağmen Beyrut Komitesi Eşrefiye tepesinde iskan projesinden vazgeçmedi. Satın alınan arsalar Pavillion ve Parcel 603 isimleri verildi. Buraya inşa edilecek evlere 2,500 mültecinin yerleştirilmesi planlanıyordu. Büyük olan Pavillion arsasına 20 apartman (bina) inşa edildi. Her binada 8 daire vardı. Bu da buraya 160 ailenin yerleştirilmesi anlamına geliyordu.²⁹⁴ Daireler iki oda, bir mutfak ve tuvaletten oluşmaktaydı. Tamamen betondan inşa edilen binaların dışı güneşin sıcaklığından daha az etkilenmeleri için beyaza boyandı. Bu yüzden bazı kaynaklarda Pavillion Mahallesi "Beyaz Evler" olarak da geçmektedir. Ayrıca her binanın küçük bir bahçesi de vardı.

1928 yılında Cebeyl'de bir arsa daha satın alındı. Cebeyl ve Parcel 603 mahallelerindeki inşaatlarda Pavillion'daki sistem terk edildi. Pavillion'daki evleri Nansen Office inşa etmiş ve mültecilere uzun vadeli taksitler karşılığında satmıştı. Bir anlamda mülteciler kira öder gibi ev sahibi olmuştu. Nansen Office'in arşivlerinde evlerin aylık kira bedeli hakkında her hangi bir bilgiye rastlamadık ancak 1929 yılında Beyrut'taki kampları ziyaret eden Suzanne Ferrière ilgili raporunda mültecilerin aylık 25 frank kira bedeli ödediğini belirtmektedir.²⁹⁵

²⁹³ NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/77*, NER Dış İlişkiler Sourumlusu Laird W. Archer'den Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanı G. Howland Shaw'a, 7 Eylül 1927, Bölgede NER'e bağlı olarak görev yapan Dr. Wilson F. Dodd'un 29 Temmuz 1927 tarihli mektubu. Varjabedyan da sıtmadan etkilenen 30-40 civarında ailenin henüz inşaatlar başlamadan çadırlarda kalmak üzere Cebeyl'e yerleştiğini belirtmektedir. Bkz: Varjabedyan, *a.g.e.*, cilt 3, s., 52-513.

²⁹⁴ *Rapport 1928*, s., 69.

²⁹⁵ Ferrière, Suzanne *Voyage en Syrie, Revue Internatiolle de la Croix-Rouge*, Ocak 1930, cilt 12, say., 133, s., 10.

Ancak bu sistem daha yüksek maliyetler getirdiği gerekçesiyle terk edildi. Cebeyl ve Parsel 603'teki inşaatlarda mültecilerin kendi evlerini inşa ettiği bir sisteme geçildi. 1930 yılında projeye destek veren taraflardan biri olan Lord Mayor's Fund adına iskan çalışmalarını incelemek üzere Beyrut'a gelen G. F. Gracey'in belirttiğine göre ilk önce ev inşa etmek isteyen mülteci ile Nansen Office temsilcileri arasında bir kontrat imzalanırdı. Bu ilk kontrata göre Nansen Office başvurular üzerine ev inşa etmek istedikleri arsanın bedelinin % 15'ini peşinat olarak verdikten sonra bir yıl kadar beklerlerdi. Bir yıl sonra arsa bedelinin ilk taksidini verdikten sonra Nansen Office kendisiyle ikinci bir kontrat yapar ve kendisine evini inşa etmek üzere demir ve çimento temin ederdi. Mülteciler aldıkları arsalar üzerine evlerini kendileri inşa edecekti. Bu sisteme geçilmesinde mültecilerin Nansen Office'in inşa etmiş olduğu evlerde kiracı gibi olmaktan ziyade kendi evlerini inşa etme istediği ve işçilik masraflarından tasarruf etme gayesi de vardı. Ayrıca bu yöntemle Beyrut komitesindekilerin iş yükü de hafiflemiş olacaktı. On yıllık bir süre sonunda taksitlerini bitirenler üzerine evini inşa ettiği arazinin ve evininin tapusunu alabilecekti. Ancak herkes istediği tarzda ev inşa edemezdi. Nansen Office tarafından sağlanan arsalarda mülteciler tarafından inşa edilecek evlerin bazı standartları olması gerekiyordu. Evler en az birkaç odaya sahip olmalı ve çimentodan inşa edilmeliydi.²⁹⁶ Nansen Office'in bu kuralı koymasının sebebi mültecilerin buraya yeni kulübeler inşa etmesinin önüne geçmek olmalı. Zira yeni inşa edilen bazı bölgelerde bazı ailelerin kamptan bir an önce kurtulmak için henüz penceresi ve kapısı olmayan inşaat halindeki evlere taşındığı bilinmekte.²⁹⁷

1928 yılından itibaren mülteciler Cebeyl ve Parsel 603'te Nasen Office'in sağladığı arsalarda evlerini inşa etmeye başladılar. Bir yıl sonra iki bölgede inşa edilen ve edilmekte olan evlerin toplamı 240 civarındaydı. Bu yerleştirmeler sayesinde 1929 yılında Büyük Kamp'ta 500 baraka imha edilmişti. 1930 yılında 600 baraka daha imha edildi. Böylece proje başladığından beri Büyük Kampta imha edilen toplam baraka sayısı 1100'e yükselmiş oldu.²⁹⁸

²⁹⁶ L.N. A.24. 1932. XIII.

²⁹⁷ NARA, *Confidential Files...*, Beyrut Amerikan konsolosu J. H. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 20 Şubat 1931. Ek 1, L.A. Jessep'in 5 Şubat 1931 tarihli "A Morning with the Armenian Refugees in Beirut" isimli raporu ve Lord Mayor's Fund temsilcisi G. F. Gracey'in 31 Nisan 1930 tarihli raporu.

²⁹⁸ *Rapport 1929*, s., 34, *Rapport 1930*, s., 51.

1930 yılında Nansen Office, Beyrut Nehri'nin kuzeydoğusunda تنها ve yer yer bataklıklar ve meyve ağaçları ile kaplı bir araziye odaklandı. Burc Hammud diye bilinen bu arazi Burnier'in kurmayı planladığı bir Ermeni şehri için ideal yerdı. Burnier nüfusu 18 bin ile 20 bin arasında olan bir Ermeni şehri kurmak istiyordu. Ayrıca üç bin kadar Ermeni olmayan nüfusu daha buraya iskan edecekti. Şehrin çalışanları Ermeni olan kendi belediyesi olacaktı. Fransız Yüksek Komiserliği de bu projeye onay verdi. Zira bu projenin Fransız Yüksek Komiserliği açısından iki avantajı vardı; bu proje sayesinde hem şehrin merkezindeki kamplar yok edilmiş olacak hem de şehrin hemen yakınında Fransızlara veya onların adaylarına oy verecek yeni bir seçim bölgesi oluşmuş olacaktı.²⁹⁹

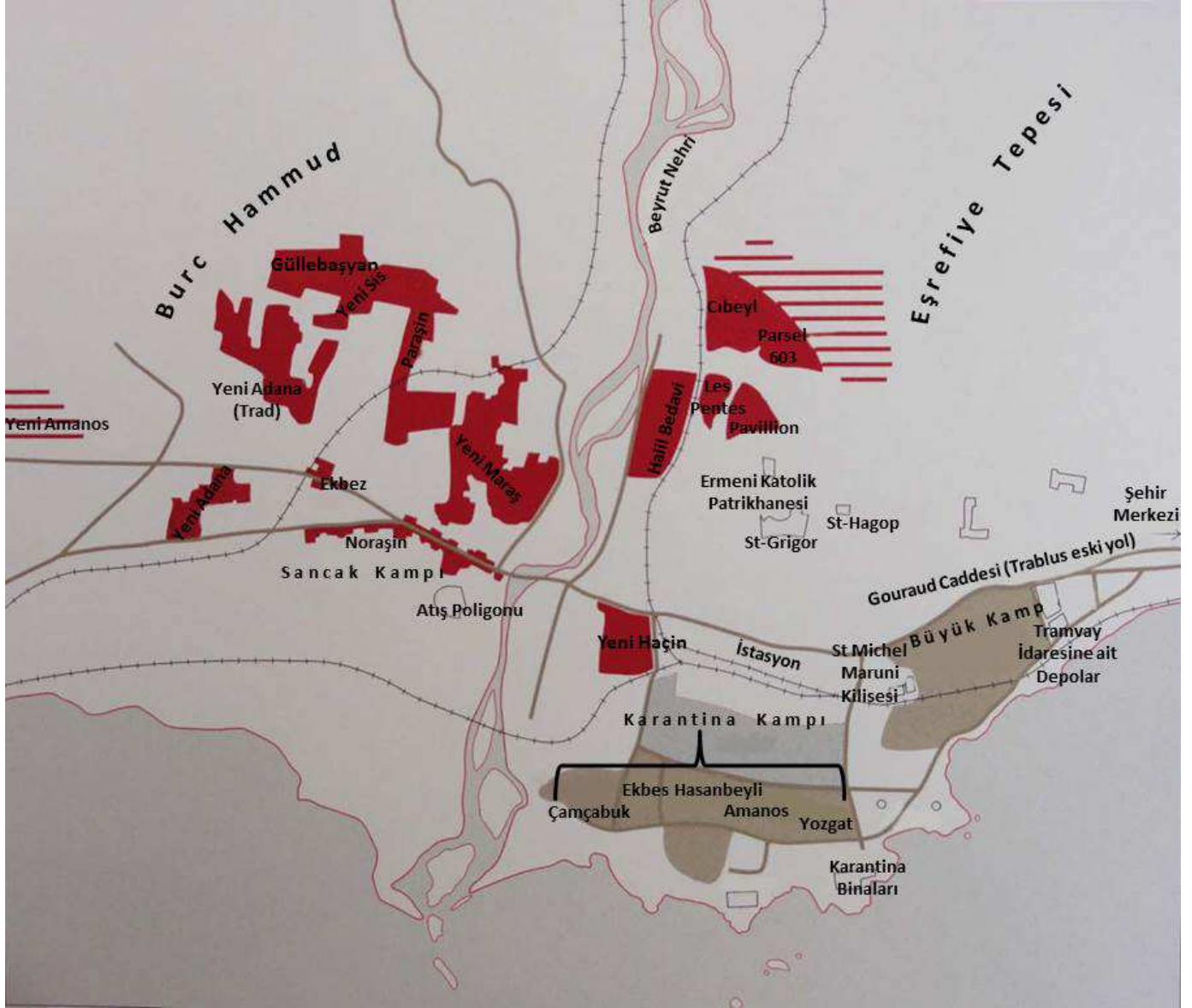
Burnier'ın bu projesini Ermeni liderler de benimsedi. Ermenilerin oluşturduğu hemşeri dernekleri de hemşerilerini, Ermenilerin çoğunlukta olduğu yeni bir şehirde görmek arzusu taşıyordu. Kamptaki hemşerileri için Beyrut'ta arazi satın almak için ilk girişimde bulunanlar Amerika'daki dernekler oldu.

Bu minval üzere Burc Hammud'u inşa etme işi başlamış oldu. Burc Hammud'a sadece Nansen Office değil mülteciler de bir araya gelip arazi satın aldılar ve ev inşasına başladılar. Bir para havuzu oluşturup para biriktiren Maraş ve Sis'ten gelen mülteciler, Amerika'daki Maraşlı Ermeniler Derneğinin de katkısıyla 800,000 frank toplamayı başardı. Nasen Office de onlara 400,000 frank kadar kredi sağladı. Neticede Burc Hammud'ta 32 dönüm arazi satın alındı ve buraya inşa edilen semte Yeni Maraş anlamına gelen "Nor Maraş" ismi verildi. Birkaç yıl içinde buraya sayıları bir kaç bini bulan Maraş, Zeytun ve Fındıcaklı Ermeni aileler yerleştirildi.³⁰⁰ 1932 yılında Yeni Maraş'ta 450³⁰¹, 1935 yılında ise sekiz yüz civarında ev inşa edilmişti ve bu evlerde yaşayan nüfus dört bin civarındaydı. Bu nüfusun üçte ikisi ev sahibi, geriye kalanı kiracıydı. Aynı yıl Nasen Office, Nor Maraş'a 600 evin daha inşası için demir ve çimento dağıtımını yaptı.

²⁹⁹ *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940, s., 242.*

³⁰⁰ Kaluşdyan, H. *Maraş gam Kermanig*, Goçnak Dbaran (Ermenice: Maraş veya Kermanig, Goçnağ Yayınevi), New York, 1934, s., 838-839.

³⁰¹ NARA, ...*Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933. Aynı yıl bir Türk Hamamı dahi Yeni Maraş semtinin sakinleri tarafından inşa edilmişti, bkz: aynı belge.

Figür 5. Kamplar ve Yeni İnşa Edilen Mahalleler

Evler inşa edilirken kullanılan yöntem de Anadolu'ya has bir yöntemdi. "Bağdadi" adı verilen bu yöntemde ağaç direkler üzerine çakılmış çıtalara veya kamışlara sıva vurularak sıva harcının bu çıtaların arasına girip yüzeye tutunması sağlanır. Dört veya daha fazla temel direk dikildikten sonra arasına duvarlar örülür. Çatısı olmayan tavanı bu direkler ve duvarlar taşır. Tavanın üzerinde çatı olmamasının sebebi yazın buranın hem uyumak için hem de avlu olarak kullanılmasıdır. Bazı aileler ise evin dış duvarlarını ahşap veya kamış hasırlarla kaplar daha sonra üzerini alçı veya çimentoyla sıvarlardı. Bu yöntem evin yazın serin kışın ılık olmasına yardımcı olurdu. İlk katın inşası bittikten sonra ikinci katın inşasına hazırlık olarak taşıyıcı kolonların da betonu dökülürdü. İleride ikinci katı bitirip kiraya vermek herkesin hayaliydi. Çünkü kiradan gelen gelir Nansen Office'den alınan borcun taksitlerini ödemek için kullanılacak böylece ev kendi kendini ödemiş olacaktı.³⁰²

1930 yılında inşa edilmeye başlanan tek semt Nor Maraş değildi. Aynı yıl Beyrut'ta, nehrin güneyinde Nor Haçin ve Halil Badavi³⁰³ semtlerinin Eşrefiye'de ise Rumeyl'in inşasına başlandı. Haçin Ermenileri Derneğinin Lübnan şubesi 1920 yılından beri Haçin'den gelen mülteciler için bir semt inşa etmeyi planlıyordu. Ancak bu proje, projeyi başlatacak olan Amerika'daki Haçinlilerin Ermenistan'da Nor Haçin isminde bir semt inşa etmekle uğraştıkları için terk edilmişti.

1930'dan itibaren Amerika'daki birkaç zengin Haçinli Lübnan'daki Nor Haçin (Yeni Haçin) projesi için önemli bağışlarda bulundu. O zaman kamptaki mülteciler oluşturdukları havuzda 1000 Türk lirası biriktirebilmişlerdi. Projeye en büyük bağışı yapan kişi 15000 dolar ile Gosdantin Gertmenyan oldu. Ondan sonra yine Amerika'da yaşayan Harutyun ve Stepan Pilibosyan kardeşler proje için büyük bağışlarda bulundular. Nansen Office de 3000 pound kredi sağlayarak projeye katkıda bulundu. Bu para Yeni Haçin'de oturanlar tarafından birkaç yıl içinde geri ödenecekti. Para toplandıktan sonra 36 dönüm arsa satın alındı ve aynı yıl Nor Haçin semtinin inşasına

³⁰² Jalabert, Louis *Syrie et Liban, Réussite Française?* (Fransızca: Suriye ve Lübnan, Fransız Başarısı?), Librairie Polon, Paris, 1934, s., 124.

³⁰³ Bazı kaynaklarda Rumeyl olarak geçmekte.

başlandı.³⁰⁴ 1932 yılında Haçin’de inşa edilen ev sayısı 117 iken 1935 yılında 300’e yükselmişti. Burada oturan kişi sayısı ise 1,500’dü.³⁰⁵

Ermeniler için oluşturulan yeni semtlerde hemşeri dernekleri mülteciler için yeni evler inşa ederken bayındırlık işleri ise Fransız Yüksek Komiserliği tarafından yapıldı. 1931 yılında Fransız Yüksek Komiserliği tarafında Burc Hammud’aki bataklıklar kurutulmaya başlandı. Sivrisineklerin ana yuvası olan kanallar mazotla temizlendi. İnşa edilen semtlere borular döşenerek genel su şebekesinden su ulaştırıldı. Abone sayısı yeterli sayıya ulaşınca da evlere dağıtım yapıldı.³⁰⁶

Ancak 1931 yılında ekonomide yaşanan kriz mültecileri de etkiledi. Şehir merkezindeki inşaat işlerinin yavaşlamasıyla işçilere olan talep azaldı. Bu durum en çok inşaatlarda günlük işçi olarak çalışan müttecileri etkiledi. 1932 yılında durum daha da kötüydü. İşçilerin günlük yövmiyesi 10 frank’a kadar düştü. 5-6 franka çalışanlar dahi vardı. Aynı durum esnaf ve zanaatkârlar içinde geçerliydi. Müşterilerde para olmadığı için haliyle alış veriş işleri durdu. Olan iş ise genelde veresiye oluyordu. Ancak borçlular borcunu zamanında ödemeyemediği için sonuçta bakkal, fırın ve ayakkabı tamirhanesi gibi birçok küçük işletme kapandı.³⁰⁷

Tablo III.3 1932 tarihine kadar Beyrutta yeni semtlerde inşa edilen evleri ve kamplardan çıkarılarak bu evlere taşınan aileleri göstermektedir. Tabloda 1931’de ekonomide yaşanan krizin iskan projesine etkileri görmek mümkündür. Mart 1931’den önce 1,115 aile yeni evlere taşınırken, Nisan 1931’den Haziran 1932 tarihine kadar sadece 263 aile yeni evlere taşınabilmiştir. Taşınan toplam aile miktarı ise 1,418’dir. Bir Ermeni ailesi ortalama 5 kişiden hesaplandığında bu 7,090 kişinin kamplardan ayrıldığına anlamına gelir ki bu rakam biraz fazla görünmektedir. Her ne kadar Nansen Office ait birçok belgede bir Ermeni ailesini ortalama beş kişiden oluştuğu kabul edilse de salgın hastalıklar ve yetersiz besleme yüzünden başta çocuklar olmak üzere kamplarda bir çok kişinin hayatını kaybettiğini unutmamak gerekir.

³⁰⁴ Boğosyan, H. B. *Hacini Inthanur Badmutyuni yev Şırçagats Kazan-Dağı Hay Küğeri* (Ermenice: Hacin Genel Tarihi ve Kozan Dağı Etrafındaki Ermeni Köyleri), Bozart Press, Lon Angeles, 1942, s., 758-760.

³⁰⁵ L. N. A.24. 1932. XIII, Tachjian, a.g.m, s., 73.

³⁰⁶ *Rapport 1931*, s., 53.

³⁰⁷ *Rapport 1932*, s., 49-50

Tablo III. 3: 30 Haziran 1932 Tarihine Kadar Ermeni Mülteciler için Beyrut'ta İnşa Edilen Ev ve Bu Evlere Yerleştirilen Aile Miktarı

Kentsel yerleşim alanının adı	31 Mart 1931'den önce yerleşen aileler	1 Nisan 1931-30 Haziran 1932 arası yerleşen aileler	Yerleşmiş Ailelerin toplamı
Mahalle (Semt)			
1. Pavillons	155	3	158
2. Gebeili	330	20	350
3. Parsel 603	63	—	63
4. Nor-Maraş	400	50	450
5. Trad	131	20	151
6. Giustini	10	11	21
7. Nor Hacin	33	84	117
8. Halil Badavi	33	—	33
9. Badaoui plot— <i>Les pentes</i>	—	15	15
10. Assef Khouri	—	51	51
Şahsa ait araziler	—	9	9
Toplam	1,115	263	1,418

Kaynak: L.N. A.24. 1932. XIII.

Tablo III. 4: 1927 -1932 Yılları Arasında Beyrut'ta Ermeni Mülteciler için İnşa Edilen Yeni Evler İçin Yapılan Masraflar

Semt	Harcanan Para (Frank)
Trad	298,375.82
Nor Maraş	485,000.00
Halil Badavi	44,000.00
Malzeme Alımı	354,492.53
Badavi'de 20 Apartman İnşaatı	2,693,740.85
Cebeyl	773,324.55
Parsel 603	116,636.00
Mültecilere Verilen Krediler	56,065.00
Yeni Semtler için Arazi Alımı	558,874.10

Kaynak: **Rapport 1932**, s., 52

Nansen Office tarafından yürütülen proje ekonomideki sıkıntılar yüzünden 1930'dan itibaren yavaşlama sürecine girmişti. 1931'de AGBU hem Ermeni mültecilerin hem Nansen Office'in yardımına yetişti. O sırada AGBU'nun başına 1930 yılında Boğos Nubar Paşa vefat ettiği için Kalust Gulbenkyan (Caloust Gulbenkian) geçmişti. Gulbenkyan birliğin başına geçtikten sonra Nansen Office'le Suriye ve Lübnan'daki proje konusunda görüşmeleri başlattı. 1931 yılının yaz aylarında Fransız Yüksek Komiseri, Nansen Office temsilcisi ve AGBU arasında gerçekleşen görüşmeler neticesinde AGBU'nun Suriye ve Lübnan'daki projeye katkı sağlaması hususunda antlaşmaya varıldı. Taraflar arasında imzalanan ilk kontrata göre AGBU Nansen Office'e 1500 pound bağışta bulunacak ve bu para Burc Hammud'ta Pareşen (Pareshen) isminde bir semtin inşası için kullanılacaktı. Diğer semtlerde olduğu gibi Pareşen'de oturmak için Office'den kredi alanlar borçlarını sonraki birkaç yıl içinde ödeyecek ve geri ödemelerden elde edilen miktar yeni evlerin inşası için kullanılacaktı.

1931 yılında Nansen Office, Suriye ve Lübnan'da başlattığı Ermeni mültecileri kamplardan çıkarıp onları yeni semtlere yerleştirme projesi çerçevesinde gelecek iki yıl içinde 3000 kadar mülteciyi daha kamplardan yeni semtlere taşımayı planlıyordu ve bu hedefine ulaşmak için 6,000,0000 franka ihtiyaç duyuyordu. Ancak Nansen Office'in elinde sadece Fransız Hükümetinin hibe etmiş olduğu 3,000,000 frank vardı. Finansal eksiğin tamamlanması için Nansen Office AGBU'den altı yıl içinde geri ödenmek üzere 10,000 pound kredi talep etti. Arkadaş ve meslektaşlarının da aynı şeyi yapacağını düşünen AGBU başkanı Gülbenkyan şahsi olarak proje için 3,250 pound bağışta bulundu. Geriye kalan 6,750 pound için AGBU'nun yürütme kurulundaki diğer üyeler harekete geçti. Karagözyan kardeşler 1,370 pound, Dikran Taylor 685 pound, Vahram Nubar 438 Pound, Noyemi Kapamacıyan 400 pound, Arekel Nubar 400 pound ve Tavit Mısıryan 269 pound bağışta bulundu.³⁰⁸

Ancak yapılan bağışların toplamı ancak 5000 pound'a tekabül ediyordu. 1930'da tüm dünyayı saran ekonomik kriz AGBU'nun yürütme kurulundaki iş adamlarını da etkilemişti. Bu nedenle başkan Gülbenkyan hayal kırıklığına uğramış bir şekilde Nansen Office'se AGBU'nun şimdilik ancak 5000 pound bağışta bulunabileceğini bildirdi. Aralık 1931'de ilgili meblağın ilk taksidi olan 1500 pound Nansen Office'in hesabına

³⁰⁸ *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940, s., 256.*

aktarıldıktan sonra Beyrut'taki AGBU temsilcisi ile Nansen Office adına Burnier ile Pareşin'in inşası için antlaşmaya varıldı. Antlaşmaya göre arazi alımı Nansen Office'in bütçesi ile yapılacak AGBU ise oraya taşınacak mültecilere evlerini inşa etmeleri için kredi verecekti.³⁰⁹

Mart 1932'de AGBU temsilcisi Topcuyan, Burnier ile beraber Beyrut'un iki büyük ailesi, Trad ile Khuri ailelerine ait olan iki araziyi satın almak için çalışmalarına başladı. Araziler Nor Maraş semtinin bitişiğinde Beyrut-Trablus yolunun doğusunda bulunuyordu. Topcuyan'a göre bu araziler şu açılardan Pareşen'in inşasına en uygun yerlerdi; 1) Her iki aileye ait olan arazilerin toplamı 75 dönümdü, 2) Arazilerin genel olarak sağlıklı bir çevreye sahipti ve sıtma salgınına sebep olan sivrsinekler burada neredeyse hiç yoktu, 3) Arazilerin fiyatı metre kare başına 7 ile 12 Osmanlı kuruşu civarında olduğu için ucuzdu, 4) Buraya çok yakın olan Nor Maraş'a hem okul hem kilise inşa edilmiş olduğu için Pareşen'dekiler ayrıca bir kilise ve okul inşa etmek zorunda kalmayacaktı, 5) İlerde bu mntıkaya ilave semtlerin inşa edilmesiyle Beyrut Nehri'nin sağ tarafından bir Ermeni Şehri inşa edilmiş olacaktı. Huri ailesine ait olan araziler aynı ay içerisinde satın alınırken Trad ailesine ait olanlar sonraki aylarda satın alındı. 1935 yılında Pareşen'de 750 nüfusa sahip 100 kadar ev vardı. Bunların 68'i Nansen Office tarafından geriye kalanı ise AGBU tarafından inşa edilmişti.³¹⁰

Pareşen semtinin hemen yanı başında bulunan Güllabaşen semti ise tamamen AGBU'nun bütçesinden sağlanan paralarla inşa edildi. Mart 1932'de Amerika menşeli Güllabi Gülbenkyan vakfı Suriye ve Lübnan'da devam etmekte olan iskan projesine katkıda bulunmayı kararlaştırdı ve AGBU'ya yardım etmesi için başvurdu. Bu vakıf Kalust Gülbenkyan'ın küzeni Güllabi Gülbenkyan'ın hatırasını yaşatmak için kurulmuştu. Vakfın mütevellî heyeti arasında AGBU'nun kadrosu içinde yer alan Harutyun ve Nerses Gülbenkyan kardeşler de vardı. Güllabi Gülbenkyan vakfı Beyrut'ta Güllabaşen isminde bir semtin inşa edilmesi için 15,000 dolar tutarındaki bir bağışı AGBU'nun Paris'te bulunan merkez bürosuna aktardı.³¹¹

³⁰⁹ Tachjian, *a.g.m.*, s., 70-71

³¹⁰ FO 371/21915, No: E1528/1528/89, *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, s., 256.

³¹¹ NARA, ...*Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/5*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 2 Nisan 1932.

AGBU Beyrut'ta yeni bir semt daha inşa etmek için kolları sıvadı. 1932 yılı yazında Burnier, 1,600 pound karşılığında Nor Sis ve Nor Adana semtlerinin arasında kalan arazide 32 dönümlük bir arsa satın aldı. Kısa bir süre sonra parsellenen arazide aileler evlerini inşa etmek için metre karesi 7.5 kuruştan arsalar aldılar. Nansen Office onlara bedeli sonraki birkaç yıl içinde ödenmek üzere demir ve diğer inşaat malzemelerini sağladı. Böylece aileler Güllabaşen'de evlerini inşa etmeye başladılar. Diğer semtlerin inşasında olduğu gibi Güllabaşen semtinin inşasında inşaat malzemelerinin mültecilere borç olarak verilmesinin sebebi hem onları projenin bir parçası yapmak hem de ödenen borçlarla yeni ailelere yardımcı olmaktı. Ancak arsa alıpta evini bir türlü inşa edemeyen oldukça yoksul ailelerde vardı. AGBU Güllabaşen'de ilk katı dükkan olan yirmi ev inşa etti ve ücretsiz olarak bu yoksul ailelere dağıttı. Dükkanlar ise ticaretle uğraşanlara kiraya verildi. Böylece buradan başka ailelere yardım etmek için kullanılmak üzere AGBU'nun bütçesine gelir sağlandı. 1935 yılında Güllabaşen'de 60'ı AGBU tarafından inşa edilmiş 90 evde 750 nüfus yaşıyordu.³¹²

1933'te iskan projesine ivme kazandıran talihsiz bir olay oldu. 30 Ocak 1933 günü Büyük Kamptaki bir fırında çıkan yangın beş saat içinde 600 kadar barakayı kül ederek 3000 mülteciyi evsiz bıraktı. Kampın bir kısmı zaten belediye tarafından mülteciler barakaları boşaltınca yıkılmıştı. Bu yangından sonra geriye kalan barakalar da yanmış oldu. Böylece Büyük Kamp artık Beyrut'un silüetinden silinmiş oldu. Mücize eseri yangında can kaybı olmamıştı ama ortada 3000 kadar evsiz mülteci vardı.³¹³

Facianın ardından yardım kuruluşları hemen yardıma geldi. Ayrıca Nansen Office de acil ihtiyaçlarda kullanılmak üzere Beyrut Komitesine ek ödenek gönderdi. 7,500 İsviçre Frangı tutarındaki ilk ödenekle Mayıs, Haziran ve Temmuz ayları boyunca 500 çocuğun gıda ihtiyacı karşılandı, 45,000 Fransız frangı tutarındaki ikinci bir ödenek ise yangında barakaları yananlara nakden dağıtıldı. Milletler Cemiyeti'nden gelen yardımların yanında Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği mültecilere 5000 Frank,

³¹² *The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940, s., 259, Tachjian, a.g.m, s., 70-71.*

³¹³ *L. N. A.13. 1933. XIII. Ayrıca bkz: NARA, ... Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933.*

Lübnan Hükümeti ise 20,000 Frank yardımda bulundu.³¹⁴ Yangından sonra evsiz kalanların bir kısmı şehirde dost ve akrabalarının yanına sığındı. 1800 kadarı ise ilk etapta Karantina Kampına yerleştirildi. Daha sonra Nansen Office tarafından satın alınmış yeni semtlere yerleştirildi. Bunlardan kimisi zaten Office'e ait olan evlerde kiracı olan ailerin yanına alt kiracı (sub-tenant= kiracının kiracısı) olarak yerleştirildi. Evler zaten iki, en fazla üç odalı olduğu için alt kiracılar bir odaya sığmak zorundaydı.³¹⁵

1930'un başında Burch Hammud'a Yeni Adana (Trad) ve Yeni Sis'in inşasına başlanırken nehrin diğer tarafında Eşrefiye'de Halil Badavi (Rumeyl) ve Sepet Durmaz (Karm Zeytun) semtlerinin inşası bitirildi. Geniş bir araziyi kaplayan Yeni Adana semtine Adanalı Ermenilerin yanında Tomarza ve Yozgatlı Ermeniler de evini inşa etti. 1935 yılında burada Nansen Office'in yardımıyla inşa edilmiş iki yüz ev vardı. Office'in verdiği kredilerle yüz elli kadar aile buraya evini inşa etti. 1935 yılında Yeni Sis'teki ev sayısı üç yüz kadardı ve yarısı Nansen Office temsilcisi Burnier'in yardımlarıyla inşa edilmişti. Yeni semtler inşa edildikçe kamplardaki aile sayısı azalıyordu. Öyleki 1932'de kamplarda kalan aile sayısı 1500 iken 1934'te su sayı 800'e düşmüştü.³¹⁶

Bir yandan yeni semtlerin inşasına devam edilirken bir yandan kamplarındaki barakalar imha ediliyordu. 1933 yılında yangının getirdiği istisna dışında Beyrut kamplarındaki barakaların da sistematik olarak imha edildiğini görmekteyiz. Aşağıdaki tablolarda farklı kaynaklardan yıllara göre kamplarda kalan baraka sayısını ortaya koymaya çalıştık.

Tablo III. 5 Fransız Yüksek Komiserliğince Milletler Cemiyetine sunulan raporlara göre kamplardaki kalan baraka miktarını göstermektedir. Şehirlerdeki iskan projesi 1927'de başladığına göre inşaatların bitmesiyle mültecilerin 1930'dan itibaren yeni semtlere taşındığını hesap edersek 1930'dan itibaren barakaların yıkılmaya başladığını düşünebiliriz, ki zaten 1930 yılı raporunda 600 barakanın imha edildiği belirtilmektedir.

³¹⁴ *Avedik*, Şubat 193, say., 12, s., 83-84. Kampta çıkan yangından sonra Ermeni mülteciler için bir yardım komitesi oluşturulması ve bu komiteye yapılan bağışlar için ayrıca bkz: *Avedik*, Mart 1933, say., 13, s., 10-14, *Avedik*, Nisan 1933, say., 14, s., 20-21, *Avedik*, Haziran 1933, say., 16, s., 53.

³¹⁵ *L.N.* aynı belge.

³¹⁶ *L. N. A.24. 1932. XIII, L. N. A.12. 1934. XIII.*

1935 yılında imha edilen toplam baraka sayısı ise 300 olarak belirtilmiştir.³¹⁷ Bu barakaların yıkılması üzerine barakalarda yaşayan ailelerin reislerinden oluşan 300 kişilik bir grup topluca Fransız Yüksek Komiserine gidip evsiz ve açsız kaldıklarını anlatıp iş istedi. Ancak Yüksek Komiser onlara yardımcı olacağına dair söz verse de kısa bir süre içinde evsiz kalan bu ailelere herhangi bir yardım yapılmadı.³¹⁸

Tablo III. 5: Fransız Raporlarına Göre Yıllara Göre Kamplardaki Baraka Sayısı

1934	900
1935	800
1936	435
1937	527
1938	520

Kaynak: **Rapport 1934-1938.**

Kamplardaki barakaların 1930'dan itibaren yıkılmasının bir başka nedeni de üzerine kamp inşa edilmiş arazilerin özel mülkiyet olmasıdır. Bu arazilerin sahipleri 1930 yılında Beyrut Belediyesine ve Fransız Yüksek Komiserliğine başvurarak arazilerinin boşaltılmasını aksi takdirde kendi elleriyle mültecileri kamplardan atmaya başlayacaklarını ifade ettiler. Durumun çatışmaya dönüşmesini istemeyen Yüksek Komiser ve belediye mültecilere kampları boşaltmaları konusunda baskı yapmaya başladı.³¹⁹

Tablo III. 6: Beyrut'taki Barakalarda Kalanlar Aileler, 9 Kasım 1936

MAHALLE	Mal sahipleri		Kiracılar		Toplam	
	Aileler	Kişiler	Aileler	Kişiler	Aileler	Kişiler
Haçin	10	53	-	-	10	53
Maraş	45	218	-	-	45	218
Karantina	482	2411	96	460	578	2871
Trad	2	9	-	-	2	9
Sis	24	150	-	-	24	150
Adana	10	49	-	-	10	49
Senn-el-fil & Dhar-Cımel	32	150	-	-	32	150
Tir aux Pigeons (Tiro)	140	314	34	115	174	429
Shell	16	66	-	-	16	66
Toplam	761	3420	130	575	891	3,995

Kaynak: **L. N. C.1524. 1936. XIII**

³¹⁷ *Rapport 1930*, s., 51, *Rapport 1930*, s., 50.

³¹⁸ *Avedik*, Haziran 1935, say., 6, s., 88.

³¹⁹ Ferrière, *a.g.m.*, s., 10.

Kamplarda kalan baraka sayısı hakkında Fransız raporlarında 1934'ten başlayarak bilgi verilmektedir. Ayrıca verilen rakamlar her bir kamp için olmayıp Beyrut'taki tüm kamplarda kalan baraka sayısını göstermektedir. Tabloda III. 5'de da görüleceği üzere kamplardaki baraka sayısı 1936 yılı hariç düzenli bir şekilde azalmaktadır. Zira 1936 yılı raporunda halen Beyrut belediye sınırları içinde 295 ve Burc Hammud'a 140 baraka olduğu belirtilmektedir.³²⁰ Eğer bir yazım yanlışı olduğunu farz edip Beyrut içerisindeki baraka sayısını 295 değilde 395 olarak hesaplırsak 1936 yılı için Beyrut'ta ki baraka sayısı 535 olacaktır. Bu rakam diğer yıllara ait baraka sayısı ile mantıklı bir azalma göstermektedir ancak elimizde bunu destekleyecek başka bir veri olmadığından bu iddia savdan öteye gitmeyecektir.³²¹

Tablo III. 6 1936 yılına kadar Beyrut kamplarında o tarihe kadar hala barakalarda yaşayan aile miktarını göstermektedir. Nansen Office'in kayıtlarında bulunan bu tablo muhtemelen Office'in Beyrut'taki temsilcisi Burnier tarafından çizilmiş olmalıdır.

Kamplardaki barakaların neredeyse tümü iki katlı olduğu ve birçok barakada birden fazla aile yaşadığı için aile sayısına bakarak o tarihte kamplarda kaç baraka olduğunu bilmek pek mümkün görünmüyor. Ancak dikkat edilmesi gereken bir husus var ki, o da bazı barakaların yeni inşa edilmiş semtlerde (Nor Haşin, Nor Maraş, Nor Sis, ve Nor Adana) bulunmasıdır. Bu da gösteriyor ki bazı mülteciler kampları boşaltmak zorunda kalınca gidip yeni semtlerde tekrar baraka inşa etmişlerdir. Kamptaki barakalarını kendi istekleri ile boşaltmış olanlar muhtemelen yeni semtlerde satın aldıkları arsaları üzerine geçici olarak inşa ettikleri barakayı mesken edinmiş olmalıydılar. Çünkü daha öncede belirttiğimiz üzere tamamen Nansen Office tarafından inşa edilen tek semt Pavillion'du. Diğer semtlerin inşasında artık Nansen Office mültecilere arsa ve inşaat malzemesi sağlıyor inşaatı mültecilerin kendileri yapıyordu. Süreç böyle işleyince birçok aile kamptan ayrılarak yeni semtlerden birinde aldığı arsa üzerinde evini yavaş yavaş inşa ederken geçici olarak kendine bir mesken inşa etmiş olmalı.

³²⁰ *Rapport 1930*, s., 56.

³²¹ Mayıs 1934 tarihli *Hairenik Amsakir* dergisine göre Burc Hammud belediyesi Burc Hammud'taki baraka sahiplerine tüm barakaları yıkacağını bildirmiş ve onlara Nisan ortasına kadar süre tanımıştı. Gazeteye göre bu barakalarda yaşan kişi sayısı 800 kadardı ve maddi olarak çok kötü durumdaydı. Bkz: *Hayrenik Amsakir*, Mayıs 1934, cilt 12, sayı 7, s., 169.

Aynı tabloda dikkati çeken diğer bir husus her iki tablo aynı yıla ait olmasına rağmen Tablo IV: 5’de toplam baraka sayısı 435 iken Tablo III. 6’da barakalarda kalan toplam aile miktarı 761’dir. Bu mantıklı olamayacak derecede büyük bir farktır. Ancak tabloda dikkati çeken bir husus vardır. Karantina kampında kalan aile miktarı 482 olarak verilmiştir. Bu durum akla Fransızların yeni inşa edilen semtlerdeki barakaları saymayıp sadece kamplardaki barakaları hesaba kattığı fikrini getirmektedir. 1933 yılında Büyük Kamp diğer adıyla St. Michel kampının tamamen ortadan kalktığını hatırlarsak geriye sadece birkaç küçük kampın birleşiminden oluşan Karantina Kampı kalmaktadır. Karantina kampında kalan aile miktarı 1936 yılı için 482’dir. Fransız Yüksek Komiserliği raporlarında 1936 yılı için kamplarda kalan baraka sayısı 435 olarak verilmiştir. Bazı barakalarda birden fazla ailenin kaldığı düşünüldüğünde Fransız Yüksek Komiserliğinin verdiği rakamlar ile Nansen Office’in raporlarında verilen rakamlar birbiriyle uyuşmaktadır. Elimizde bu durumu destekleyen bir veri daha vardır. Milletler Cemiyeti’nin 1936 yılı genel raporunda, mültecilerle ilgili kısımda Suriye ve Lübnan’daki iskan projesine de değinilmiş, Halep’te 1050 ve Beyrut’ta 642 olmak üzere toplam 1,692 Ermeni ailenin barakalarda yaşadığı belirtilmiştir.³²²

Tablo IV. 6’da dikkati çeken başka bir husus ise yeni yer isimleridir. Atış poligonu anlamına gelen Tir aux Pigeons bazı kaynaklarda Tiro olarak geçmektedir. 1939’da İskenderun Sancağı Türkiye’ye geçtikten sonra Lübnan’a göç eden Sancak Ermenilerinin bir kısmı buraya yerleştirilecektir ve o tarihten sonra burası Sancak Kampı olarak anılacaktır. Bu kamp Burc Hammud bölgesinde Nor Adana ve Nor Maraş semtlerinin batısında Beyrut Nehri’nin kuzeyinde bulunmaktadır.

Tabloda geçen Shell (klube), Sın el-Fil (fil dişi) ve Dhar Cımel (deve sırtı) yer isimleri Arapça kelimelerdir. Tabloya göre sayıları az olsa da buralarda da barakalarda yaşayan aileler bulunmaktadır. Muhtemelen büyük kamplarda barakaları yıkılan veya yıkılma tehdidiyle karşılaşan ailer geçici olarak buraları mesken tutmuştur. 1942 tarihli bir Beyrut haritasında Sın el-Fil bölgesi Beyrut Nehri’nin kuzeyinde atış poligonun (Tir aux Pigeons) olduğu bölgenin genel adıdır. Aynı şekilde Shell’de Sın el-Fil bölgesinde kalmaktadır. Dhar Cımel bölgesi taşıdığı anlamdan ötürü yüksek bir yere verilen bir isim olmalıdır. Bundan ötürü buranın yine Beyrut Nehri’nin doğusunda Burc

³²² L. N. A.23. 1936. XIII.

Hammud'un güneyinde ki yüksek yamaçların birini işaret etmesi kuvvetle muhtemeldir. Diğer kamplar ve yeni semtler Figür 5'te gösterilmiştir.

Nansen Office Suriye ve Lübnan'daki iskan projesini 1933 yılında sonlandırmayı planlıyordu ancak hem kampta çıkan yangında 3000 kadar mültecinin evsiz kalması hem de diğer semtlerin inşasında istenilen ilerlemenin kaydedilmemesi sebebiyle Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği projenin 1935 yılına kadar uzatılmasını kararlaştırdı.³²³ Ancak 1935 yılına gelindiğinde hala Beyrut kampında 900 baraka'da yaşayan 4000 kişi vardı. Bunların çoğu mülteciler içinde maddi ve sosyal durumu en kötü olan, geçimini dahi sağlayamayan ailelerdi.³²⁴ Bu nedenle Nansen Office 1937 yılının sonuna kadar Beyrut'ta mülteciler için çalışmaya devam etti. 1 Ocak 1938'den itibaren tüm sorumluluk projenin en başından beri bu işe katkı sağlayan AGBU'ya devredildi. Ayrıca *Swiss Friends of the Armenians* adlı misyoner kuruluş da ABGU ile Beyrut'ta Ermeni mülteciler için yardımlarını devam ettirdi. Bu misyoner kuruluşa bağlı Jacob Kunzler Burc Hammud'a satın aldığı bir arazi üzerine dul kadınlar ve çocukları için 14 orta büyüklükte ev, bekar mülteciler içinse 60 küçük ev inşa etti. Kaynaklarda "Pioneer House" diye geçen bu evler aslında üç penceresi ve kapısı olan odalardı. Tuvalet dışardaydı ve birkaç oda bir tuvaleti paylaşıyordu. 1938 yılı itibariyle Swiss Friends of the Armenians'ın Beyrut'ta Ermeni mülteciler için inşa ettiği ev sayısı 400 kadardı.³²⁵

1935 yılında Beyrut Belediyesi Karantina kampındaki son barakalar olan Amanos ve Yozgat gruplarına ait barakaların Eylül ayında yıkılıcağını bildirdi ve burada kalan ailelere kampı terk etmeleri için 1 Eylül'e kadar süre tanıdı. Belediye kampları barakalardan temizleyip araziye sahiplerine vermeyi planlıyordu.³²⁶ Belediyenin bu istediğine uyan yaklaşık üç yüz aile barakaları kendileri imha etti ve Nansen Office ile AGBU'nun yardımıyla aldıkları arsalar üzerine kendi elleriyle inşa ettikleri yeni evlerine geçtiler. Geriye kalan ailelerin çoğu Amanos, Yozgat ve Maslakh (Kesimevi) kamplarından yaşayan ailelerdi. Hayrenik Amsakir'in 1935 yılı Aralık sayısında çıkan

³²³ *L.N. A.24. 1932. XIII, L. N. A.13. 1933. XIII.* Ayrıca bkz: *Hayrenik Amsakir*, Haziran 1935, cilt 13, no: 8, s., 256-257.

³²⁴ *L. N. A.22. 1935. XIII, Rapport 1935*, s., 54.

³²⁵ *Rapport 1938*, s., 50, Alamuddin, *Ida Papa Kunzler and The Armenians*, Heinemann Publishing, London, 1970, s., 145-147.

³²⁶ *Hayrenik Amsakir*, Ağustos 1935, cilt 13, no: 10, s., 148-19.

habere göre hala Karantina kampındaki Yozgat kampında 316, Amanos kampında 395 ve Maslakh'ta 93 baraka vardı. Belediye bu baraka sahiplerine 1 Eylül'e kadar süre tanımıştı ancak Eylül ayının sonuna gelinceye kadar barakalardan ayrılan pek olmadı. Bunun üzerine belediye yeni bir karar alarak 1 Ekimde tüm barakaların yıkılacağını ilan etti. Bu gelişmeler üzerine kamplarda kalan baraka sahiplerinden yaklaşık dört yüzü bir araya gelip topladıkları 700,000 frank ile Burc Hammud'da bir arsa satın aldılar ve satın aldıkları arsanın dökümanlarını belediyeye sunarak biraz daha süre istediler. Nansen Office temsilcisi Burnier'de mülteciler lehine arabulucuk yapınca ailelerin bu çabasını gören Beyrut Belediyesi barakaların yıkım işini erteleyerek mültecilere biraz daha zaman verdi. Ancak satın alınan arsada payı olmayanların yani ev inşa etmek için herhangi bir çaba göstermeyenlerin barakalarının yıkılacağı bildirildi.³²⁷ Aynı yıl Kasım ayında Amanos kampındaki 100 baraka yıkılmak istendi, ancak bu ailelerin gidecek hiçbir yeri yoktu. Barakaların yıkılması demek tamamen açıkta kalacakları anlamına geliyordu. Bu kez devreye 1934'te Lübnan parlamentosuna Ermeniler adına milletvekili seçilen Vahram Leylekyan girdi. Leylekyan'ın çabaları sayesinde bu barakaların yıkılması 1936 yılının baharına ertelendi.³²⁸

1937 yılında Karantina Kampındaki barakaların yıkımı tekrar gündeme geldiğinde kampta neredeyse sadece Amanos grubu kalmıştı. Az önce belirttiğimiz üzere bu mülteciler 1935'te bir arsa satın almıştı. Ama 1937 yılına gelindiğinde satın alınan arza üzerinde henüz hiçbir şey inşa edilmemişti. Ermeni dini liderler ve çeşitli misyoner kuruluşlarının devreye girmesiyle yıkım işi biraz daha ertelendi. Anlaşıyor ki mülteciler ve belediye mahkemelik ve olmuş ve mülteciler barakalarının yıkımını altı ay daha geciktirmeyi başarabilmişti.³²⁹

Aşağıdaki tablolar Beyrut'ta Ermeni mülteciler için yeni inşa edilen semtleri ve bu semtlere taşınan mültecileri göstermektedir. Burnier veya Nansen Office tarafından çizildiği anlaşılan Tablo III.7 ve Tablo III.8 arasında küçük fark dikkat çekmektedir. Tablo III. 7'e göre 1936 yılında yeni semtlere taşınan kişi sayısı 14,749'dur. Bu kişilerin 11,161 oturduğu evde mal sahibi iken 3,598'i kiracıdır.³³⁰ Yine Burnier tarafından

³²⁷ *Hayrenik Amsakir*, Aralık 1935, cilt 14, no: 2, s., 156.

³²⁸ *Hayrenik Amsakir*, Ocak 1936, cilt 14, no: 3, s., 166.

³²⁹ Jalabert, *a.g.e.*, s., 124-125.

³³⁰ *L.N. C1524. 1936. XIII.*

çizilen ancak İngiliz arşiv kayıtlarında bulduğumuz Tablo IV. 9' göre 1937 yılı sonunda yeni semtlerde oturan kişi sayısı 13,333'tür. Bunların 9,480'i oturduğu evin sahibiyken 3,854'ü oturduğu evde kiracıdır. Tablo III. 8'da biraz daha ayrıntıya yer verilmiş ve inşa edilen ev sayısı da belirtilmiştir. Buna göre yeni semtlerde inşa edilen ev sayısı 2,100'dür.³³¹

Tablo III. 7: Beyrut'un Ermeni Mahallelerindeki Ev Sahipleri ve Alt-Kiracılar, Kasım 1936

Mahalle	“Mal sahipleri” (Kişiler)	Alt-Kiracılar (Kişiler)	Toplam Oturan Sayısı
Nor Hacin	772	823	1595
Halil Badavi	203	27	230
Nor-Maraş	2906	1185	4091
Cıbeyl	1603	223	1826
Parsel 603	196	72	268
Pavillons	701	105	806
Les Pentes	62	31	93
Diğer Yerler	387	166	553
Trad	1150	461	1611
Gullabaşyan	463	99	562
Sis	513	93	1212
Paraşen	212	150	362
Nor Adana	815	163	978
Gullabaşyan 2	311	-	311
Tomarza	183	-	183
Ağabaş	411	-	411
Sinn-el-Fil & Dahr el-Cımel	257	-	257
Tiro	-	-	-
Shell	-	-	-
Necib Araman	16	-	16
TOPLAM	11,161	3,598	14,759

Kaynak: L.N. C1524. 1936. XIII, Not: Kulübede yaşayan kişiler hariç.

³³¹ FO 371/21915, No: E1528/1528/89, Beyrut İngiliz Büyükelçiliği'nden Londra'da Friends of Armenia adlı misyoner yardım kuruluşuna, 8 Mart 1938, Ek 2;Nansen Office temsilcisi Burnier İngiliz Büyük Elçisine verdiği Suriye, Lübnan ve İskenderun Sancağı'daki iskan işlemlerini gösteren cetvel.

Ancak bu sayının Nansen Office ve yardım kuruluşları ile mültecilerin kendileri tarafından inşa edilen ev miktarını mı yoksa sadece Nansen Office tarafından inşa edilen ev miktarını belirttiği belli değildir. Ancak bir Ermeni ailenin ortalama beş ya da altı kişiden oluştuğu hatırlanırsa 2100 rakamının hem Nansen Office hemde mültecilerin kendileri ile diğer yardım kuruluşları tarafından inşa edilen ev miktarını belirtmesi kuvvetle muhtemel görünmektedir.

İki tabloya göre yeni semtlerde oturan kişi sayısında 1,426 nüfus fark vardır. Yani yeni semtlerin nüfusu 1937 yılında 1,426 kişi azalmıştır. Buda akla mültecilerin bir kısmının göç ettiği fikrini getirmektedir. O yıllarda Ermenilerin Avrupa ve Amerika'ya göç ettiğini biliyoruz ancak bu dış göç yanında iç göç de söz konusudur. Maddi durumu biraz daha iyi olan ailer yeni semtlerdeki küçük evini kiracıya verip şehir merkezinde daha iyi bir eve taşınmış olabilir.

Tablo III. 8: 1938 Yılına Kadar Nansen Office Tarafından Beyrut'ta İnşa Edilen Evler

İlçe ve konutlar	Evlerin sayısı	Evi kendisine ait olanlar	Oturduğu evde kiracı olanlar	Toplam oturan sayısı
BEYRUT				
Hacin	161	724	1,028	1,752
Halil-Badavi	14	56	-	56
Nor Maraş	502	2,476	1,275	3,751
Cıbeyl	337	1,580	451	2,031
Parsel 603	53	237	55	292
Les Pentes	18	84	29	113
Diğer Yerler	30	121	32	153
Güllabaşen	131	447	142	589
Trad	206	955	347	1,302
Nor Sis	54	239	36	275
Pareşin	68	341	158	499
Nor Adana	77	374	131	505
Noraşin	129	534	63	597
Sin-el Fil	34	151	12	168
Tomarza	38	164	27	191
Yozgat	88	357	7	364
Pavillons	160	640	60	700
TOPLAM	2,100	9,480	3,854	13,333

Kaynak: FO 371/21915, No: E1528/1528/89.

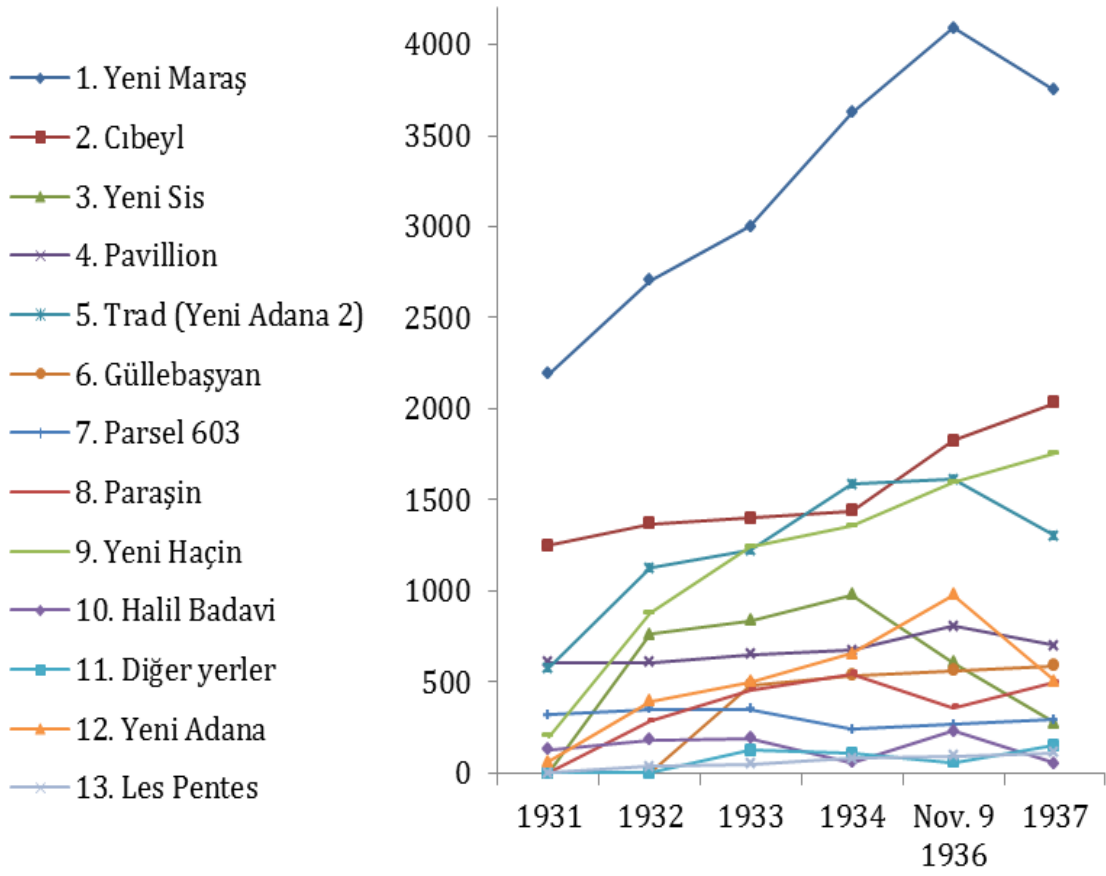
Nansen Office kayıtlarından ve Fransız Yüksek Komiserliği raporlarından anlaşılıyor ki yeni semtlerin inşası için arazi alınırken öncelikli kriter ucuzluktu. Bu durum yeni semtlerin birçoğunun Burc Hammud gibi şehir merkezinden 6-7 km. uzaktaki bir bölgeye inşa edilmesinin nedenini açıklamaktadır. Her ne kadar Eşrefiye şehir merkezine yakın olsa da burada da aynı düşünce söz konusudur. Hem hatırlanacağı üzere Nansen Office tarafından ilk arazi alımı Fransız Yüksek Komiserliği'nin Office'e hibe ettiği üç milyon frankla yapılmıştı. Bu nedenle işin başında para sıkıntısı çekmeyen Beyrut Merkez Office arazi alırken oldukça rahattı. Ayrıca Eşrefiye şehre yakın olmasına rağmen burada da araziler diğer bölgelere göre ucuzdu.

Tablo III. 9: Beyrut'un Yeni Mahallelerindeki İskan İşinin İlerlemesi

MAHALLE	İskan Edilen Kişi Sayısı					
	1931	1932	1933	1934	1936	1937
Pavillons	607	607	650	674	806	700
Cıbeyl	1248	1371	1400	1439	1826	2031
Parsel 603	322	352	350	239	268	292
Yeni Maraş	2193	2704	3000	3625	4091	3751
Trad	578	1125	1225	1586	1611	1302
Yeni Adana	64	396	500	656	978	505
Yeni Haçın	203	876	1243	1354	1595	1752
Halil Badavi	131	182	190	61	230	56
Les Pentes	-	35	50	80	93	113
Yeni Sis	-	763	836	978	606	275
Paraşen	-	287	456	547	362	499
Güllabaşen	-	-	485	539	562	589
Diğer Yerler	-	-	127	110	58	153
Noraşın	-	-	-	-	-	597
Sın el-Fil	-	-	-	-	257	163
Tomarza	-	-	-	-	183	191
Yozgat	-	-	-	-	-	364
Güllabaşen 2	-	-	-	-	311	-
Necib Araman	-	-	-	-	16	-
Aghabios	-	-	-	-	411	-
Karantina	-	-	-	-	495	-
TOPLAM	5346	8698	10512	11888	14759	13333

Kaynaklar: L.N. C1524. 1936. XIII, L.N. C1598. 1938. XIII, FO 371/21915, No:E1528/1528/89.

Figür 6: Beyrut'un Yeni Mahallelerindeki İskan İşinin İlerlemesi

Kaynak: L.N. C1524. 1936. XIII, L.N. C1598. 1938. XIII, FO 371/21915, No: E1528/1528/89.

Bunun nedeni nehir kıyısına yakın olmasından ötürü buranın sıtma salgınlarının sıklıkla görüldüğü bir yer olmasıdır. Zira Beyrut'taki NER çalışanları Beyrut Merkez ofisinin kamplardaki Ermeni mültecileri iskan için Eşrefiye'de arazi aldığını duyunca buna itiraz etmişti.³³²

Aslında Burnier bu durumun farkındaydı ancak nehir yatağı ıslah edilince sıtma sorunun ortadan kalkacağını ve buranın temiz ve ferah bir havaya sahip olacağını düşünüyordu. Bir anlamda Burnier ve Beyrut Mekez Office bile bile sıtma salgını görülme riski yüksek olan yerleri ucuz oldukları için alıyorlardı. Fakat daha sonra yaşananlar Burnier'in yanıldığını gösterdi. 1930'da Cıbeyl'de ortaya çıkan sıtma salgını kısa süre sonra Eşrefiye'de inşaat halinde olan bütün semtlere yayıldı. 1932 yılında Fransız Yüksek Komiserliğinin aldığı tedbirler sayesinde sıtma salgını büyük oranda kaybolmuştu.³³³ 1936 yılında kimi yerlerde sıtma salgınları olsada bunlar çok fazla yayılmadı.

Nansen Office'in Burc Hammud'ta arazi almasının bir başka nedeni de Office'in yeni semtleri şehir sınırlarının dışına kurmak istemesidir. Böylelikle hem mültecilerin barakaları Beyrut belediyesinin yıkım politikalarından korunmuş olacak hem de yerli halkın mültecilere ve kamplara karşı beslediği hoşnutsuzluk giderilmiş olacaktı. Çünkü barakası yıkılan mülteciler yıkılan barakasından geriye kalanlarla gidip başka yerde bir daha baraka ya da buna benzer bir kulübe inşa ediyordu. Çuvallar, tenekeler, tahtalar ve benzeri birçok şey küçük bir barınak inşa etmek için mülteciler tarafından kullanılıyordu. Bir çoğu günlük işçi olan mültecilerin hem arsa parasını hem de ev inşa etmek için gereken malzemeyi alacak parayı denkleştirmesi neredeyse imkânsız olduğu için parayı denkleştirebilen ancak arsayı alabiliyordu. Arsayı alıncada nasıl olsa benim arazim düşüncesinden hareketle yeni barakasını yeni semtlere taşıyanların sayısı hiç de az değildi. 1936'da dahi Yeni Maraş'ta hala 45 kadar baraka vardı. Henüz bir yıl geçmeden bu kez de Burc Hammud belediyesi bu barakaların imhasını istiyordu.³³⁴

³³² NARA, ...1910-1929, *Roll No:14, 890d.48/77*, NER Dış İlişkiler Sorumlusu Laird W. Archer'den Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Başkanı G. Howland Shaw'a, 7 Eylül 1927, Bölgede NER'e bağlı olarak görev yapan Dr. Wilson F. Dodd'un 29 Temmuz 1927 tarihli mektubu.

³³³ *Rapport 1932*, s., 49-51.

³³⁴ Jalabert, *a.g.e.*, s., 125.

Tablo III. 10: Yeni İnşa Edilen Semtlerin Gelişimi

		1931	1932	1933	1934	1936	1937
Mahalle							
<u>Yeni-Adana</u>							
Mal sahipleri	Aileler	10	111	115	112	170	?
	Kişiler	50	?	?	502	815	374
Kiracılar	Aileler	3	10	23	40	37	?
	Kişiler	14	?	?	154	163	131
Toplam	Aileler	13	121	138	152	207	?
	Kişiler	64	396	500	656	978	505
İnşa edilmiş evler		10	111	115	112	170	77
<u>Halil Badavi</u>							
Mal sahipleri	Aileler	33	43	45	11	35	?
	Kişiler	131	182	?	56	203	56
Kiracılar	Aileler	0	0	15	1	5	0
	Kişiler	0	0	?	5	27	0
Toplam	Aileler	33	43	60	12	40	?
	Kişiler	131	182	190	61	230	56
<u>Pavillons</u>							
Mal sahipleri	Aileler	155	155	135	145	143	?
	Kişiler	555	?	?	564	701	640
Kiracılar	Aileler	10	10	20	28	29	?
	Kişiler	52	?	?	110	105	60
Toplam	Aileler	165	165	175	173	172	?
	Kişiler	607	607	650	674	806	700
İnşa edilmiş evler		160	160	160	160	161	160
<u>Yeni-Maraş</u>							
Mal sahipleri	Aileler	400	512	515	621	583	?
	Kişiler	1604	?	?	2500	2906	2476
Kiracılar	Aileler	145	233	285	250	240	?
	Kişiler	589	?	?	1125	1185	1275
Toplam	Aileler	545	745	800	871	823	?
	Kişiler	2193	2704	3000	3625	4091	3751
İnşa edilmiş evler		250	275	390	561	583	502
<u>Trad</u>							
Mal sahipleri	Aileler	131	166	?	237	250	?
	Kişiler	509	?	?	1132	1150	955
Kiracılar	Aileler	23	135	?	95	95	?
	Kişiler	69	?	?	454	461	347
Toplam	Aileler	154	301	320	332	345	?
	Kişiler	578	1125	1225	1586	1611	1302
İnşa edilmiş evler		130	166	176	248	250	206

<u>Diğerleri</u>							
Mal sahipleri	Aileler	-	-	?	21	7	?
	Kişiler	-	-	?	69	34	121
Kiracılar	Aileler	-	-	?	15	5	?
	Kişiler	-	-	?	41	24	32
Toplam	Aileler	-	-	?	36	12	?
	Kişiler	-	-	127	110	58	153
İnşa edilmiş evler		-	-	35	21	7	30
<u>Paraşen</u>							
Mal sahipleri	Aileler	-	58	?	82	76	?
	Kişiler	-	-	?	370	212	341
Kiracılar	Aileler	-	10	?	48	33	?
	Kişiler	-	-	?	177	150	158
Toplam	Aileler	-	68	108	130	109	?
	Kişiler	-	287	456	547	362	499
İnşa edilmiş evler		-	58	71	82	74	68
<u>Parsel 603</u>							
Mal sahipleri	Aileler	63	63	60	52	59	?
	Kişiler	300	?	?	175	196	237
Kiracılar	Aileler	5	5	15	15	17	?
	Kişiler	22	?	?	64	72	55
Toplam	Aileler	68	68	75	67	76	?
	Kişiler	322	352	350	239	268	292
İnşa edilmiş evler		55	60	60	52	59	53
<u>Yeni-Sis</u>							
Mal sahipleri	Aileler	-	170	187	197	121	?
	Kişiler	-	?	?	885	513	239
Kiracılar	Aileler	-	24	28	26	26	?
	Kişiler	-	?	?	93	93	36
Toplam	Aileler	-	194	215	223	147	?
	Kişiler	-	763	836	978	606	275
İnşa edilmiş evler		-	59	66	193	121	54

Kaynak: L.N. C1524. 1936. XIII, L.N. C1598. 1938. XIII, FO 371/21915, No: E1528/1528/89.

Tablo III. 11: Beyrut'ta Barakalarda Kalanlar Aileler, 20 Haziran 1938

Kamp	Barakalar	AİLELER		Toplam aileler	AİLELER		
		Mal sahipleri	Kiracılar		Durumu İyi	Fakir	Muhtaç
Amanos	301	301	50	351	86	162	103
Senn-el-fil	45	45	2	47	2	20	25
Tiro (Sancak)	125	125	48	173	19	63	91
TOPLAM	471	471	100	571	107	245	219

Kaynak: L. N. C1598. 1938. XIII

Haziran 1938 yılı itibariyle hala barakalarda yaşayan 471³³⁵ aile vardı. Tablo III. 11 Burnier tarafından çizilmiş olup o tarihte hala barakalarda yaşayan aileleri ve barakaları göstermektedir. Karantina kampının bir bölümünü oluşturan Amanos hala varlığını devam ettirmektedir ve buradaki baraka sayısı o tarihe göre az değildir. Burnier'in belirttiğine göre Tiro kampı Burc Hammud'da yeni kiralanan bir araziye taşınmış ve arazi sahibi ile mülteciler iyi geçinmektedir. Beyrut belediyesi sadece kendi sınırları içindeki barakaları yıkılabileceği için Tiro kampındakiler şimdilik güvendedi. Aynı durum Sın el-Fil'deki barakalar içinde geçerliydi. 1937 yılında Beyrut belediyesi Amanos hariç Karantina kampının yıkımını tamamladığı bir sırada Burc Hammud belediyesi de Tiro kampını yıkımını kararlaştırdı. Gerekçe ise hijyen ve kentsel gelişimdi. Ancak tablodan da anlaşılacağı üzere Haziran 1938'e kadar Burc Hammud belediyesi barakaları yıkabilmiş değildi. Belediye 1938 yılının Kasım ayında kampı yıkmak için bir girişimde daha bulunacak ancak mültecilerin itirazı üzerine onlara bir altı ay daha süre tanınacaktır. Dolayısıyla Tiro kampı 1939 yılında da var olacaktır. Aynı yıl İskenderun Sancağı'ndan gelen yeni Ermeni göçmenler bu kampa yerleştirilince kamp bundan sonra hem Sancak kampı olarak anılacak hem de 1945 yılına kadar varlığını koruyacaktır.³³⁶

Fransız Yüksek Komiserliğinin 1938 yılı raporunda aynı yıl Amanos kampındaki fakir için aileler için Burc Hammud'da bir arazi satın alındığı ve kısa bir süre sonra bu ailelerin bu araziye evlerini inşa etmeye başlayacağı ve bu kampın 1939 yılı kış mevsiminde tamamen ortadan kalkmış olacağı belirtilmektedir.³³⁷

³³⁵ Fransız resmi raporlarına göre 520. Bkz: *Rapport 1938*, s., 50.

³³⁶ Sancak kampından kalma bazı eski evler hâla ayakta durmaktadır.

³³⁷ *Rapport 1938*, s., 50.

2. 1. Yeni Yerleşim Yerlerinin Sosyal Dokusu

Yeni semtlerdeki en belirgin sosyal yapı burada da cemaatlerin tıpkı kamplarda olduğu gibi mültecilerin geldikleri şehir ve kasabalara göre oluşturulmasıydı. Mülteciler adeta terk ettikleri eski şehir ve kasabaları Lübnan'da bir kez daha inşa etmek istercesine inşa ettikleri semtlere geldikleri yerlerin ismini verdiler. Tek fark bu kez ismin önünde Ermenice "Yeni" anlamına gelen "Nor"un olmasıydı. Nor Adana, Nor Maraş, Nor Sis, Nor Haçin ve Nor Yozgat. Evlerin inşa edilmiş biçimi dahi onların Anadolu'da yaşadıkları bölgelerinkiyle aynıydı.³³⁸ Nor Maraş'a inşa edilen evlerin nasıl olduklarını daha önce anlatmıştık.

Yeni semtlerdeki sosyal yapıyı destekleyen bir diğer faktör kiliselerdi. Toplum olarak dindar bir yapıya sahip olan Ermeniler için kilise son derece önemli bir unsurdu. Bu yüzden henüz mülteci kamplarında iken dahi inşa ettikleri büyük ahşap kulübelere kiliseye dönüştürmüşlerdi. Ermeniler için kilisenin bu kadar önemli olmasının nedenlerinden biri dünya üzerinde Hristiyanlığı kabul eden ilk halk olduklarına inanmalarındır.

Yeni semtler inşa edildikten ve mülteciler buraları doldurduktan sonra kiliseler de inşa edilmeye başlandı. Okullar genelde kiliseye bağlı oldukları için yeni semtlere taşındıktan sonraki ilk yıllarda kilise inşa edilen semtte okul da bulunuyordu.

Tablo III. 12 Ermenilerin taşındığı yeni semtlerdeki kiliseleri göstermektedir. Nor Haçin ve Cıbeyl semtleri ile Karantina Kampı kendi kiliselerine sahiptiler. Pavillion, Halil Badavi, Parsel 603 ve Sepet Durmaz (Karm Zeytun) semtlerinde 1936 yılına kadar kilise yoktu. Bunun nedeni bu semtlerin şehre diğer semtlere göre daha yakın olmasıdır. Bu semtlerde yaşayanlar şehirdeki kiliselere gidiyorlardı. En azından 1936'ya kadar bunu tercih ettikleri kesin. Burc Hammud'taki semtlerden biri olan Nor Maraş'ta 1931'den itibaren hem Katolik, hem Ortodoks hem de Protestanların kendilerine ait kiliseleri vardı. Bu durum semtlerin nüfus yoğunluğu ile alakalıdır. Çünkü Nor Maraş semti hem inşa edilen ev sayısı hem de iskan edilen kişi sayısı bakımından en büyük semti. 1936'da dört binin üzerinde Ermeninin yaşadığı Nor Maraş'ta üç kilise olması normaldir. Birbirine çok yakın olan semtlerde mülteciler

---

³³⁸ Jalabert, *a.g.e.*, s., 124.

komşu semteki kiliseye gidiyorlardı. Örneğin Nor Haçin'dekiler Nor Maraş'taki kiliseye devam ederken, Burc - Hammud'da Paraşen, Güllabaşen ve Nor Sis'tekiler Nor Adana (Trad)'daki kiliseye gidiyorlardı. Öyleki 1934'te Paraşen'de Ortodoks Ermenilere ait bir kilise açılacak ancak bir yıl sonra kapanacaktır. Tablodaki görülmesi gereken ince bir ayrıntı vardır. O da kaç kilisenin olduğunun yanında kilisenin hangi mezhebe ait olduğunun belirtilmiş olmasıdır. Bu ayrıntı bize yeni semtlerdeki Ermenilerin hangi Hıristiyan mezhebine tabi oldukları hakkında ipucu vermektedir.

Tablo III. 12: Ermeni Mülteciler İçin İnşa Edilen Yeni Mahallelerdeki Kiliseler

Mahalle	1930	1931	1932	1933	1934	1936
Pavillions	-	-	-	-	-	-
Cıbeyl	-	-	-	-	1 (O)	2 (O?)
Parsel 603	-	-	-	-	-	-
Nor-Maraş	-	3 (OKP)	3 (OKP)	3 (OKP)	3 (OKP)	3 (OKP)
Trad (Yeni Adana 2)		-	-	-	1 (P)	1 (P)
Nor-Adana		-	-	-	-	-
Nor-Haçin		-	-	1 (O)	1 (O)	1 (O)
Halil Badavi		-	1 (O)	1 (O)	-	1 (O)
Les Pentes			-	-	-	-
Nor-Sis			-	1 (O)	1 (O)	1 (O)
Paraşen			-	-	1 (O)	-
Güllabaşen				-	-	-
Diğer Yerler				-	-	-
Noraşin						-
Sınn-el-Fil						-
Tomarza						-
Gullabaşyan 2						-
Necib-Araman						-
Aghabios						-
Karantina						1 (?)

Açıklama: O Ermeni Ortodoks, K Ermeni Katolik, P Ermeni Protestant

Kaynak: L.N. C1524. 1936. XIII, L.N. C1584. 1936. XIII, FO 371/21915, No: E1528/1528/89.

Öyle görülüyorki neredeyse semtlerin tümünde çoğunluk Ortodoks'tu. İlk inşa edilen semt olan Pavillion'a bir Fransız lütfu olarak Katolik Ermenilerin yerleştirildiği bilinmekte ancak 1936'ya kadar neden bir kilise inşa etmediklerini bilmek mümkün görünmüyor. Bir tahmin yürütmek gerekirse o da ancak semtin Beyrut merkeze yakın olmasından ötürü burada yaşayanların Beyrut'taki kiliselere devam ettiğini söylemek olacaktır. Kamplarda dar bir alana birçok insan sığmak zorunda olduğu için haliyle nüfus yoğunluğu oldukça fazlaydı. Ancak yeni semtler inşa edildikten sonra mülteciler geniş bir alana yayıldılar. Bu bu durum hem kilise hem de okul sayısında artışa sebep oldu.

Tablo III. 13: Ermeni Mülteciler İçin İnşa Edilen Yeni Mahallelerdeki Okullar

Mahalle	1930	1931	1932	1933	1934	1936
Pavillions	-	-	-	-	-	-
Cıbeyl	-	-	3 (OKP)	2 (OP)	2 (P)	3 (OP?)
Parcelle 603	-	-	-	-	-	-
Nor-Maraş	-	4 (OKPX)	3 (OKP)	3 (OKP)	3 (OKP)	3 (OKP)
Trad		1 (O)	1 (O)	2 (OP)	3 (OKP)	1 (?)
Nor-Adana		-	1 (O)	1 (O)	1 (O)	1 (O)
Nor-Hadjin		1 (?)	2 (OP)	1 (P)	2 (P?)	1 (?)
Khalil Badaouy		-	1 (O)	1 (O)	-	1 (O)
Les Pentes			-	-	-	-
Nor Sis			1 (O)	1 (O)	1 (O)	1 (O)
Paraşen			-	-	-	-
Gullabaşyan				-	-	-
Dier Yerler				-	-	-
Noraşin						2 (??)
Sın-el-Fil						-
Tomarza						-
Güllabaşen 2						-
Necib-Araman						-
Aghabios						1 (?)

Açıklama: O Ermeni Ortodoks, K Ermeni Katolik, P Ermeni Protestant, X Özel

Kaynak: L.N. C1524. 1936. XIII, L.N. C1584. 1936. XIII, FO 371/21915, No: E1528/1528/89.

Tablo III.13 yeni semtlerde inşa edilen okulları göstermektedir. Okulların çoğu mültecilerin kurdukları dernekler ve yurt dışında eskiden beri var olan hemşeri dernekleri tarafından inşa edildi. Örneğin iyi organize olan Haçinliler ve Maraşlılar inşa ettikleri yeni semtlerinde okul ve kilise de inşa etiler.³³⁹ Bunların yanında mülteciler henüz kamplarda iken onlar için orada okul açan çeşitli misyoner kuruluşları da Ermeniler yeni semtlere taşınınca okullarını oraya taşıdı. Mesala Büyük Kamp (St. Micheal Kampı)'ta faaliyet gösteren Jezvitler, okullarını mültecilerle birlikte Eşrefiye'ye taşıdılar.³⁴⁰ Nor Maraş'ta 1931 yılında biri özel dört okul olduğunu görüyoruz. Diğer üç okul Ortodoks, Protestan ve Katoliklere aitti.

1935'ten sonraki haritalarda görülmeye başlayan ve Tiro (Sancak) kampının çok yakınına inşa edilen Noraşen semtinde 1936 yılında iki okul kaydedilmiştir. Ancak bu okulların hangi Ermeni cemaatine ait olduğu belirtilmemiştir. Yine Noraşen gibi 1935 yılından sonraki haritalarda görülmeye başlayan Aghabios'un neresi olduğu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Muhtemelen burası da Necip Araman ve Tomarza gibi Ermeni mültecilerin evini inşa ettiği ancak yeni inşa edilen semtlerin dışında bir yerdir.

2. 2. Yeni Yerleşim Yerlerindeki Hayat Koşulları

Mülteciler yeni semtlere taşınır taşınmaz hayat koşulları çabucak iyileşmedi. Aksine ekonomik anlamda onları daha zor günler bekliyordu. Bir yandan arsa ve inşaat malzemesi için Nansen Office'den aldıkları borç diğer yandan ev inşa ederken yeniden borçlanmaları nedeniyle borçlarını ödeyemez hale geldiler. Kimi mülteciler evim elimden alınır korkusuyla gidip tefecilerden % 10 ile 20 arasında fazile borç para aldı. Buna rağmen Nansen Office raporlarında mültecilerin geri ödemeleri gereken taksidin ancak % 25'ini ödeyebildikleri belirtilmektedir.³⁴¹ 1937 yılı Nansen Office bütçe raporlarına göre Lübnan ve Suriye'de Office'den kredi veya malzeme alan mültecilerin geri ödediği borç miktarı olması gerekenden 169,176.05 İsviçre frangı eksikti.³⁴² Bu durum mültecilerin borçlarını geri ödemekte oldukça zorlandıklarını göstermektedir.

³³⁹ Yeni Maraş'taki kilise ve okulun inşaatı için bkz: Kalusdyan, **a.g.e.**, s., 839-840, Yeni Haçin için bkz: Boğosyan, *a.g.e.*, s., 763-765.

³⁴⁰ Neslian, *a.g.e.*, s., 356-356.

³⁴¹ *L.N. A.12. 1934. XIII.*

³⁴² *L.N. C.226. 1937. XIII.*

Bu sıkıntıların yanında genel bir memnuniyetsizlik de söz konusudur. Bir dernek kurarak kendi arsa ve inşaat malzemelerini kendileri alanlar hariç birçok mülteci evlerin kendilerine olması gerekenden daha fazlaya mal olduğunu düşünüyordu.

Tablo III. 14: 1933 Yılında Beyrut'ta Yeni Mahallere Taşınan Aileler Tarafından Nansen Office'e Geri Ödenen Para Miktarı

Mahalle Adı	Miktar (İngiliz Pound'u)
Haçın	8,199.60
Trad	174.27
	3,025
Halil Badavi	200
Yeni Adana	-
Cebeyl	-
Yeni Maraş	8,537
Parsel 603	-
Güllabaşen	-
Pavillion	-
Paraşen	-
Muhtaçlar için İnşa Edilen Evler	Tahsili Edilmeyecek
Toplam:	20,135.87

Kaynak: L.N. A.13. 1933. XIII.

Burnier 1932'nin sonunda bazı mültecilerin borç taksidini ödeyecek gücü olduğu halde ödemediğini veya ödeme konusunda zorluklar çıkardıklarını belirtmektedir. Bu kişiler de Office'in geri ödeme talep etmediği veya çok az talep ettiği muhtaç kategorisindekiler gibi sayılmayı ve borçlarını ödememeyi talep ediyordu. Hatta bazı semt sakinleri maddi durumları daha iyi oluncaya kadar geri ödeme taksitlerinin ertelenmesini talep etti. Bazıları diğer mültecileri günü gelen taksitlerini geri ödememeleri konusunda ikna etmek için bir kampanya başlattı. Beyrut'ta 16 kişi bu kampanyayı başlattıkları ve diğer mültecileri Nansen Office'e karşı kışkırttıkları gerekçesiyle tutuklandı. Yargılanmaları neticesinde suçlu bulunan bu kişilerin bir kısmı borçlarının kalanını ödemek zorunda kalırken içlerinden bazıları evlerini Nansen Office'e geri verdi.³⁴³

³⁴³ NARA, ...*Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933.

Bu kampanyayı başlatanlar evleri tamamen Nansen Office tarafından inşa edilen Eşrefiye'deki Pavillion semtinin sakinleriydi. Ancak bu kampanyanın başarıya ulaştığı pek söylenemez. Pavillion semtine sadece 60 apartmanın inşa edildiği hatırlanırsa bunun nedeni anlaşılacaktır. Diğer semtlerde evleri mültecilerin kendileri yaptıkları için evler ve kullanılan malzeme konusunda şikâyetleri yoktu. Onların şikâyeti Nansen Office'e ödemeleri gereken taksitler konusundaydı. Az önce ifade ettiğimiz üzere taksitlerinin sadece % 25'ini ödedikleri halde evleri ellerinden alınmadığına göre şikâyetleri Nansen Office nezdinde yer bulmuş demektir. Bununla birlikte borcunu bitirenlere tapuları da dağıtılmaktadır. 1938 yılında dağıtılan tapu sayısı 89'du. 1938 yılının sonuna gelindiğinde hala Karantina kampında barakalarda yaşayan bazı aileler vardı. Fransız raporlarında bu ailelere şehir şebekesinden su verildiği ve daha hijyenik koşulların sağlandığı belirtilmektedir.³⁴⁴

---

³⁴⁴ *Rapport 1938*, s., 50.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LÜBNAN SİYASETİNDE ERMENİLER VE ERMENİLERİN SEÇME VE SEÇİLME FAALİYETLERİ

1. SİYASİ HAYAT

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Ermenileri arasında ortaya çıkmaya başlayan Ermeni milliyetçilik hareketleri Lübnan Ermenilerini hiçbir zaman etkilemedi. Katolik ruhban sınıfı ve zengin tüccarlar Ermeni cemaati adına toplumsal liderlik rolünü üstlenmişti. Bunlar Ermeni cemaatinin ortak ilgi ve ihtiyaçlarını tanımlarken Marunîlerin de desteğini aldı. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen göçlerden önce Katolikliği kendilerini tanımlamada diğer tüm faktörlerden daha fazla kullanan Lübnan Ermenileri diğer yerli Hıristiyanlarla özellikle Katolik Marunîlerle evlenmede hiçbir zaman çekingen davranmadılar. Sadece Ermenilerin ikamet ettiği etnik bir yerleşim merkezi oluşturmasalar da eğitime önem verdiler. 1881-1915 yılları arasında Cezvitlerin kontrolündeki Saint Joseph Üniversitesi 100'e yakın Ermeni mezun verdi. Katolik Ermeniler çocuklarını adadillerinin kaybolmasına neden olacak en önemli nedenlerden biri olan Fransız veya Marunî okullarına gönderdi. Bu nedenle, cemaat bir yandan kurduğu kilise, kulüp ve yardımlaşma kurumları ile sosyal ve ekonomik refahını arttırırken 19. yüzyıl boyunca hiçbir zaman Lübnan'da bir Ermeni okul sistemi oluşturamadı. Sonuç olarak Marunîler gibi, birçok Katolik Ermeni Arapçayı veya Fransızca'yı adadilleri olarak kabul etti.³⁴⁵

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere 19. yüzyılda Ermeni milliyetçilik hareketleri ortaya çıktığında bazı Ermeni liderler kendilerini tehlikede hissettiklerinde çareyi İstanbul'dan uzaklaşmakta buldu. Lübnan o yıllarda bu politik liderlerin sığındığı ilk limanlardan biriydi. Bu liderler Lübnan'a ve çoğunlukla Beyrut'a gelip kaldıkları kısa sürelerde buradaki Ermeni milliyetçiliğinin tohumlarını da ektiler. Beyrut'taki iki üniversitede; Beyrut Amerikan Üniversitesi ve Saint Joseph Üniversitesi bu tohumların filizlendiği yer oldu. 20. yüzyılın ilk on yılı Beyrut'taki bu iki üniversitenin Ermeni öğrencilerinde ani bir artış yaşandı. Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinden gelen bu öğrenciler yaz tatillerinde geldikleri şehirlere geri giderek oralarda Ermeni milliyetçiliğini vaaz

³⁴⁵ Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 52.

edip ihtilal çağrısında bulundular. Öte yandan Beyrut'u ziyaret eden Ermeni milliyetçileri buradaki öğrencilerin çoktan milliyetçi fikirlere kapıldığını gördüler. 1904'te Ermeni Devrimci Partisi, bilinen adıyla Taşnaksutyun Beyrut'ta çoğunlukla öğrencilerden oluşan bir yerel parti şubesi açmıştı. 1908 yılında Osmanlı anayasasının tekrar yürürlüğe girmesi ile Taşnakların kontrolündeki Zavaryan Öğrenci Derneği ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin Ermeni Öğrenci Birliği yasal bir statüye kavuştu ve kısa zamanda Lübnan'daki Ermeni milliyetçilerin merkezi konumuna dönüştü. Bu ve bunlara benzer derneklerin başlıca faaliyetleri Ermeni dilini ve edebiyatını öğreterek etnik ve milli Ermeni bilinci oluşturmaktı.³⁴⁶

1921'den sonra Lübnan'a varan 20,000'den fazla Kilikya Ermenisi Lübnan'daki Ermeni cemaatinin yapısını da değiştirdi. Bundan önce sayıca daha fazla olan Katolik Ermeniler, yeni gelenlerin neredeyse tamamın Ortodoks olması nedeniyle azınlık durumuna düştü. Ancak bu yeni gelenler mülteci kamplarına yerleştirildikleri için ilk yıllar siyasi anlamda herhangi bir faaliyet içerisine giremediler. 1924 yılında Fransız Yüksek Komiserliği Ermeni mültecilere Lübnan vatandaşlığına geçme hakkı tanıyınca neredeyse tamamı Lübnan varandaşlığına geçti. Bu Ermenilerin siyasi anlamda elde ettikleri ilk hak oldu. Ancak bu olay parlamentodaki bazı Müslüman milletvekillerince pek hoş karşılanmadı. Çünkü bir yıl sonra yani 1925 yılında yeni parlamento seçimleri vardı ve Ermenilerin Fransızların desteklediği adaylara oy verecekleri kesindi. Fransızların Ermenilere sırf 1925 yılındaki seçimlerde istediklere kişileri oy verebilmeleri için Lübnan vatanadaşlığına geçme hakkını tanıdığına dair söylentiler çıktı. Nitekim 1925 yılındaki seçimler sırasında Ermenilerin oy kullanabilmesi bazı Müslüman yerlilerin şikayetlerine sebep oldu. Hatta Ermeniler Lübnan'da ulusal bir anavatan kurmaya çalışmak ve ekonomide üstünlüğü yerli halkın elinden almakla suçlandı.³⁴⁷ 1927 yılının Mart ayında Lübnan parlamentosundaki bir gensoru görüşmeleri sırasında Cebel- Lübnan bölgesi Dürzü Milletvekili Emir Fuad Arslan Ermenilerin Lübnan'a gelişini "korkunç" olarak niteledi.³⁴⁸

Sonraki yıllarda meydana gelen gelişmeler Ermenilerin Lübnan'daki konumunu daha da sağlamlaştırdı. İlk olarak, 1928'de İstanbul'daki Katolik Ermeni Patrikhanesi

³⁴⁶ Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 54.

³⁴⁷ Rondot, *a.g.e.*, s.,55.

³⁴⁸ Yerli halkın mültecilere bakışı hakkında daha detaylı bilgi için bkz: II. Bölüm.

Lübnan'daki Bzimmar manastırına taşındı. Katolik Ermeni Kilisesinin beşiği olan bu manastır artık Lübnan'daki Katolik Ermeni cemaatine de ev sahipliği yapıyordu. Bu tarihlerde gerçekleşen ve Ermeniler açısından önemli olan ikinci olay yine ilki gibi kiliseyle alakalıydı. Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Ermenilerin en yüksek ruhani makamı olan Kilikya Ermeni Katagiğosluğu 1930 yılında Lübnan'da Antlilias'a taşındı. Katagiğosluğun Lübnan'a taşınması Lübnan'daki dini grupların içinde Ortodoks Ermenilerin de bağımsız bir grup olarak tanınmasını sağlamasının yanında Lübnan'ı Ortadoğu'daki Ermenilerin ruhani merkezi yaptı.³⁴⁹

1. 1. Lübnan'daki Ermeni Siyasi Partileri

1. 1. 1. Ermeni Devrimci Fedarasyonu (Taşnaksutyun)

Halen gerek Ermenistan Cumhuriyeti'nde gerek diasporadaki Ermeniler arasında aktif bir siyasi parti olan Taşnaksutyun 1890'da Tiflis'te kuruldu.³⁵⁰ İhtilalci bir yapıya sahip olan parti şiddet ve terör yöntemleri ile Ermenistan'ın bağımsızlığını benimsemişti. Taşnaksutyun Ermenicede "federasyon" anlamına gelir. Parti özellikle Rusya'daki Ermeni örgütleri başta olmak üzere birçok örgütün birleşmesinden oluştuğu için bu ismi aldı.³⁵¹ Partinin yayın organı Droşak (Bayrak) 1891 yılında partinin propagandasını yapmak için yayın hayatına başladı. Parti kurucuları arasında Krisdapor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan ve Hınçaklar namına da Rupen Hanazad'ın ismi anılmaktadır.³⁵²

Taşnaksutyun Cemiyeti'nin programı, bütünüyle ancak 1894 yılında yayınlandı. Cemiyetin kuruluşundan cemiyet programının yayınlanması arasında geçen süre içinde cemiyetin bir programı olmadı. Ancak 1892 yılında yapılan genel kongrede alınan kararlar, cemiyetin daha sonra yayınlanan programının temelini oluşturdu. Bu nedenle kongrede alınan bu kararların cemiyetin programı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira 1894 yılında yayınlanan programla 1892'deki genel kongre kararları arasında önemli bir fark bulunmamaktadır. Bununla birlikte partinin dört yıl boyunca tam anlamıyla oluşturulmuş bir programının bulunmaması diğer Ermeni siyasi grupları

³⁴⁹ Abramson, Scott Lebanese Armenians; A Distinctive community in the Armenian Diaspora and in the Lebanese Society, *The Levantine Review*, cilt 2, no:2, Kış 2013, s., 193

³⁵⁰ Nalbandian, *a.g.e.*, s., 151.

³⁵¹ Gürün, Kamuran *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s., 191.

³⁵² Nalbandian, *a.g.e.*, s., 151.

tarafından daima eleştirildi. Taşnaklar ise bu durumu sözün değil işin daha önemli olduğunu ifade ederek açıkladılar. Taşnaklar için bir düzine silah nakledecek çete, bir düzine programdan daha değerliydi.³⁵³ Parti'nin genel amacı 1892 yılında toplanan kongrede “isyan yoluyla Türk Ermenistanı'nın siyasal ve politik bağımsızlığını elde etmek” şeklinde ifade edilmişti.³⁵⁴ “Propaganda, halkı ihtilal için eğitmek ve onları öz savunma için silahlandırma, rüşvetçi hükümet memurları ile tüm sömürücüleri ve Ermeni muhbir ve hainleri infaz etme” partinin amaçlarına ulaşmak için kullanacağı başlıca yöntemler olarak belirlenmişti.³⁵⁵

Taşnak Partisi Lübnan'daki örgütlenme ve komite çalışmalarına 1901-1902 yıllarında başladı. I. Dünya Savaşı'ndan önce Beyrut'ta yaşamış ve tanınmış bir Taşnak olan Arşak Kalustyan'ın Varjabedyan'a verdiği bilgiye göre Taşnakların Lübnan'daki ilk komitesi Arapkirli Misak Vartanyan tarafından kuruldu. Vartanyan Mısır'dan Lübnan'a bu amaçla gelmişti. Her ne kadar henüz 1890'larda partinin Beyrut'taki St. Joseph Üniversitesi ve Beyrut Amerikan Üniversitesi öğrencileri arasında üyeleri varsa da partinin Lübnan şubesi 1901-1902 yılında kuruldu. İlk kurulan bu şubenin bilinen üyeleri şunlardı;³⁵⁶

Dr. Nerses Boğosyan – Antepli

Dr. Harutyun Der Boğosyan- Antepli

Dr. Hovhannes Terziyan- Diyarbakırlı

Nerses Haçaduryan- Antepli

Bu parti üyelerinin birincil görevi basın ve yayın yoluyla propaganda yapmak ve neşrettikleri gazete, dergi ve benzeri yayınları yaz tatillerinde genç öğrenciler ve yetişkinlere dağıtmaktı. 1905 yılında partinin elinde bulunan binlerce doküman Beyrut'taki Rusya Konsolosu ve Ateşesi Kamsaragan Bey'in yardımıyla Beyrut Amerikan Üniversitesi'ne gönderildi ve öğrencilere dağıtıldı. Bu üniversitede eğitim

³⁵³ Uras, *Esat Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s., 441.

³⁵⁴ Papazian, Kapriel Serope *Patriotism Perverted; A discussion of the Deeds and the Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the so-called Dashnagtzoutune*, Baikar Press, Boston, 1934, s., 11.

³⁵⁵ Dashnabedian, Hrach *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutyun 1890-1924*, Grafiche Editoriale, Milan, 1990, s., 33

³⁵⁶ Varjabedyan, **a.g.e.**, cilt 1, s., 440.

almakta olan öğrencilerden Mirza Ketenciyan, H. Bonopartyan ve Vartan Topalyan Taşnak Partisinin aktif üyelerindendi.

1920'lerin ortalarında Taşnaklar Beyrut'taki örgütlenmelerini tamamlamış ve yetki alanı bakımından Lübnan, Suriye ve Kıbrıs'ı kapsayan bir merkezi komite kurmuştu. Civar şehir ve ülkelere dağılmış diğer parti üyelerinin Beyrut'a getirilmesiyle Taşnak Partisi 1924 yılında 140 üyeli Beyrut şubesini kurdu.³⁵⁷ Daha sonra yakın tarihlerde Sovyet Ermenistanından İran'a geçmiş olan Ğosrov Tütünciyan ile Arşak Hovhannesyan Beyrut'a çağırılarak partinin yayın organı olan Nor Pünik (Yeni Anka) adlı gazeyi çıkarmaları sağlandı. Ancak bir Arap ülkesindeki ilk Ermeni gazete olan Nor Pünik'in ömrü kısa oldu. Az abone sayısı ve mali sorunlar nedeniyle gazete Şubat 1927'de kapandı.

Partinin Beyrut'taki şubesi kurulduktan sonra Taşnaklar partilerine daha çok üye kazandırabilmek için çalışmalara başladılar. Ancak ilk yıllar mülteciler üzerinde bekledikleri etkiyi yaratamadılar. Mülteciler üzerinde istedikleri etkiyi yaratamayan Taşnakların uğradığı hayal kırıklığı ve kiliseyle aralarındaki mücadele Beyrut Komitesinin Partinin yüksek makamlarına gönderdiği Şubat 1924 tarihli bir raporda açıkça görülmektedir. Raporda özetle şunlar yazılıdır;

“ Kitleler şaşkın ve kötümser... Partimiz tarihinde ilk defa halk kitleleri üzerinde etkili olamamanın acısını çekiyor...Parti üyeleri ideolojik olarak birbirinden ayrılmış ve nereden başlayıp nereden devam ettireceklerini bilmiyorlar... Dini önderler mültecilerin zihniyetini sömürüyor ve durmadan laik organlara engel olarak onlar üzerindeki etkilerini arttırıyorlar... Sizde bildiğiniz gibi onların bu çabalarına karşılık biz de burada laik topluluklar organize etmeye başladık ama maalesef bu topluluklar bizim gayretlerimizden sadece ilk safhada faydalandı. Organize olduktan sonra bizim ulusal anlayışımıza tamamen zıt uygulamalar gösterdiler. Sonuç olarak bizim onlar üzerindeki tesirimizi kırmayı başardılar ve elimizden kaçtular... ”³⁵⁸

³⁵⁷ Daşnak Partisi Merkez Arşivi, Suriye ve Lübnan Mekezi Komiteleri, Dosya 1548/29, Çalışma Raporları 1920-1924, s., 10, naklen Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 153.

³⁵⁸ Daşnak Partisi Merkez Arşivi, Suriye ve Lübnan Mekezi Komiteleri, Dosya 1548/29, Çalışma Raporları 1920-1924, s., 12-13, naklen Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 155.

1920-1930 arası dönemde Lübnan'da etnik bir Ermeni kimliği yaratmak için uğraşan Taşnakların 1930 yılına gelindiğinde dahi bu amaçlarında büyük bir ilerleme katettiği söylenemez. Mültecilerin çoğu, özellikle büyük bir kısmı birinci dil olarak Türkçe'yi konuşan Kilikya Ermenileri, onların durmadan vaaz ettiği Sovyet Ermenistanı'nın bağımsızlığı, sosyalist demokrasi ve bunlara benzer devrimci fikirlere kulaklarını tıkadılar. Diğer taraftan Van ve civarından gelen ve daha çok Ermenice konuşan doğulu Ermeniler ve onların genç kuşakları Taşnakların fikirlerinden etkilenmiş gibiydi. Partinin hazırladığı istatistiklere göre 1928 yılında Suriye ve Lübnan'daki parti üyelerinin % 68'i, 1929 ve 1932 yıllarında ise % 54'ü Ermenice konuşan gruplardan geliyordu.³⁵⁹ Lübnan'la ilgili olarak detaylı bir istatistik ise 1937 yılında hazırlanmış. Taşnak Partisi Beyrut Merkez Komitesi tarafından hazırlandığı anlaşılan ve Partinin 1938 yılında Paris'te düzenlenen 13. Dünya Kongresi'ne sunulan bir rapora göre 710 olan Lübnan'daki parti üyelerinin % 87.9'u Ermenice konuşuyordu. Geriye kalan %12.1'lik kısım ise anadili olarak Türkçeyi konuşuyordu. Aynı şekilde Lübnan Ermeni nüfusunun %12'isini oluşturan Doğu Anadolu Ermenileri Taşnak Partisinin Lübnan'daki üyelerinin % 31'ini oluşturuyordu. Türkçe konuşmaları bakımından diğerlerinden farklı olan ve Lübnan'daki Ermeni nüfusun % 60'ını oluşturan Kilikya Ermenileri ise Taşnak partisinin üyelerininin % 28.9'unu oluşturmaktaydı.

Lübnan'a Doğu Anadolu'dan gelen Ermenilerin Taşnakları, Kilikya Ermenilerinden daha fazla desteklemesinin altında yatan bazı nedenler vardı. Öncelikle Taşnak partisi henüz kurulduğu ilk yıllarda Van ve çevresinde aktif hücrelere sahipti. Bu nedenle bu bölgeden olan Lübnan'lı Ermenilere yabancı değildi. Yine bölgede yaşayan Ermenilerin Kilikya Ermenilerine göre Ermeniceyi daha fazla konuşması ve Taşnakların sunduğu milliyetçi fikirlere daha meyilli olmaları onları Taşnaklarla aynı çizgide buluşturan unsurlardı. 1915 tehcirinde ilk tehcir edilenler arasında olmaları ve tehcir sırasında yaşanan bazı olaylar onların Türklerden nefret etmeleri için yeterli sebeplerdi. Türk nefreti ve intikam zaten Taşnakların başlıca propaganda malzemesiydi. Ayrıca bu Ermeniler Lübnan'a, Kilikya Ermenilerinin aksine 1921'den sonra değil daha erken bir tarih olan 1915'ten sonra Suriye'de bir süre kaldıktan sonra gelmişti. Aradan geçen süre

³⁵⁹ Daşnak Partisi Merkez Arşivi, Suriye ve Lübnan Mekezi Komiteleri, Dosya 1558/39, Çalışma Raporları 1925-1925, s., 5 ve Dosya 1564/45, Çalışma Raporları 1929-1932, s., 18 naklen Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 157.

zarfında düzenlerini kurmuş, Lübnan'a yerleşimlerini tamamlamıştı. Klıkya Ermenileri ise 1921 yılından sonra çok kalabalık gruplar halinde adeta Lübnan'a yığılıp bırakılmıştı. Mülteci kamplarında oldukça zor bir hayat sürerken bu insanların politika ile uğraşmaları beklenemezdi. Onların tek derdi karın tokluğuna da olsa bir iş bulup önce karnını doyurmak ve sonra biraz para biriktirip mülteci kampından kurtulmaktı. Dolayısıyla Taşnakların devrimci fikirlerine 1930'lara kadar pek kulak asmadılar.

1930'lardan itibaren mülteciler Milletler Cemiyeti, Fransız Manda İdaresi ve diğer hayır kurumlarının yardımıyla kendileri için inşa edilen yeni semtlere taşınıp hayatlarını düzene soktular. Onların ekonomik ve sosyal hayatındaki bu gelişmeler politik hayatlarına da yansdı. İçlerindeki "yarın" korkusu azaldıkça kendilerini siyasete daha hazır hissettiler. Bu durumun farkında olan Taşnaklar mültecilere yönelik propagandalarını arttırdılar. Ermeni tarihi, kültürü ve edebiyatı ile alakalı yüzlerce ciltlik eserler ile bir takım ideolojik kitaplar Avrup'dan getirtilerek Lübnan'da Ermeni gençlerinin hizmetine sunuldu. Aynı şekilde 1930 yılında birkaç bin kitaba sahip bir kütüphane mülteci kampının içinde Taşnaklar tarafından kurulmuştu. Yoksul aileler ile yetimlere yardım yine Taşnakların sempati kazanmak için başvurduğu yollardı. Partinin bu çalışmaları sayesinde 1924'te 140 olan Taşnak Partisin Lübnan'da üye sayısı 1932'de üç kat artmış ve 460 olmuştu.³⁶⁰

Dünya konjüktüründe meydana gelen değişimler bu yıllarda partinin nihai amaçlarında da bazı değişiklikler yapmasına neden oldu. 1923'te Lozan Antlaşmasıyla bağımsız Ermenistan projesi rafa kaldırılmıştı. Ardından Amerikan'ın kurulacak olan bir Ermenistan mandasını kabul etmemesi Taşnakların Ermeni Meselesi ve mülteciler konusunu hızlı bir şekilde çözüme kavuşturma umutlarını bir gecede yok etti. Bunların yanında Ermenistan'daki Bolşevizm'in yakın zamanda çökeceğine dair umutlar da 1930'larda artık terk edilmişti. Geçen yıllar içinde Taşnaklar diasporada kalıp en iyisi için umut etmekten başka şansları olmadığını anladılar. Yine bu yıllar içinde Taşnaklar bir milyon diaspora Ermenisini Ermenistan'a taşımanın mümkün olmadığını kabul ettiler.

³⁶⁰ Daşnak Partisi Merkez Arşivi, Suriye ve Lübnan Mekezi Komiteleri, Dosya 1558/39, Çalışma Raporları 1925-1925, s., 5 ve Dosya 1564/45, Çalışma Raporları 1929-1932, s., 18 naklen Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 163.

Taşnakların bakış açılarından meydana gelen bu değişimler onların amaçlarına da yansdı. Sovyet Ermenistanı ve oradaki halka yönelik çalışmalar terk edilmemekle birlikte diasporadaki Ermeni cemaatlerine daha fazla ağırlık vermeye karar verdiler. Bundan sonra Taşnak Partisi diasporadaki Ermeni cemaatlerine yönelik eğitim faaliyetlerini arttırdı. Lübnan bir anlamda diaspora Ermenilerinin merkezi olmasından ötürü Taşnakların eğitim faaliyetlerinin odak noktası oldu. 1930-1930 arası dönemde Taşnaklar Lübnan'da bir düzineye yakın okul ve sosyal klüp kurdular, ancak bu okul ve klipler hakkında bir sonraki bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.

II. 1. 2. Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi

Hınçak partisi (daha sonra Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi) Türkiye ve İran toprakları dışında kurulmuş ilk sosyalist partiydi. Tüm teorileri ve kurucuları Marksistti. Hınçak Komitesi, Batı Avrupa üniversitelerinde öğrenim görmek üzere gitmiş olan Rus uyruklu Ermeni öğrenciler tarafından İsviçre'nin Cenevre şehrinde 1887 yılının Ağustos ayında kuruldu.³⁶¹ Partinin kurucuları arasında Avedis Nazarbekyan, Maro Nazarbekyan, Ruben Hanzat gibi isimler bulunmaktadır. Partinin genel amacı Türkiye Ermenistanı'nı kurtarmak, burayı Rus ve İran Ermenistanlarıyla birleştirerek bu üç Ermenistan'dan bağımsız bir Ermenistan yaratmaktı. Hınçak Parti'sinin siyasi programı Sosyal-Marksist ve merkezîyetçiydi.³⁶²

Hınçakyan programı, parti amaçlarına ulaşmanın tek yolu olarak devrimi savunuyordu. Anadolu partinin ihtilal eylemlerinin gerçekleştirileceği saha olarak kararlaştırılmıştı. Parti Anadolu'da mevcut olan sosyal düzenin, Türk hükümetine karşı şiddet yoluyla değiştirilebileceğine inanmış ve propaganda, tahrik, terör eylemleri gibi yöntemleri benimsemişti. Parti programında ifade edildiğine göre tahrik ve terör eylemlerine halkın isyan ruhunu coşturmak için ihtiyaç vardı. Hükümet karşıtı gösteriler, vergi ödemeyi ret, reformlar için talepler ve aristokrasiye karşı nefret, tahrik kampanyasının parçası idi. Terör, halkı korumak ve Hınçak programına güvenmelerini sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı. Parti programında yer alan en dikkat çekici ifade Partinin

³⁶¹ Nalbandian, *a.g.e.*, s., 104.

³⁶² Uras, *a.g.e.*, s., 431.

amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla bir isyan başlatmak için en uygun zamanı, Türkiye'nin bir savaşa dahil olduğu zaman olarak benimsemesidir.³⁶³

Hınçakların Lübnan şubesinin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte 1912 yılında Hınçaklar Lübnan'da örgütlemesini tamamlamıştı. Hatta kaynaklar 1908'de Osmanlı Anayasası ikinci kez yürürlüğe girdiği zaman Hınçakların Beyrut'ta bir kutlalama yürüşü yaptıklarından bahsetmektedir. Ğazaros Narzagyán ve Simbad Şahbazyan Partinin Lübnan'daki kurucuları olarak bilinmektedir.³⁶⁴

1929 yılında Hınçaklar Lübnan'daki ilk kongrelerini yaptılar. Aynı yıl Suriye ve Lübnan gruplarının ayrıldığı yıl oldu. 1929 yılı kongresini 1930, 1934, 1936 ve 1937 kongreleri takip etti. Hınçakların iddiasına göre 1929 yılı parlamento seçimlerinde azınlıklar adına meclise girmeyi başaran Adballah Isac bir Hınçak'tı ve Hınçakların desteğiyle seçimi kazanmıştı. 1934 yılında ilk defa Ermeni cemaati adına Lübnan parlamentosuna girmeye hak kazanan Vahran Leylekyan ise Hınçak partisinin adayydı.³⁶⁵

1. 1. 3. Ramgavar Partisi (Liberal Demokrat Parti)

Ekim 1921'de kurulan Ramgavar Partisi, Sahmanatragan Ramgavar (Anayasal Demokrat) ve Yenilikçi Hınçakyan Partisi³⁶⁶, nin birleşiminden oluşuyordu. Yenilikçi Hınçaklar Liberaller (Azadagan) olarak da bilinir. Bundan dolayı Ramgavar Partisi'nin de adı bazı kaynaklarda Ramgavar Azatagan (Liberal Demokratlar) olarak bilinir.³⁶⁷

³⁶³ Doğan Orhan, Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu), *Selçuk Üniversitesi Sos. Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2008, say., 20, s., 307-308.

³⁶⁴ Varjabedyan, **a.g.e.**, cilt 1, s., 439.

³⁶⁵ *Hisnamyag 1887-1937; Sosyal Demograd Hınçagyán Gusagsutyán* (Ermenice: 50. Yıl, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi), Providens, 1938, Amerika, s., 341. Eser Hınçak Partisinin 50. Kuruluş yılı dolayısıyla Amerika'da bastırıldığı 352 sayfalık bir eserdir. Eserde genel olarak Hınçak Partisinin 50 yıllık tarihi anlatılır.

³⁶⁶ Yenilikçi Hınçakyan Partisi (Vera Gazmıyal Hınçaksutyun) 1897'de Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi'nden ayrılanların kurduğu bir partidir.

³⁶⁷ Aslında Ramgavar partisinin geçmişi ilk Ermeni partisi Armenekan'a kadar gider. Armenekan partisi 1885 yılında Mığırđıç Portakalyan'ın öğrencileri tarafından Van'da kurulmuştur. Portakalyan ve beraberindekiler 1885 sonbaharında Mığırđıç ve Girigos Terlemezyan kardeşlerinin bahçesinde, üzümün sıkıldığı küçük bir damda ilk toplantılarını yaptılar. Odada sadece bir hasır olduğu için daha sonra buraya "hasır damı" denildi. Hasır damındaki ilk toplantıdan sonra ilk Ermeni ihtilal Partisi Armenekan kurulmuş oldu. Bu toplantıda dokuz genç adam vardı. Bunlar Mığırđıç Terlemezyan, Girigos Terlemezyan, Ruben Şatavoryan, Grigor Odyan, Grigor Acemyan, M. Barutcuyan, Ğevont Hancıyan, Grigor Beozikyan ve Garegin Manukyan'dı. Yine parti kurucuları arasında adı geçen Yeğişe Kontakçıyan, Gabriyel Natanyan ve Dr. Galust Aslanyan Van'da olmadıkları için bu ilk toplantıya

Parti politikalarında ve sahip olduğu programda diğer iki Ermeni partisine göre daha ılımlıdır. Partinin kuruluş amacı Ermenistanı özgülleştirmek ve tarihi sınırlarına kavuşturmak olarak belirtilse de günümüz uluslararası koşullarının bu amaçları gerçekleştirmeye müsait olmadığı gerekçesiyle bu amaçlar şimdilik bir kenara bırakılmıştır. Bunun yerine başta diasporadakiler olmak üzere Ermeniler arasında Ermeni kültür, miras ve geleneklerini muhafaza edebilmek üzerine odaklanmıştır.³⁶⁸

Lübnan'daki Ramgavar Partisinin kesin olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte partinin 10 Eylül 1922 tarihinden önce Beyrut, Antilias ve Sın el-Fil'de şubeleri vardı. O dönem bu şubelerin faaliyetleri hakkında Ramgavar'ın yüksek mevkideki liderlerine raporlar gönderen H. Pareçanyan partinin Lübnan'daki sekreteri gibiydi. Mikayel Natanyan Beyrut ve Sın el-Fil'deki şubelerin, N. Der Bedrosyan ise Antilias'taki şubenin başkanıydı.³⁶⁹

1923 yılının Mayıs ayında Şam şubesininin başkanı Hagop Kebbancıyan'ın Beyrut'a gelmesiyle yeniden organize olan Ramgavarların Beyrut şubesi aynı yıl Lübnan genelinde toplamda 41 üyeye sahipti. Aynı yıl Beyrut, Sın el-Fil ve Antilias'taki üç şubenin birleştirilmesinden sonra partinin Beyrut'taki kolunu yönetimi kadrosu şöyledi³⁷⁰;

Garabed Hayrabyan — Başkan

Nerses Şirinyan — Sekreter

Karekin Hazarbdeyan — Muhasebeci

Misak Dakesyan — Danışman

Nerses Brudyan — Danışman

---

katılamadılar. Parti ismini yayın organı olan Armenia gazetesinden alıyordu. 1921 yılında Hınçak Partisi ve Anayasal Ramgavar Partisinden ayrılanlar Ramgavar partisini kurdu. Armenakan Partisi için bkz: Nalbandian, *a.g.e.*, s., 96. Ramgavar Partisi için bakınız partinin resmi web sayfası: <http://www.ramgavar.org>

³⁶⁸ Suleiman, *a.g.e.*, s., 195-196.

³⁶⁹ Dakesyan Antranik, *Badmutyun RAG Lipanan Şrçanağı 1922-1937* (Ermenice: Lübnan ve Çevresinde RAG Tarihi 1922-1937), Mardiros Vosgyan Basım Şirketi, Beyrut, 1993, s., 7. RAG, Demoratik Liberal Parti anlamına gelen "Ramgavar Azatagan Gusagsutyun"un kısaltılmışıdır.

³⁷⁰ Dakesyan, *a.g.e.*, s., 12.

25 Temmuz'da ilk toplantısını yapan bu yeni yönetim Beyrut'taki mevcut durum, kamplardaki mültecilere yardım, ülkenin ve ekonomi ve siyasetinde daha fazla aktif olma ve benzeri konularda kararlar aldı. Parti yönetimi ayrıca diğer şehirlerdeki şubelerle iletişim halinde olmak için oradaki şubeler tarafından yayınlanan gazete ve dergilere üye olunmasını kararlaştırdı. Bu amaçla partinin İstanbul'daki şubesinin yayınladığı Joğovurt Zayn (Halkın Sesi), Kahire'deki Arev (Güneş), Paris'teki Abaka (Gelecek) ve Boston'daki Arev (Güneş) gazetelerine üye oldu.³⁷¹

Ramgavar Partisi sonraki yıllarda genel olarak Taşnak karşıtı bir çizgide hareket ederek "ulusal" meselelerde ve Lübnan seçimlerinde daima Hınçakların yanında yer alarak Taşnak adayının rakibi olan adayı destekledi. Ramgavarlara göre Taşnaklar Lübnan'daki Ermenileri Rusya'daki kardeşlerinden uzaklaştırmaya çalışıyordu.³⁷²

1. 1. 4. Komünist Ermeni Partisi; Sbardag

Kamplarda olumsuz hayat koşulları ve mültecilerin büyük bir çoğunluğunun günlük işlerde çalışan işçiler olması komünizmin mülteciler arasında yayılmasını kolaylaştırdı. 1922'den yılında Adana'dan Lübnan'a gelen bazı Hınçak mensupları kurdukları bir öğrenci birliği çatısı altında zaten komünist propaganda yapmaktaydılar. Ancak Hınçaklardan bağımsız olarak bir komünizm propagandası ve bir komünist oluşum Artin Medoyan'ın 1922'de Beyrut'a gelmesinden sonra başladı. Kendisi de bir Adanalı olan Artin Medoyan aynı yıl eğitimini tamamlamak için İstanbul'a gitti ancak istediğini bulamadığı için 1923 yılında tekrar Beyrut'a döndü.³⁷³

1924 yılının başında Medoyan ve arkadaşları "Sbardag" adında bir komünist örgüt kurdu. Bu sırada Lübnan'lı Araplar da Lübnan Komünist Partisini kurmuştu. 1925 yılında Fransız Manda idaresi Lübnan'da 1 Mayıs'ın kutlanmasına izin verdi. Medoyan'ın belirttiğine göre bu kutlamalar sırasında 50 kadar Sbardag mensubu Ermeni de vardı. Kutlamalardan sonraki gün Ermeni komüsit örgütü Sbardag, Arapların kurmuş olduğu Lübnan Komünist partisiyle birleşme kararı aldı. 2 Mayıs 1925'te

³⁷¹ Dakesyan, aynı yer.

³⁷² Suleiman, *a.g.e.*, s., 196.

³⁷³ Medoyan, *Harutyun Gıyank mı Badneşi Vra'h; Huşeri yev Vgahutyunnarı* (Ermenice: Surların Üstünde Bir Dünya; Hatıralar ve Tanıklıklar), Beyrut, 1988, s., 46. Artin Medoyan ve Harutyun Medoyan aynı kişidir. Artin daha çok Adana Ermenileri arasında kullanılan bir isim olup, Harutyun isminin kısaltılmışıdır. İsmi İngilizce yazılışı "Haroutiun" şeklindedir. Eser Arapçaya da tercüme edilmiştir. Arapça ismi şöyledir; Artin Medoyan, Khayat Alel Mıtras; Zıkriyyat ve Müşahadat, Beyrut, 2011.

gerçekleştirilen toplantıda Ermeni komünistler Lübnan Komünist Partisi'ne geçti. Bu birleşimden sonra partini yönetim kadrosu hem Ermenilerden hemde Araplardan oluşuyordu. Ermenilerden Artin Medoyan, Haygazun Boyacıyan ve Misak Vehuni, Araplardan ise Yusuf Yazbek, Fuad Şimâli ve Ali Teper partinin yönetim kadrosundaydı. Partinin ismi ise *Suriye ve Lübnan Komünist Partisi* olarak değiştirildi.³⁷⁴

Yeni kurulan bu partinin politikası genel olarak Fransız ve İngiliz emparyalizmine karşı durmak oldu. Parti içindeki Ermeniler İtilaf Devletlerini I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermenileri yüzüstü bırakmakla suçluyordu. Özellikle Fransa Kilikya bölgesinden çekilerek buraları Türklere terk ettiği için en çok eleştirilen devletti. Komünistlere göre İtilaf Devletleri Lozan Antlaşmasını imzalayarak Ermenilerin ulusal davasını tamamen yok ettiler. Komünistler de tıpkı diğer Ermeni siyasi partileri gibi fikirlerini yaymak ve halkın desteğini almak için basın-yayın yoluna gittiler. Tabi Fransızlar komünistlerin faaliyetlerine izin vermediği için bu yayınlar gizli olarak basılıyordu. İlk olarak Beyrut'ta *Nor Paros* (Yeni Deniz Feneri) isminde bir dergi kurdular ancak bu dergi sadece iki sayı yayınlanabildi. Komünist Ermeniler tarafından yayınlanan bir diğer süreli yayın olan *Sbardag* ise 1926'da Artin Medoyan Fransızlar tarafından Der Zor'a sürgün edilip orada ikamete mecbur edildiği zaman orada kendisi ve arkadaşları tarafından yayınlandı. Ancak *Sbardag*'ın da kaderi *Nor Paros* gibi oldu, o da ikinci sayıdan sonra Fransızlar tarafından nerede basıldığı öğrenilince yayını durduruldu.³⁷⁵

Komünistler Fransa'ya yönelik bu eleştirilerde bulunurken öte yandan Sovyet Ermenistanı'nı ve Sovyetleri övdüler. Durum böyle olunca Fransız Manda İdaresi komünist faaliyetlere karşı sert tedbirler almak zorunda kaldı. Komünistler sıkı takibe alındı. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere yayın faaliyetleri engellendi. Artin Medoyoan gibi lider pozisyonundaki kişiler ise başka şehirlere sürgüne gönderildi.

Fransızların sert önlemleri yüzünden faaliyetlerine birkaç yıl ara veren komünistler 1930'dan itibaren faaliyetlerini arttırdılar. Bu dönemde Rusya'dan başka Ermeni komünistlerin de Lübnan'a gelmesiyle Lübnan'daki komünist propaganda doruğa

³⁷⁴ Medoyan, **a.g.e.**, s., 67.

³⁷⁵ Minassian, Taline Ter *Colporteurs Du Komünitem; L'Union soviétique et les minorities au Moyen-Orient*, Presses De Sciences PO, Paris, 1997, s., 158.

çıktı.³⁷⁶ Propagandanın hedef kitlesi ise Ermeni mültecilerdi. Mesala 12 Eylül 1930 tarihinde Beyrut'un çeşitli bölgelerinde komünistlere ait ilanların duvar ve direklere yapıştırıldığı öğrenildi. Bu olaydan üç gün sonra 15 Eylül'de Eşrefiye'de bir Ermeni genç gizlice komünistlere ait bildireler dağıtırken yakalandı. Üzerinden 53 adet bildiri çıkan genç kamplardaki mültecilerden biri olduğunu ve tanımadığı birinin bu bildirileri dağıtması için kendisine günlük 15 kuruş ödediğini itiraf etti. Aynı şekilde 31 Ocak 1931 tarihinde Halep'te yakalanan üç komünist de Ermeniydi. Bu kişilerin evlerinde yapılan aramada işçileri sömürgeci ve kapitalistlere karşı isyan etmeye davet eden bildiriler bulundu. 12 Ocak tarihinde Şam'da tutuklanan dört komünist dağıttıkları bildirimleri Beyrut'tan temin ettiklerini ifade ettiler.³⁷⁷

Fransız Yüksek Komiserliği Suriye ve Lübnan'daki komünist faaliyetlerin merkezinin Beyrut olduğunu düşünüyordu. Bunda da haksız sayılmazdı. Nitekim 6 Mart 1931 tarihinde Beyrut'ta komünistlere ait olduğu düşünülen iki merkeze yapılan baskınlarda komünistlere ait iki önemli yayın organının; EL Ummal (İşçiler) ve El Fecr el-Ahmar (Kırmızı Şafak)'ın bu merkezlerdeki matbalarda basılıp çoğaltıldığı ortaya çıktı. Bu baskınlar sırasında tutuklananların büyük bir çoğunluğu Ermeniydi.³⁷⁸

Komünist Ermenilerin bu faaliyetleri ülke içinde Müslümanların tepkisine yol açtı ve yerel basında Ermeniler hakkında olumsuz haberler çıkmaya başladı. Özellikle Ağustos ayında yakalanan Ermeni komünistlerin yargılanması sırasında Fransa'dan bir komünist senatörün mahkemeyi izlemek üzere Lübnan'a gelmesi Lübnan'daki huzursuzluğu ve Ermeni komünistlere karşı olan hoşnutsuzluğu arttırdı. Öyleki yerel basında Ermeni kamplarının komünizmin "kalbi" (hot-bed) olduğuna dair haberler çıktı. Bu haberler Ermeni liderler tarafından protesto edildi. Ancak Lübnanlı gazeteciler iddialarını "yazdıklarımız Fransız yüksek komiserliğinin düşünceleri" diyerek savundular. 21 Ağustos 1931 tarihli *L'Orient* gaztesi şöyle yazıyordu³⁷⁹;

³⁷⁶ Rusya'dan gelen komünistlerden biri Haçig Kaspar Kasparyan'dı. Kasparyan, Fransızlara göre Rusya'dan Lübnan'da komünist propaganda yapmak için gelmişti. Buyüzdün Lübnan'da varışından hemen sonra tutuklanıp bir hafta kadar sorgulandıktan sonra serbest bırakıldı. Bkz: NARA, ...*Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 2, 890D.00B/*, Beyrut Amerikan konsolososu J. M. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 17 Mayıs 1932,

³⁷⁷ NARA, ...*Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 2, 890D.00b/3*, Beyrut Amerikan konsolososu J. M. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 11 Mart 1931,

³⁷⁸ Aynı belge.

³⁷⁹ NARA, ...*Affairs of Syria 1930-1944, Roll No: 2, 890D.00b/8*, Beyrut Amerikan konsolososu J. M. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 4 Eylül 1931,

“Biz Ermenileri çok seviyoruz. Ama kendimizi daha çok seviyoruz. Eğer onlar ve ülkemiz arasında seçim yapmak zorunluğu doğarsa, neye mal olduğu hiç sorun değil, onları ülke dışına çıkarmak şüphesiz daha iyi olacaktır.”

Sonraki aylarda komünist meselesi yüzünden Ermeniler ve kaldıkları kamplar Lübnan basınında eleştirilmeye devam edildi. Ermeni kilisesi komünist propagandanın mülteciler üzerindeki etkisini engellemek için Sovyet Rusya'nın Ermenileri dinlerinden koparmaya çalıştığı belirten demeçler yayınladı. Fransız idareciler de komünizme karşı savaş açtı. Bir çok yerde yeni tutuklamalar yapıldı. Ancak *Lisan ul-Hal* gazetesinin 21 Ağustos 1931 tarihli haberine göre “*Ülkedeki komünist suçlular suç işlemek için yeni yollar öğreniyorlardı ancak polis hala eski metodları kullanıyordu.*”³⁸⁰

Komünist Ermeniler Fransa ve emperyalizm karşıtı propaganda ile meşgul oldukları için Türkiye hakkında lehte veya aleyhte pek propaganda yapmadılar. Komünistler Taşnaklar veya Ramgavarların aksine Ermenilerin Türkiye'ye değil Sovyet Ermenistanına dönmesi gerektiğine inanıyordu.

2. 2. Ermenilere Mecliste Temsil Hakkı Verilmesi ve Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki Rekabet

2. 2. 1. Parlamento Seçimleri ve Ermeniler

I. Dünya Savaşında zafer elde eden taraf olan İtilaf Devletleri savaşından sonra, 18-26 Nisan 1920'de, Osmanlı topraklarının paylaşılması ve Osmanlı ile yapılacak olan Sevr Antlaşması'nın şartlarını hazırlamak için, İtalya'nın San Remo şehrinde toplandı. Tarihe Sen Remo Konferansı olarak geçen bu konferansta Suriye ve Lübnan'ın Fransız mandasına bırakılması kararlaştırıldı. Fransa'nın Suriye ve Lübnan'ın manda idaresini almasının ardından 1919 beri Lübnan'da buluna Fransız Yüksek Komiseri Genaral Gouraud, 31 Ağustos 1920'de Büyük Lübnan Devleti (Greater Lebanon)'nin kuruluşunu ilan eden bir kararname yayınladı. Buna göre yeni kurulan Lübnan Devleti, Osmanlı dönemi Lübnan mutasarrıflığının yanında Beyrut, Beka, Trablus, Sayda ve Sur'u da kapsıyordu.

Sonraki altı yıl boyunca Fransız mandası altında bağımsız bir devlet addolunan Lübnan Devleti, birbirini takip eden dört Fransız Komiser tarafından yönetildi. Bunlar; Yüzbaşı

³⁸⁰ Aynı belge. Ayrıca NARA, ... *Affairs of Syria 1930-1944, Roll No: 2, 890D.00b/21 ve 890D.00b/4.*

Georges Trabaud (1920-1923), M. Privar-Aubouard (1923-1924), General Vandenberg (1924-1925) ve Leon Cayla (1925-1926). Georges Trabaud'un dönemi dahil 1922'ye kadar bu komiserlere on yedi kişiden oluşan ve Genaral Gouraud tarafından atanmış bir danışma meclisi yardımcı oluyordu. Ancak 8 Mart 1922'de Yüksek komiser Gouraud bir temsilciler meclisi kurulmasını ön gören bir kararname daha ilan etti. Bu meclisteki temsilci miktarı Lübnan'da yaşayan dini ve etnik unsurlar oranında olacak ancak seçim bölgeleri karışık olacaktı.³⁸¹ Yani Lübnan'da yaşayan dini ve etnik cemaatler nüfusları oranında bu meclise temsilci gönderecek ve etnik ya da dini bir cemaat adına temsilci seçilmek isteyen adaylar sadece ilgili cemaatin yoğun olarak yaşadığı bölgeden değil başka bölgelerden de oy alabilecekti.

Temsilciler meclisi ilk toplantısını 25 Mayıs'ta yaptı ve başkanlığa Maruni bir politikacı olan Habib Paşa al-Sa'd'ı getirdi. Habib Paşa al-Sa'd'tan sonra 1923'te Na'um Labakî, 1924'te ise Emil Edde temsilciler meclisine başkanlık etti. Nihayet 1925'te meclis Fransız Yüksek Komiseri Genaral Maurice Sarrail tarafından lağv edildi ve yine Genaral Serrail emriyle Lübnan devleti için bir Millet Meclisi (parlamento) oluşturulmasına karar verildi. 30 kişiden oluşacak olan bu meclis Lübnan'daki etnik gruplar adına seçimle göreve getirilecek olan üyelerden oluşacak ve 1926'da yürürlüğe girecek olan Lübnan anayasasını da hazırlayacaktı. Fransızlar bu mecliste Marunîlere 10, Yunan Ortodokslara 3, Yunan Katoliklere 2, Sunnilere 7, Şiilere 5 ve Dürzülere 2 koltuk hakkı tanımıştı. 1 koltuk ise Azınlıklar adı altında Ermeni, Yahudi, Protestan ve diğer etnik gruplar için ayrıldı.³⁸² Dolayısıyla Ermeniler 1924 yılında Lübnan vatandaşlığı almalarına rağmen bu ilk mecliste ayrı bir etnik grup ya da cemaat olarak tanınmadı ve meclise temsilci göndermedi. 1925 yılında oluşturulan bu mecliste azınlıkları, dolayısıyla Ermenileri Keldani-Katolik Michel Chiha temsil etti.

1929 yılında Lübnan'da ikinci parlamento seçimleri yapıldığında Ermenilere yine ayrı bir koltuk verilmedi ve yine Azınlıklar grubu içinde temsil edildiler. Ancak bu defa Azınlıklar adına seçilen Abdallah Ishac Katolik bir Ermeniydi.³⁸³ Azınlıklar adına Katolik bir Ermeni olan Abdullak İshac'ın seçilmesi Ermeniler adına bir başarı

³⁸¹ Salibi, *a.g.e.*, s., 164-165.

³⁸² NARA, ... Internal Affairs of Asia, 1910-1929, Roll 14, 890d. 011/arig.

³⁸³ Messerlian, Zaven, Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During The French Mandate 1934-1943, *Haigazian Armenological Review*, Beyrut, 2001, s., 307.

adedilebilir ancak ortada bir terslik vardı. Lübnan'daki Ermenilerin büyük bir çoğunluğunu Ortodoks Ermeniler oluştururken³⁸⁴ Katolik bir Ermeninin Azınlıklar adına parlamentoya temsilci seçilmesi Ortodoks Ermeniler için pek de tatmin edici olmadı.

Ermeniler mülteci kamplarından çıkıp yeni semtlerde kurdukları mahallerde normal hayata geçiş yaptıkça ve organize oldukça Fransızlardan talep ettikleri de arttı. Nitekim bazı entelektüeller 1929 seçimlerinden sonra Fransızlardan parlamentoda Ermenilere de bir koltuk ayrılmasını istediler. Ancak 1932 yılına kadar Ermeni cemaatinin genel kanısı Lübnan'ın siyasetine bulaşmamak yönündeydi. Özellikle komünist Ermeniler yayın organları Joğuvurt gazetesindeki yazılarında Ermenilerden Lübnan siyasetine bulaşmamalarını istediler. Onlara göre eğer Ermeniler siyasete bulaşırlarsa bu durum zaten gözle görünür hale gelen Müslüman halkın onlara karşı duyduğu hoşnutsuzluğu daha da artırabilir ve tepkilere neden olabilirdi. Fransızlar bölgede hüküm sürerken belki bu hoşnutsuzluk çok büyük bir tehlike değildi ama Fransızlar Suriye ve Lübnan'ı terk ettikleri zaman yerli Müslümanların zulmüne uğrayabilirdi.³⁸⁵

Komünistler böyle düşünürken başta Taşnaklar olmak üzere diğer Ermeni partiler bunun aksini düşünüyordu ve Fransızlardan mecliste temsil edilmeyi talep etmeyi sürdürdüler. Nihayet Fransızlar 1934 yılında Ermenilerin bu isteğini kabul etti ancak Ermeni okullarında Arapçanın da öğretilmesini şart koştu.³⁸⁶

2. 2. 2. 1934 Seçimleri

Fransız Yüksek Komiserliği 2 Ocak 1934 tarihli kararnamesiyle Lübnan'daki Ortodoks Ermenilere bir vekil seçip Lübnan parlamentosuna gönderme hakkı tanıdı. Başka bir ifadeyle parlamentodaki bir sandalye Ortodoks Ermeni cemaatine ayrıldı. 21 Ocak'ta yapılacak olan seçimlerde Ermeni vekil, Ermenilerin toplam seçmenlerin % 29'unu oluşturduğu başkent Beyrut'tan seçilecekti.³⁸⁷ Ermenilerin birleşip ortak bir aday çıkarmak üzere anlaşmaları için önlerinde fazla vakit yoktu.

³⁸⁴ 1932 yılı resmi nüfus sayımında Lübnan'da Ortodoks Ermenilerin miktarı 26,102 iken Katolik Ermeniler ise 5,890 nüfusa sahipti. Ayrıntılı bilgi için bkz: II. Bölüm.

³⁸⁵ NARA, ... *Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 2 Nisan 1932.

³⁸⁶ Rondot, *a.g.e.*, s.,55, Messerlian, *a.g.m.*, 308, Abramson, *a.g.e.*, s.,194.

³⁸⁷ O yıl Beyrut'taki toplam seçmen sayısı 32,811 iken Ermeni seçmen sayısı 9,403'tü. Bkz: Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 178.

Ancak o günlerde Lübnan Ermeni cemaatinde durum çok gergindi. Lübnan'daki Ermeni cemaati üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olabilmek ve Ermeniler için yeni inşa edilen Burc-Hammud ve Eşrefiye semtlerini kontrol altına alabilmek için birbirleriyle 1926'dan beri kıyasıya bir mücadele içine girmiş olan Taşnak ve Hınçaklar birbirlerini öldürmeye başlamıştı. İlk önce Hınçaklar tanınmış bir Taşnak lider olan Vahan Vartabedian'ı 28 Eylül 1926'da öldürdü.³⁸⁸ Buna karşılık olarak Taşnaklar, Hınçaklardan iki önemli lideri; Sarkis Dhruni'yi³⁸⁹ 29 Ocak 1929'da ve Mihran Ağazaryan'ı 11 Ekim 1933'te Beyrut'te katletti. Mihran Ağazaryan Beyrut'ta çıkan Ermenice gazete Lipanan'ın baş editörüydü ve Vatabedian'ı öldürmekle suçlanıp hapse atılmıştı. Hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra öldürüldü. Öldürülmeden önce Ararad isimli bir gazete yayınlamak için hazırlıklarını tamamlamıştı. Ancak Ararad yayın hayatına başlamadan iki gün önce öldürüldüğü için Ararad yayın hayatına 1937'de başlayabildi. Taşnaklar her ne kadar olayı üstlenmeseler de Ramgavar ve Hınçak Partileri basın ve yayın organlarında Taşnakları suçladılar.³⁹⁰

Mücadele sadece Taşnaklar ile Hınçaklar arasında devam etmiyordu. Aynı yıllarda komünist Ermeniler de Lübnan Ermeni cemaati arasında daha fazla taraftar bulmaya çalışıyor ve Fransız Yüksek Komiserliğinin tüm önlemlerine rağmen kurduğu gizli matbaalarda komünizm ile alakalı çeşitli bildiri ve yayınlar hazırlıyor ve bunları mültecilerin kaldıkları kamplarda ve yeni kurulan Eşrefiye ve Burc-Hammud semtlerinde halka dağıtıyordu. 1 Ağustos 1932 tarihinde Beyrut'ta Taşnaklar ve Komünistler arasında büyük bir kavga çıktı. Artin Medoyan ve Zadig Daduryan dahil otuz kadar komünist Ermeni komünizm ile alakalı bildiriler dağıtırken Taşnaklarla karşılaştı. Karşılaşmanın ardından iki taraf birbirleriyle kıyasıya kavga etmeye başladı. Kavga neticesinde taraflardan birkaç kişi sopa ve bıçak darbeleri nedeniyle yaralandı.

³⁸⁸ Hınçak ve Taşnaklar arasındaki mücadele ilk olarak Lübnan'daki Ermeni cemaatinin sosyal ve dini hayatını düzenleyecek olan Ulusal Meclis'in seçimleri sırasında başladı. 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesine göre oluşturulan bu meclis ve Vartabedian'ın katledilmesi ile alakalı olarak bir sonraki bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.

³⁸⁹ "Dhur" Ermenice "keder" anlamına gelir. Sarkis Dhruni Lübnan'da Hınçaklar tarafından çıkartılan bir gazetenin yazarlarından biriydi. "Dhruni" onun yazılarında kullandığı mahlasıydı. Gerçek soyadı ise "Kederian (Kederyan)"dı. Muhtemelen diğer birçok Lübnan'lı Ermeni gibi çok iyi Türkçe bilen Sarkis, soyisminin Ermenice karşılığı olan "Dhruni"yi mahlas olarak kullanıyor olmalıydı. Sarkis Kederian hakkında gaha fazla bilgi için bkz: *Hisnamyag...*, s., 343, öldürülmesi ile alakalı olarak bkz: *Hayrenik Amsakir*, Mart 1929, cilt 7, sayı 5, s., 175.

³⁹⁰ *Hayrenik Amsakir*, Aralık 1933, cilt 12, sayı 2, s., 167, *Avedik*, Ekim 1933, say., 20, s., 120-121. *Avedik* bu sayıda Ağazaryan'ın öldürülüş şeklini, o gün meydana gelen olayları ve katillerin nasıl kaçtıklarını ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Ermeni dini otoriteler yetkilileri gereken önlemleri almamakla suçlarken yerel basında çıkan haberlere göre Lübnan'da toplamda yetmiş komünist Ermeni vardı ve bunların ancak otuzu gerçekten komünizm davası güdüyordu. Diğerleri Rusya tarafından maaşa bağlanmış provakatörlerdi.³⁹¹

Bundan dolayı 1933 ve 1934 yıllarında Ermenilerin yaşadığı semtlerde, özellikle Eşrefiye ve Burc Hammud'a durum çok gergindi. Durumun farkında olan Fransız Yüksek Komiserliği gereken önlemleri almakta gecikmedi. Öncelikle Ermeni partilerinin toplanması ve gösteri yapması yasaklandı. Akabinde Beyrut'ta güvenlik birimlerinin başı Fransız Puçet hem mülteci kamplarındaki hem de şehirdeki tüm Ermeni klüp ve derneklerinin kapatılmasını istedi ve onlara 48 saat süre tanıdı. Birkaç gün sonra Ermeni partileri Hınçak, Taşnak ve Ramgavarlara ait toplamda 21 klüp ve dernek kapatıldı.³⁹²

Bu kararların ardından Kilikya Katagiğosu Sahag da Lübnan'daki tüm Ermenilere seslenerek artık bu katillere son verilmesini, herkesin yasalara uymasını ve onlara kucak açan bu ülkenin misafirperverliğini suistimal etmemelerini istedi.³⁹³

Sadece Beyrut ve Lübnan değil o yıllarda başka diaspora merkezlerinde de durum bundan farksız değildi. Fransa'da bir anti-Taşnak olan Ohannes Keyeciyan 1933'te öldürüldü. New York'ta ise Kuzey Amerika'daki tüm Ermenilerin ruhani lideri olan Başpiskopos Ghevont Turyan dokuz Taşnak fedayisi tarafından 24 Aralık 1933'te Kutsal Haç Kilisesi'nde katledildi. Taşnaklar kabul etmeseler de herkes bu kâtilden Taşnakları sorumlu tutuyordu.³⁹⁴

³⁹¹ NARA, ...*Affairs of Syria 1930-1944, Roll No: 2, 890D.00b/19*, Beyrut Amerikan konsolososu J. M. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 4 Eylül 1931. Komünist Ermeniler ile diğer Ermeni grupları arasında mücadele sonraki yıllarda da devam etti. 1936 yılında Dikran Tatosyan isimdeki bir komünist Burc Hammud'da kimliği belirsiz kişilerce katledildi. Setrak Keberyan, Sarkis Boğosyan ve Boğos Markubyan şüpheli olarak tutuklandı. Birkaç gün sonra komünist Ermeniler Tatosyan'ın cenaze törenini bir protesto gösterisine çevirmeye çalışınca on beş kişi daha tutuklandı. Bkz: *Avedik*, Ağustos 1936, say., 8, s., 172-173.

³⁹² *Hayrenik Amsakir*, Ocak 1934, cilt 12, sayı 3, s., 169-170.

³⁹³ *Hayrenik Amsakir*, aynı yer.

³⁹⁴ *Hayrenik Amsakir*, Ocak 1934, cilt 12, sayı 3, s., 173. Taşnak yanlısı olduğu veya Taşnaklar tarafından idare edildiği bilinen Hayrenik Amsakir gazetesinin Ghevont Turyan'ın ölümüyle ilgili haberi ilginçtir. Sözlerine Turyan'ın ölümünden büyük üzüntü duyduklarını belirterek başlayan gatzete daha sonra sanki Turyan kendi ölümüne kendisi sebep olmuş gibi onu suçlamaya başlar. İlgili haberin Ermeniceden Türkçeye çevirisi şöyledir; "...Biz Turyan'ın kibirli, düşüncesiz ve provakatif eylemleri sebebiyle bu cinayate kurban gittiğini düşünüyoruz. Aylardan beri kendini kör, nefret dolu ve kontrolsüz bir kavgaya adamıştı. Hiçbir şey onu bundan vazgeçiremedi ve o Ermeni toplumunun bir kısmını karşı gruba

İşte Lübnan Ermenileri 1934 yılında kendilerini Lübnan parlamentosunda temsil edecek vekillerini böyle gergin ortamda seçeceklerdi. Seçimlere az bir süre kaldığından Ermeniler adına seçilecek milletvekilinin kim olması gerektiğine dair tahmin ve söylemler hem halk arasında hem Ermeni basınında boy göstermeye başladı. Taşnakların Lübnan'daki yayın organı Aztag 6 Ocak 1934'te şunları yazıyordu;

“Adayımız objektif, önyargısız, siyasi olgunluğa sahip, halkın güvenini kazanmış ve Arapça konuşmayı bilen biri olmalıdır. Eğer ulusal prestijimizi devam ettirmek ve yerel halka yabancı gözükme istemiyorsak seçimlere tek bir aday ile katılmalıyız.”

Aztag'ın 10 Ocak tarihli başka bir sayısında Ermeni vekilin Fransız manda yönetimin güvenini kazanmış birisi olması gerektiği yazıyor ve Ermeniler adına seçilecek vekilin şu özelliklere sahip olması gerektiği ifade ediliyordu;

*“Ermeni vekil Ermenilerin varlığından hoşnut olan ve bundan istifade eden Manda Yönetiminin güvenini kazanmış, sadık ve samimi duygulara sahip Ermeni cemaatinin yansıması olmalıdır. O vekil, bizim haklarımızı koruyan ve bize sorumluluklarımızı öğreten kişi olmalıdır”.*³⁹⁵

Bu arada Ermeni kanaat önderleri tek bir aday çıkarma konusunda çaba sarf ettiler. 14 Ocak'ta Ortodoks Ermeni Partikhanesinde tüm adaylarının temsilcilerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantıda eğer uzlaşmaya varılırsa beş Ermeni adaydan üçünün; Leylekyan, Arslanyan ve Bezciyan'ın Beyrut'ta çok bilinen insanlar olmadıkları gerekçesiyle adaylıktan çekilmesi kararlaştırılacaktı ancak toplantıda herhangi bir uzlaşmaya varılamadı. Durum böyle olunca 1934 seçimlerinde Ermenilere ayrılan bir sandalye için üç aday yarıştı. Taşnakların liderliğini yaptığı milliyetçiler Dr. Antranik Çavuşyan'ı, komünistler Lübnan komünist partisine 1924'te üye olmuş ve parti içinde lider pozisyonundan olan eski bir Hınçak üyesi Artin Medoyan'ı, daima Taşnaklara

---

(Hınçakları kastediyor olmalı) sürükledi ve kilisenin inanlarını ikiye böldü. Bu cinayette başka sorumlular da vardır. Ramgavar Partisinin yayın organı Hayasdani Goçnag ve onun takipçileri Turyan'ı daha ılımlı olması ve bu eylemlerinden vazgeçmesi için sakinleştirilmek yerine onu daha da aşırı olması için teşvik ettiler. Bu kötü sonuca üzülmemek elde değil ama Turyan bu saydıklarımızın hepsini yaptı. Umarız ki, Turyan'ın ölümünden sonra Amerika'daki Ermeni toplumu arasındaki bölünmüşlük sona erer ve cemaatimiz tekrar huzura kavuşur. Gazateler katillerin henüz yakalanmadığını ve bazı şüphelerden dolayı polislerin birkaç genç adamı; Mateos Leylekyan, Nişan Sarkisyan, Oskar Yerganyan, Martin Mazyan ve Çalıkyan'ı tutukladığını yazıyor. Ayrıca Taşnaklara ait New York'taki Armen Garo klübününde arama yapmışlar ve bazı dökümanlara el koyarak. V. Ahoranyan ile V. Kırmoyan'ı sorguya almışlar.

³⁹⁵ Aztag, 6 Ocak 1934, naklen Messerlian, a.g.m., s., 309.

karşı olan Hınçaklar ve Ramgavarlar ise seçime bağımsız aday olan Vahram Leylekyan'ı destekleyeceklerini bildirdiler.³⁹⁶

Bir müteahhit olan Leylekyan, Suriyede bir çok yol yapım işini yapmış ve Fransız Manda yöneticileriyle yakın ilişkileri olan biriydi. Resmiyette ikamet yeri Halep gözükmese de rağmen Fransızlar onun yirmi yıldan beri Beyrut'ta yaşadığını belgelediler ve vekil olması önündeki engelleri kaldırdılar.

Beyrut'tan biri Ermeni Ortodokslar adına, biri azınlıklar adına ve biri de Sunniler adına üç milletvekili çıkacaktı. Ermeni gruplar adaylarını belirledikten sonra işbirliği için Ermeni olmayan gruplarla görüşmelere başladılar. Çünkü Lübnan seçim sistemine göre her ne kadar her etnik cemaat sahip olduğu nüfusu miktarınca meclise temsilci gönderme hakkına sahipse de seçmenler sadece kendi cemaatleri için aday olan adaya değil tüm adaylara oy veriyordu. Dolayısıyla bir aday sadece mensup olduğu cemaatin seçmenlerinden değil tüm seçmenlerin de oyunu alabiliyordu. Bundan ötürü bütün adaylar seçilme şansı yüksek olan adaylarla işbirliği yapıp bir liste oluşturuyordu ve seçmenlerden o listenin tamamına oy vermelerini istiyordu. Böylece her bir aday listedeki diğer adayların destekçileri tarafından da oylanabiliyordu.³⁹⁷

Taşnaklar kendi ideolojilerine en yakın grup olarak gördükleri Abdallah Yafi liderliğindeki Arap milliyetçiler ile işbirliğine girdi ve birlikte bir liste yaptı. Komünist Ermeniler Lübnan Komünist Partisiyle birlikte bir liste çıkarırken, Ramgavar ve Hınçaklar'ın adayı Leylekyan ise hükümet listesinde yer aldı. Listeler şu şekildeydi³⁹⁸;

	Sunniler Adına	Ermeniler Adına	Azınlıklar Adına
Liste 1	Dr. Halim Kaddura	Vahram Leylekyan	Ayub Tabet
Liste 2	Abdallah Yafi	Dr. Antranik Çavuşyan	Abdallah Ishak
Liste 3	Hayreddin Ahdap	Dr. Melkon Hayrabeyan	Dr. Necip Aboussuan
Liste 4	Saadeddin Moumne	Artin Medoyan	İbrahim Haddad

³⁹⁶ Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 178, Messerlian, *a.g.m.*, s., 310.

³⁹⁷ Son derece karışık olan ve günümüzde de aynı şekilde devam eden Lübnan seçim sistemi için bkz: Ara Sanjian, *Déjà Vu: Armenians And The 2009 Parliamentary Elections In Lebanon*, *Armenian News Network / Groong*, 29 Haziran 29, 2009. Ayrıca bkz: <http://www.groong.org/ro/ro-20090629.html>

³⁹⁸ *Avedik*, Ocak 1934, say., 23, s., 164-165.

Kesin listeler açıklandıktan sonra Taşnakların yayın organı Aztag tüm Ermeni seçmenlerden iki Ermeni aday içeren 2 numaralı listeyi oylamalarını istedi. Hınçakların Lipanan gazetesi ise Leylekyan ve arkadaşlarına oy verilmesini telkin ediyordu. Nihayet seçimler 21 ve 22 Ocak tarihlerinde gerçekleştirildi. Seçim kanununa göre herhangi bir adayın ilk turda milletvekili seçilebilmesi için kullanılan oyların en az yarısını alması gerekiyordu.³⁹⁹ Beyrut'ta oy kullanma hakkı olan 32,811 kişiden 11,758'i oy kullandı. Bu da ilk turda seçilebilmek için adayların en az 5,879 oy alması gerektiği anlamına geliyordu. İlk turun sonunda Ermeni adayların aldıkları oy miktarı şöyleydi; Antranik Çavuşyan 5,184, Abdallah Isak 5,148, Vahram Leylekyan 3,092, Melkon Hayrabyan 2,482 ve Artin Medoyan 565.⁴⁰⁰

Görüldüğü üzere Ermeni adaylardan hiç kimse 5879 oy alamamıştı. Aynı durum Ermeni olmayan adaylar için de geçerliydi.⁴⁰¹ Onlardan da hiç kimse gereken oy miktarına ulaşamamıştı. Ermeni adaylar açısından sonuçlara bakıldığında Taşnakların adayı Çavuşyan'ın, en yakın rakibi Hınçak ve Ramgavarların desteklediği Leylekyan'dan iki bin civarında fazla oy aldığı görülebilmektedir. Diğer bir Ermeni aday olan Abdallah Isac da beş binin üzerinde oy almıştı ama Isac Ortodoks Ermeni cemaati adına değil azınlıklar adına seçilmek üzere aday olmuştu. Dolayısıyla bu ilk turda Taşnakların Ermeni partileri Hınçak ve Ramgavar'a göre çok daha başarılı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum Taşnakların Ermenistan'ı özgürleştirme, Türkiye'den intikam alma ve benzeri fikirlerinin Lübnan Ermeni cemaati arasında taban bulduğunun göstermektedir.

İlk turda hiç kimse gereken oy miktarına ulaşamadığı için seçimlerin ikinci turunun 27 Ocak'ta yapılması kararlaştırıldı. İlk turun sonuçları kimi adayları hayal kırıklığına uğratmış diğerlerini ise büyüyen Taşnak tehlikesine karşı etkili bir önlem alınmasının gerekliliğine inandırmıştı. Katagiğos'un istediği üzerine ilk turda bağımsız aday olup 2482 oy alan Melkon Hayrabyan Leylekyan'ın lehine seçimlerden çekildi.⁴⁰² Ortodoks kilisesinin ruhbanları dahil diğer tüm Taşnak karşıtı gruplar birleşerek Vahram Leylekyan'ı desteklemeye karar verdi. İkinci turda yarışan Ermeni adaylar

³⁹⁹ 1934 yılı Lübnan seçim kanunu için bkz: *Rapport 1934*, s., 193-213.

⁴⁰⁰ *Avedik*, Ocak 1934, say., 23, s., 164-165.

⁴⁰¹ Ermeni olmayan adayların oyları şöyleydi; Yafi 5043, Ahdab 3930, Tabet 3877, Kaddura 2959, Aboussouan 1972, Haddad 534, Moumne 412, Baroudi 52, Hadari 14. Bkz: Messerlian, *a.g.m.*, s., 312.

⁴⁰² *Hayrenik Amsakir*, Mart 1934, cilt 12, sayı 5, s., 169.

Hınçak, Ramgavar ve Ortodoks rahiplerin desteğini alan Leylekyan, Taşnakların adayı Çavuşyan ve komünistlerin adayı Medoyan'dı. Isac ise bir önceki seçimde olduğu gibi yine bağımsız ve azınlıklar adına yarıştıyordu.⁴⁰³

Seçimlerinin ikinci turu ilki kadar sakin geçmedi. Taşnak yanlısı Aztag gazetesinin bildirdiğine göre seçimler Ermeni mahallelerinde gayet normal olarak başladı. Öğle saatlerinde bazı Ermeni mahallelerinde şiddet içeren çatışmalar yaşandı. Olaylar neticesinde 20 polis memuru yaralandı. Öğleden sonra saat 1:00 civarında Isac ve Çavuşyan adamlarına seçim merkezinden ayrılımları talimatını verdi. Aynı dakikalarda Çavuşyan ve Isac ortak bir bildiri yayınladı. Bildiride şunlar ifade ediliyordu;

“Biz seçimlere hükümetin tarafsız olacağına dair verdiği sözlere güvenerek ve halkın bize duyduğu güvene inanarak girdik. Maalesef geçen hafta Pazar ve Pazartesi günü yapılan seçimlerdeki huzur, güven ve polisin tarafsızlığını bu seçimlerde göremedik. Polislerin tavrı değişti, geçen haftaki tarafsız tavırlarının tam aksini gösteriyorlar. Açıkça bizim aleyhimize çalıştılar ve seçimler sonuçlanuncaya kadar bizim müdahalemize mani oldular. Yüksek Komiserliği protesto ettiğimizi ilan ediyoruz çünkü, şuan bu satırlar yazılırken polis bizi destekleyenlerin seçim sandıklarına yaklaşmasına izin vermiyor.”⁴⁰⁴

Leylekyan'a göre Çavuşyan ve Isac'ın ileri sürdüğü olaylar asla yaşanmadı. Aksine öğlene doğru seçimleri kaybettiklerini anlayan Isac ve Çavuşyan daha fazla para kaybetmemek için seçimden çekildiler, çünkü güç gösterisi yapabilmek için çok fazla sayıda araba kiralamışlardı.

Leylekyan'ın zaferiyle sonuçlanan seçimlerin sonuçları şöyleydi: Leylekyan 7545, Taşnakların adayı Çavuşyan 2323, komünist Medoyan 180 ve Ishak 2082.⁴⁰⁵

Leylekyan'ın başarısı Taşnak karşıtları tarafından büyük bir zafer olarak ilan edildi. Lipanan gazetesi seçim sonuçlarını *“Faşist Taşnaklar Ezilerek Kaybetti, Yaşasın Taşnak Karşıtlarının Parlak Zaferi ”* başlığıyla verdi.

⁴⁰³ Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 178

⁴⁰⁴ *Aztag*, 30 Ocak 1934 naklen Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 180 ve Messerlian, *a.g.m.*, s., 313.

⁴⁰⁵ *Hayrenik Amsakir*, Mart 1934, cilt 12, sayı 5, s., 169. Ayrıca bkz: Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 181 ve Messerlian, *a.g.m.*, s., 313.

Mağlup tarafın gazetesi olan Aztag ise Lübnan'daki Ermeni toplumunun menfaatleri için dahili ihtilafların sonlandırılması gerektiğini ifade ediyordu. Aynı sayıda Aztag, Leklekyan'ı yakından tanımadıkları için onun adaylığını desteklemediklerini belirtiyordu.⁴⁰⁶

Seçimlerden bir hafta sonra Ortodoks Ermeni cemaati Başpiskoposu Yeğişe Garoyan, Devlet Başkan Saab ve Leylekyan dahil yeni seçilen milletvekilleri ziyaret etti. Bu ziyaret esnasında Leylekyan Ermeni cemaatinin diğer liderleri ile uyum içinde çalışarak Lübnan Ermenileri için elinden geleni yapacağını belirtti.⁴⁰⁷

1. 2. 3. 1937 Seçimleri

1936 yılı hem Ermeniler hem de Lübnan için farklı bir yıl oldu. Irak'taki İngiliz mandasını sona erdiren 1930 Irak-İngiliz anlaşması akabinde Irak'ın 1932'de Milletler Cemiyetine üye olması Suriye ve Lübnan'daki milliyetçileri Fransa'dan benzer bir antlaşma talep etmek üzere harekete geçirdi. Uzun süren çatışma ve kargaşalardan sonra 9 Eylül 1936 tarihinde Fransa, Suriye ve Lübnan'ın bağımsız ve egemen iki devlet olacağını ve üç yıl içinde bağımsızlıklarına kavuşacaklarını bildirdi. Fransa ve Suriye arasındaki anlaşma, birkaç ay sonra Lübnan meclisinde de oybirliği ile kabul edildi. Fransa ile yapılan bu anlaşmaya göre 1939 bitmeden tam bağımsızlık elde edilecek, 1926 anayasası tekrar yürürlüğe girecek, Lübnan Birleşmiş Milletler Cemiyeti'ne üye olacak, Fransa ile savaşta ve barışta müttefik kalınacak, toprakları Fransa tarafından askerî amaçlı kullanabilecek ve Lübnan ordusu Fransa tarafından eğitilecekti.⁴⁰⁸

Fransa'nın milliyetçilerin taleplerini kabul etmeye ve 1936 antlaşmasını imzalamaya mecbur eden olaylar hem Suriye'de hem Lübnan'da Sunni ve Marunileri birbirine yaklaştırdı. 1935-1936 yıllarında Maruni ruhbanlar milliyetçilere onları Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığı için verdikleri mücadelede desteklediklerini ifade eden mesajlar gönderdi. Ayrıca Fransızlar Lübnan anayasasını 1932'de askıya aldıkları zaman onları şiddetle eleştirdiler. Bu günlerde Bişhar al-Huri liderliğindeki bazı Maruni liderler, ülkenin varlığının devam edebilmesi için Sunnilerin de taleplerinin dikkate alınması gerektiği konusunda ikna olmuşlardı.⁴⁰⁹ Bu nedenle Maruniler, Fransızlar anayasayı

⁴⁰⁶ Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 180 ve Messerlian, *a.g.m.*, s., 313.

⁴⁰⁷ *Hayrenik Amsakir*, Nisan 1934, cilt 12, sayı 6, s., 171.

⁴⁰⁸ Salibi, *The Modern History of Lebanon*, s., 182.

⁴⁰⁹ Suleiman, *a.g.e.*, s., 252.

askıya aldıkları zaman manda yönetimini şiddetle eleştirirken aslında Sunnilere ve diğer Müslümanlara, Marunilerin de yabancı bir yönetime karşı olduğu ve Lübnan'ın özgürlüğünü savunduğu mesajını gönderiyorlardı.

Öte taraftan Lübnan'ın Suriye ile birleşmesini isteyen Müslümanlar da Marunilere karşı sürdürdükleri karşıtlığın Lübnan'ı Suriye ile birleştirme amaçlarına pek de hizmet etmediğini aksine sadece Hristiyanların korkularını şiddetlendirdiğini fark etiler.

Netice itibariyle Lübnan'da 1930'lardan itibaren ikisi de Maruni olan iki siyasi hareket ortaya çıktı. Bunlardan ilki olan ve Emil Edde liderliğindeki Ulusalçı Blok, Maruni idaresinde bir Lübnan talep ve ediyor ve Fransız manda yönetimi ile yakın ilişkilerin devam ettirilmesini istiyordu. Bishara al-Huri liderliğindeki Anayasalcı Blok ise Lübnan'ın bağımsızlığını talep ediyor ve bunun ancak Müslümanlarla işbirliği yapılması halinde gerçekleşebileceğine inanıyordu. Huri'nin partisi Lübnan'ın bir Arap devleti olduğunu vurgulayan ilk Maruni organizasyondur. Ancak Huri'ye göre Araplık bağımsız Lübnan idealinden vazgeçip başka bir Arap ülke ile birleşme anlamına gelmiyordu. Huri'nin Araplık vurgusu Müslümanlar arasında destek gördü ve birçok Müslüman'ın onun kampanyasına destek vermesini sağladı.⁴¹⁰

Lübnan'da yaşanan bu yeni politik gelişmeler Ermenilerin Lübnan siyasetine katılımı üzerinde etkili oldu. 1930'lara kadar Ermeniler, özellikle Taşnaklar, Maruniler ile koruyucu olarak gördükleri Fransız manda idaresinin destekleyicileri konumundaydılar. 1934 seçimleri ile bu durumu ispatlamışlardı. Sonraki yıllarda bu durum değişmeye başladı. 1936 yılında Fransa ile Lübnan'ın bağımsızlığı öngören antlaşma imzalandığında Ermeniler Lübnan'ın bağımsızlığından yana olduklarını göstermişlerdi. Öyleki bu antlaşmaya karşı olan ve Lübnan'ın Suriye ile birleşmesini isteyen bazı Müslüman gruplar ile Ermeniler arasında çatışmalar meydana geldi.⁴¹¹

1937 yılına gelindiğinde Taşnaklar seçimlerde Lübnan'ın bağımsızlığını talep eden gruplarla ittifak yapmaya hazırdı ve Huri'nin liderliğindeki Anayasalcı Blok ile yakın ilişkiler kurmuştu. Bu sayede Taşnakların Lübnan şubesi, bir yandan kendilerine her

⁴¹⁰ Salibi, Kemal *A House of Many Mansions; The History of Lebanon Reconsidered*, L.B. Tauris & Co Ltd, Londra, 1988, s., 186-187.

⁴¹¹ *Hayrenik Amsakir*, Ocak 1937, cilt 15, sayı 3, s., 171. Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: II. Bölüm, Müslüman ve Yerli Halkların Ermeni Mültecilere Bakışı.

türlü bağımsızlık hareketini desteklemeleri talimatını veren partinin Paris'teki yüksek yöneticilerinin taleplerini yerine getirmiş oluyor öte yandan gelecekte Lübnan'ın liderleri olacağını düşündüğü grup veya kişilerle yakın ilişkiler kurmuş oluyordu. Bu politika sayesinde Taşnaklar, gelecekte Lübnan tam bağımsız olduğunda Ermeni cemaatine gelebilecek bir tehdidi de bertaraf etmiş oluyordu.⁴¹²

1936 antlaşmasının ardından milleyetçilerin talebi üzerine Fransız Yüksek Komiseri De-Martel 4 Ocak 1937'de 1926 yılı anayasasını tekrar yürürlüğe koydu. Ancak bu anayasa, ilave olunan yeni maddeler ile görev süresi dört yıl olan bir devlet başkanı atanmasını ve üç yıl süreli bir millet meclisi kurulması öngörüyordu. Aynı gün Hayreddin Ahdap yeni bir kabine kurmakla görevlendirildi. Temmuz 29'da De-Martel meclisin 40 seçilmiş ve 20 atanmış vekilden oluşacağını bildiren bir karrarname ilan etti. 7 Ekim'de yeni bir kararname ilan ederek seçilmişlerin sayısını 42'ye atanmışların sayısını 21'e yükseltti. Seçimler ise 24 Ekim'de gerçekleştirilecekti.

1937 yılı seçimleri Ermeniler için 1934 seçimlerinden daha fazla anlam taşıyordu çünkü bu kez Ermenilere Lübnan parlamentosunda bir değil iki milletvekili ile temsil edilme hakkı verilmişti. Bu iki milletvekilinden biri atama ile göreve gelecekken diğeri ise seçimle seçilecekti.

Ancak Ermeniler 1934 seçimlerinden ders çıkarmış değillerdi ve bu seçimlerde de bölündüler. Yine 1934 seçimlerinde olduğu gibi taraflar Taşnaklar ve Taşnak karşıtları idi. Ancak bu kez Taşnak karşıtları kendi içinde de bölündüğünden Taşnaklar bu defa galip gelen taraf olacaktı. Çünkü 1934 seçimlerinden sonra 1937'ye kadar aradan geçen süre zarfında Taşnaklar Ortodoks Ermeni cemaatinin hem dini liderleri hem de halk üzerindeki etkilerini artırdılar. Bu sayede Ortodoks kilisesinin ruhani liderleri bu seçimlerde tarafsız kalmayı yeğledi. 17 Eylül 1937'de Ortodoks Kilisesi Başpiskoposluğu hiç kimsenin kendi adına manda yönetimi ile seçimler konusunda görüşme yapmaya yetkili olmadığını ve Ortodoks Ermeni Kilisesinin hiçbir aday ya da grubu diğerine tercih etmediğini ve hepsine eşit mesafede olduğunu belirten resmi bir duyuru yayınladı.⁴¹³

⁴¹² Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 181.

⁴¹³ *Hayrenik Amsakir*, Kasım 1937, cilt 16, sayı 1, s., 171

Taşnakların karşıtları bu kez ikiye bölünmüştü. Bir grup Ramgavar Partisi etrafında bütünleşti ve 26 Eylül 1937'den itibaren kendi yayın organları Zartonk (Uyanış) gazetesini yayınlamaya başladı. Diğer grubu oluşturan Hınçaklar ve bazı komünist Ermeniler Komünist Parti ile işbirliğine girdi. Taşnakların içinde de küçük bir bölünme vardı. Parti içinde Sovyet Ermenistanı'ndan sürgün edilip Lübnan'a gelen eski Taşnaklar ile yeni Taşnaklar arasında çekişmeler yaşanıyor.

Seçimlere az bir süre kala Ermeni basınında Ermeni vekilinin kim olması gerektiği ve Ermenilerin kime oy vermesi gerektiği ile ilgili haberler yer almaya başladı. Ramgavarların yayın organı Zartonk 6 Ekim'de tüm listelerde tek ve aynı adayın yer alması gerektiğini yazıyordu. Bu arada Fransız manda yönetimi gözetiminde hali hazırda görevde olan hükümet ile muhalefet arasında atanacak ve seçilecek vekilliklerin paylaşımı konusunda görüşmeler sürüyordu. Bu görüşmeler sırasında Zartonk şöyle yazıyordu;

“Biz görüşmelerin ve alınan kararların ne kadar anayasal olduğunu konusunda fikir belirtmiyoruz ancak; bu anlaşmalar sayesinde en yetenekli aday Vahram Leylekyan Ermeniler için ayrılan iki koltuktan birini almayı garantilemiş olacak. İkinci adayın Hraç Şamlıyan olmasını istiyoruz. Hükümet ve muhalefet ancak bu isteklerimizi yerine getirirse cemaatimizin taleplerini yerine getirmiş olur.”⁴¹⁴

Böylece Ramgavarlar seçilecek vekillik için Hraç Şamlıyan'ı atanacak vekillik için Vahram Leylekyan'ı desteklediklerini ilan etmiş oldular. Taşnak partisi ise seçimlerden üç ay önce başka bir adayı Hosrov Tütüncüyan'ı destekleyeceklerini ilan etmişti. Hosrov Tütüncüyan partinin Lübnan'daki şubesinin başkanıydı ve eski Taşnakların desteğini alıyordu. Öte yandan partinin yayın organı Aztag gazetesinin sahibi Hayk Balyan liderliğinde ve Movses Der Kalustyan, Ğazar Çiharek ve Mihran Turciyan'dan oluşan bir grup Taşnak, Ramgavarların adayı Hraç Şamlıyan'ı desteklemeye karar verdi. Bu duruma göre Ermenicenin yanında iyi derece Arapça bilen ve genç bir Avukat olan Hraç Şamlıyan hem Ramgavarların hem de Taşnakların bir kısmının desteğini almış oldu.

⁴¹⁴ Zartonk, 9 Ekim 1937 naklen Messerlian, a.g.m., s., 314.

Durum böyle olunca yıllardır Taşnak Partisinin resmi yayın organı olan Aztag gazetesi bu kez Taşnak Partisi adayının rakibi olan Hraç Şamlıyan'ın lehinde propaganda yapmaya başladı. Bu durum karşısında sesiz kalmayan Lübnan'daki Taşnak Partisi merkez komitesi 16 Ekim'de şu bildiriye yayınladı;

“Son günlerde Aztag gazetesi Lübnan seçimlerini İslam ve Hıristiyanlık arasındaki bir savaş gibi göstermeye çalışmaktadır. Böyle bir çaba, her iki tarafın listelerinde hem Hıristiyan hem de Müslüman adaylar olduğu için sadece yanlış değil aynı zamanda Ermenilerin çıkarlarına zarar vericidir. Bu sorumsuz ve zararlı açıklamalar yüzünden Lübnan'daki Taşnak Partisi merkez komitesi tüm Ermenilere, Aztag gazetesi ve editörü ile hiçbir alakaları olmadığını ilan eder.”⁴¹⁵

Hınçak Partisi ise, az önce berlittiğimiz üzere Komünist Partinin Ermeni grubu ile işbirliğine girdi ve Mardiros Emil İskenderyan'ı seçimdeki adaylığa, Buzand Kehyayan'ı ise atanacak vekilliğe aday gösterdi.

Tüm grupların adayları belli olduktan sonra Lübnan Ermeni cemaati içinde seçim öncesi mitingler de yapılmaya başlandı. Aynı zamanda Taşnak Partisi'nin 47. Kuruluş yılı dönümüne denk gelen 10 Ekim tarihinde Taşnaklar bir miting düzenlediler. Mitingde Kaspar İpekyan, Garo Sasuni, Ağpalyan ve Tütüncüyan konuşmalar yaptı. Tütüncüyan kendi adaylığı konusunda konuştu ve Taşnak merkez komitesinin neden onu aday gösterdiğini anlattı.⁴¹⁶

Aynı gün birleşerek Taşnaklara karşı bir blok oluşturan Hınçaklar ve Komünistler de bir miting düzenledi. Mitingde Hınçaklar adına Mihran Nadcaryan, Mihran Seferyan ve K. Sürmeliyan konuşurken Komünistler adına Madoyan ve Sisag Tellalyan söz aldı. Bloğun adayı İskenderyan da mitingde konuşanlar arasındaydı. *L'Orient* mitingde 5000 kişi olduğunu yazarken *Le Jour*'a göre kalabalığın miktarı 8000'den fazlaydı.⁴¹⁷

Nihayet Beyrut seçimleri 24 Ekim'de gerçekleştirildi. Ermeniler adına yarışan adaylardan Taşnakların adayı Hosrov Tütüncüyan diğer Ermeni adaylara büyük bir fark atarak seçimi kazandı. Seçim sonunda Tütüncüyan 22,642 oy alırken hem

⁴¹⁵ Messerlian, *a.g.m.*, s., 317.

⁴¹⁶ *Hayrenik Amsakir*, Aralık 1937, cilt 16, sayı 2, s., 159-160.

⁴¹⁷ *L'Orient*, 1. Yıl, no 13, 13 Ekim 1937 ve *Le Jour*, 4. Yıl, no 886, 12 Ekim 1937 naklen Messerlian, *a.g.m.*, s., 314

Ramgavarların hem de komünistlerle birlikte Hınçakların desteğini alan Şamlıyan sadece 1,634 oy alabildi. Taşnak karşıtları seçimlerde hezimete uğramışlardı ancak Lübnan Devlet Başkanı olan Emil Edde'nin atadığı 21 vekilin içinde Vahram Leylekyan'ın olması onlar için teselli oldu.⁴¹⁸

1. 3. Lübnan Ermenilerinin Kemalist Türkiye'ye Bakışı

Lübnan Ermeni cemaati ile Ermeni siyasi partileri arasında Türkiye'yi değerlendirme ve algılama konusunda farklılıklar vardı. Özellikle mültecilerin Lübnan'a varmasından sonraki ilk yıllar bu farklılık daha da belirgindi. Ancak zamanla, başta Taşnaklar olmak üzere siyasi partilerin milli bir bilinç oluşturma ve Anadolu'dan gelen Ermenilerin sahip olduğu İslam ve Türk kültürüne dair özellikleri unutturma çabaları sayesinde bu fark azalarak kayboldu. Partilerin Türkiye hakkındaki fikirleri parti yandaşlarınca da kabul edildi.

Ermeni cemaati açısından ele aldığımızda Türkiye'ye ilişkin en belirgin algı bir gün bırakıp geldikleri şehirlere geri dönme umudur. Bu umut varlığını Türkiye'den göç edenler yerini göçten sonraki üçüncü nesle bırakıncaya kadar güçlü bir şekilde korudu ve zaman geçip yeni nesiller bir önceki neslin yerine geçtikçe azaldı.⁴¹⁹

III. Bölümde ayrıntılı olarak ifade ettiğimiz üzere, Ermenilerin mülteci kamplarında 7-8 yıl yaşadktan sonra Beyrut'ta inşa ettikleri yeni semt ve mahallelere önüne Ermenice "Yeni" anlamına gelen "Nor" kelimesine koyarak geldikleri şehrin veya köyün ismini koymaları hem yaşadıkları topraklara duydukları özlemi hemde bir gün geri dönme umutlarını yansıtmaktaydı. Çünkü Ermeni olsalar da onlar Anadolu'luydu ve Türkçe konuşuyordu. Az sayıdaki Van ve çevresinden gelenler hariç Kilikya'dan gelenlerin büyük çoğunluğu çok az Ermenice biliyor ve birinci dil olarak Türçeyi konuşuyordu.⁴²⁰ Öyleki bu dönemde Ermeniler tarafından Lübnanda yayınlanan gazetelerden ikisi

⁴¹⁸ Zartonk, 17 Ekim 1937 naklen Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 186.

⁴¹⁹ Anne tarafı Adana, baba tarafı Maraşlı olan ve Lübnan'da doğup büyüyen Michigan Üniversitesi Ermeni Araştırmaları Başkanı Prof. Ara Sanjian'a göre Lübnan Ermenileri hala bu umudu kalbinde taşımaktadır. Ara Sanjian ile yüzyüze görüşme Nisan 2014.

⁴²⁰ Van ve çevresinden gelenlerin bir kısmı birinci dil olarak Kürtçeyi konuşuyordu. Kamplardaki mültecilerin Türkçeyi daha fazla konuştuğuna dair bkz: Schahgaldian, *a.g.e.*, s., 157, Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 228, Poidebard, *a.g.m.*, s., 19. Lübnan Ermenilerinin Türkçeyi kullanması üzerine yapılmış bir araştırma için bkz: Jebejian, Arda *Changing Ideologies and Extra Linguistic Determinants in Language Maintenance and Shift Among Ethnic Diaspora Armenians in Beirut*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Leicester-School of Education, Leicester, Birleşik Krallık, Şubat 2007.

Türkçeydi. Ancak kullanılan alfabe Ermeniceydi. Bunlar 1924 yılında yayınlanmaya başlayan “*Lipanan*” diğeri ise 1927’de yayınlanmaya başlayan “*Bir Dostun Sesi*” gazeteleridir. Özellikle *Bir Dostun Sesi* adlı gazete Lübnan’daki Katolik Ermeni Patrikliği tarafından yayınlanması bakımından dikkat çekicidir.⁴²¹

Ermeni siyasi partileri Lübnan’daki örgütlenmesini tamamladıktan sonra Ermeni kitlelere geleneksel parti politikalarıyla seslendi. Taşnaklar partinin genel politikalarını Lübnan Ermenilerine de empoze etmeye çalıştı. Bu politikalar Türkiye’ye karşı askeri ve siyasi operasyonlar düzenleme, Kürt ayrılıkçı hareketlerini destekleme, Sovyet Ermenistanı’nda gizi parti hücreleri açma ve 1915 Tehcirinde sorumlu tuttıkları Talat, Enver ve Cemal Paşalara suikast yapmak olarak özetlenebilir.⁴²² Ancak Lübnan Ermenileri yeni geldikleri bir ülkede yeni bir hayat kurmak gibi daha acil öncelikleri olduğu için Taşnakların bu fikirlere pek rağbet etmediler. Dolayısıyla Lübnan’daki Taşnaklar 1920’lerde sıklıkla işledikleri bu fikirleri terk ederek ya da erteleyerek kitleleri harekete geçirmek ve sempatilerini kazanmak için başka bir yol aramaya başladılar.

Taşnakların buldukları yeni yöntem ise eğitim yoluyla Ermeni kitleleri yeniden yönlendirmek ve örgütmektir. Taşnaklar eğitim ile bazı idealleri Ermenilere empoze ederek yeni nesil yaratmak istiyorlardı. Bu nesil ebeveynleri gibi Türkçe değil Ermenice konuşacak ve Ermenistan’ın özgürlüğü idealini destekleyecek ve yaşatacağı. Ayrıca bu eğitim sayesinde hem ikili ilişkilerde hemde genel hayat tarzındaki Türk-İslam etkilerini yok etmeyi planlıyorlardı.

Bir dönem Türkçeyi unutturma ve Ermenicenin daha fazla kullanılmasını sağlama çabaları o kadar artmıştı ki, “*Tırkeren hoseği Hayerenow badashane, hişe meg milyonu (Türkçe konuşanlara Ermenice cevap ver, hatırla bir milyonu)*” gibi kampanyalar yapıldı.⁴²³ Öyleki bir süre sonra okullardan mezun olan gençler ile ebeveynleri arasında sosyal sorunlar çıkmaya başladı. Gençler Ermeni okullarında Ermeni milliyetçiliği ve Ermenice konuşmanın önemi konusunda sıkı bir eğitimden geçtikleri için hem Türkiye

⁴²¹ Bu gazeteler hakkında bir sonraki bölümde ayrıntılı bilgi vereceğimden burada ayrıntı vermedim.

⁴²² Nikola B. Shahgaldian, *Ethnicity and Political Development in the Lebanese-Armenian Community, 1925-1975, Armenian Review*, Spring 1983, cilt 36, sayı 1, s., 55-56.

⁴²³ Prof. Ara Sanjian ile yüz yüze görüşme, Nisan 2014. Sanjian’ın belirttiğine göre bu deyim hala Beyrut’ta varlığını korumaktadır ancak deyim sonundaki “bir milyonu hatırla” ifadesi “bir buçuk milyonu hatırla” olarak değişmiştir.

karşı bir kızgınlık besliyor hem de evde hala Türkçe konuşan ebeveynlerinden utanıyordu. 2007 yılında yapılan bir araştırmada Lübnan'a 1915 ve 1921'de varan Ermenilerin çocukları ve torunları, çocukluklarına ilişkin hatıralarını anlatırken evde genel olarak Türkçe konuştuklarını ancak okullardaki öğretmenlerinin ve kilisenin baskısı yüzünden bunu kimseye söylemediklerini belirtmektedirler.⁴²⁴

Ermeni mültecilerin Lübnan'a vardktan uzun bir sonra bile Türkçe'yi kullanmaları ile ilgili olarak 1934 seçimlerinden sonra halk arasında yayılan bir tekerlemeyi burada paylaşmak ilginç olacaktır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere 1934 seçimlerinde üç Ermeni aday vardı ve bunlar; Hınçakların adayı Vahram Leylekyan, Taşnakların adayı Antranik Çavuşyan ve komünist Ermenilerin adayı Artin Medoyan'dı. Leylekyan'ın zaferiyle sonuçlanan seçimlerin ardından Ermeni mülteciler arasında "*Havaya uçtu Leylekyan, çamura düştü Çavuşyan, fakara babası Medoyan*" şeklinde bir tekerleme yayıldı. Bu tekelermenin Türkçe olması ve kişilerin isimlerindeki anlam ve seslere göre kafiyelendirilmesi Lübnan Ermenilerinin o dönem Türkçeyi ne kadar yoğun kullandığının bir kanıtıdır.⁴²⁵

Taşnakların Türkiye'ye karşı eylemleri bakımından Hoybun cemiyetinde de bahsetmek gerekmektedir. Lübnan Ermenileri ile direkt olarak alakalı olmasa da Lübnan'da kurulması ve Taşnakların da bu cemiyette yer alması hasabiyle Hoybun cemiyeti bu çalışma açısından önemlidir. Kurucuları ve hedefleri itibariyle bir Kürt örgüt denebilecek Hoybun cemiyeti Şeyh Sait isyanından sonra Irak, İran ve Suriye'ye kaçan bazı Kürt liderler ile Taşnaklar tarafından kuruldu. Şeyh Sait isyanından sonra Türkiye'ye karşı faaliyetlerini devam ettirmek amacıyla bazı Kürt liderler Irak, İran ve Suriye'ye kaçtı. O dönem Irak ve Suriye'ye mandater devlet olarak bulunan İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki çıkarlarını devam ettirmek amacıyla sağladıkları yardım ve hoşgörü sayesinde bu liderler ile Taşnaklar ile birleşerek 1927 yılında Hoybun cemiyetini kurdular.⁴²⁶ Hoybun ismi Kürtçe "benlik" manasına gelen Hoybon, Ermenice

⁴²⁴ Jebejian, *a.g.t.*, s., 80-115.

⁴²⁵ Ara Sanjian ile yüz yüze görüşme, Nisan 2014.

⁴²⁶ Yusuf Sarınoy, Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c., XIV, say., 40, Mart 1998, s., 213.

“Ermeni yurdu” anlamına gelen “Haypun” kelimesinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştu.⁴²⁷

Cemiyetin kuruluşuyla ilgili ilk toplantı 1927 Şubat’ında İngilizlerin Revandiz Kaymakamlığına getirdikleri Seyyit Taha’nın evinde yapıldı. Sonraki aylarda gerçekleştirilen iki hazırlık toplantısının ardından 5 Ekim 1927 tarihinde Lübnan’ın Bihamdun kasabasında geniş çaplı bir kongre yapılarak Hoybun Cemiyeti kuruldu.⁴²⁸ Kongrede cemiyetin başkanlığına Celadet Ali Bedirhan seçilirken Merkez heyeti üyeliklerine ise, Süreyya Bedirhan, Kamuran Ali Bedirhan, Memduh Selim, Nizamettin, Tevfik Cemil, Haso Ağa, Mustafa Bozan, Halil Rahmi, Cesim Ağa (Şihnu) Şerif, İbrahim ve Emin Ali Ağa seçildiler. Vahan Papazyan ise Taşnakları temsilen toplantıya katılmıştı.⁴²⁹

Kongrede; Hoybun Cemiyeti’nin amacı “Türk Kürdistanın bağımsızlığı olarak” tespit edildilerken Ermenistan ve Kürdistan’ın bağımsızlıklarının toprak bütünlüklerinin karşılıklı olarak kabul edilmesini temel bir prensip olarak ilan edildi. Taşnaklar ve Hoybuncular aralarındaki dayanışmayı daha ileriye götürerek 21 Haziran 1928 tarihinde Halep’te bir ittifak antlaşması imzaladılar. Hoybun Cemiyeti Başkanı Celadet Ali Bedirhan ile Taşnakların Cemiyet nezdinde temsilcisi olan Vahan Papazyan arasında imzalanan antlaşmada genel olarak Taşnakların ve Hoybun Cemiyeti arasında ittifak yapıldığı bundan sonra ortak düşman Türkiye’ye karşı birlikte hareket edileceği, iki tarafın bağımsız Ermenistan ve bağımsız Kürdistan için birlikte çalışacağı, Taşnak partisinin Avrupa ve Amerika’da Kürt sorunu için propaganda yapacağı ve Hoybun Cemiyetine mali destek vereceği gibi maddeler bulunmaktadır.⁴³⁰

⁴²⁷ Süslü, Azmi, Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu’daki Toplu Mezarlar, *TTK Belleten Dergisi*, c., LVII, Ankara, Nisan 1993, s., 243.

⁴²⁸ Alakom, Rohat, Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar, *Toplumsal Tarih*, say., 59, Kasım 1998, s., 58, Sarıay, a.g.e., s., 214, Sasuni, Garo *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt Ermeni İlişkileri*, Med Yay., İstanbul 1992, s., 280-308.

⁴²⁹ Elphinston, E. W. The Emir Jeladet Aali Bedr Khan; the Passing of a Kurdish Prince, *Journal of the Royal Central Asian Society*, c., XXXIX, Ocak 1952, s., 91-94. Elphinston’ın Kürt hareketi ile ilgili bir diğer önemli makalesi için bkz: Elphinston, E. W. Kurds and Kurdish Question, *Journal of the Royal Central Asian Society*, c., XXXV, Ocak 1948, s., 38-51. Ayrıca bkz: Sarıay, a.g.m., s., 215, Alakom, a.g.m., s., 59.

⁴³⁰ Antlaşma maddeleri şu üç kaynaktan, bir birinden az farkla tam olarak verilmiştir; Alakom, a.g.m., 60-61, Sarıay, a.g.m., s., 216-217, Fany, Messod *La Nation Kurde et Son Evolution Sociale* (Fransızca: Kürt Milleti ve Sosyal Geişimleri), Librairie L. Rodstein, Paris, 1933, 266-267. (Mesud Fani, Kurtuluş Savaşı sonrası düşman işbirlikçisi olarak görülen ve Türkiye’den sürgün edilen 150’likler listesindeki kişilerden

Taşnaklar Türkiye'ye karşı katı bir politika benimsemişken Ramgavarlar daha ılımlı bir politika taraftarıydılar. Onlarda Taşnaklar gibi Ermenilerin daha önce yaşadıkları toprakların onlara geri verilmesini istiyorlardı ama bir yandan Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi taraftarıydılar. Ramgavar Partisinin Lübnan kolunun, partinin 1924'te yapılan genel kongresine sunduğu siyasi önerileri Türkiye açısından dikkat çekicidir. Günümüzde hala Lübnan'da Ramgavar Partisinin üst yöneticilerinden biri olan Antranik Dakesyan tarafından yayınlanan bir çalışmaya göre Lübnan Ramgavarları 1924 yılında Pariste gerçekleştirilen genel kongrede şu fikirleri sundular⁴³¹;

“ –Türkiye ile İtilaf edevletleri arasında imzalanan antlaşma (Lozan kastediliyor) patimizin idealleri üzerinde olumsuz bir etki yapmayacaktır. Ancak Ermeni milletinin yıllardan beri anavatana için hayal ettiği ideallerinden vazgeçmeden diplomasi yapmak partimizin çalışmalarında önemli olmalıdır.

- Dikkatlice ve iyi düşünülmüş bir Türk-Ermeni antlaşmasını yürekten destekliyoruz.

Şuan da disporadaki Ermenilerin anavatanlarına (göç etmelerinden önce Ermenilerin Türkiye'de yaşadığı bölgeler kastediliyor) dönme konusunda büyük bir arzu duyduklarını görebiliyoruz. Ancak anavatana geri dönme rüyasıyla, geçmişte yapılan hataları tekrar yapıp Türkiye ile Ermenistan arasındaki köprüleri tamamen yok etmemeliyiz.

- Ermenilerin anavatana dönme meselesi hayati bir konu olsada bu idealin gerçekleşmesi şuan ki Türkiye rejimi ve siyaseti dolayısıyla imkansız görünmektedir.

- Bütün bunlara rağmen elverişli durum ve fırsatlardan istifade ederek Türkiye ve Türklerle iyi ilişkiler kurmak bize hiçbir şey kaybettirmez.

---

biridir. Mesud Fani'nin bu listeye dahil edilmesinin sebebi Anadolu'nun işgali sırasında Fransızlar adına Cebel-i Bereket Kaymakamlığı yapmayı kabul etmesi ve Hoybun Cemiyeti ile yakın ilişkileriydi.

⁴³¹ Dakesyan, a.g.e., s., 16-17.

BEŞİNCİ BÖLÜM

FRANSIZ MANDASI ALTINDA SOSYAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT'IN LÜBNAN'DA YENİDEN KURULMASI

1920'den itibaren Lübnan'daki Ermenilerin büyük bir çoğunluğu mülteci durumundaydı ve bu mülteci hali 1930'dan itibaren tedricen azalmaya başladı. Bu azalmayla birlikte Ermeniler göç etmelerinden önce sahip oldukları kültürel ve sosyal hayatı da inşa etmeye başladı. Mülteci kamplarında geçen yıllar çok farklı sınıf ve seviyelerden göçmenleri bir araya getirdi. Mülteciler geldikleri bölgenin veya şehrin kültürüne sahip oldukları için bazı mültecilerin gelenekleri, hatta konuştukları dil dahi birbirinden farklı olabiliyordu. Ancak bunların hiçbiri Ermenilerin Lübnan'da yeni bir Ermenistan inşasına engel olmadı.

Ermeniler 1915 Tehciri ve 1921'deki gönüllü göçten sonra artık yeni bir coğrafyadaydılar. Göç etmeden önce yaşadıkları Anadolu'da 19. yüzyıldan başlayarak devam eden reform hareketleri ve millet sisteminin onlara sağladığı bazı konulardaki özerklik sayesinde kendilerine ait birçok okul ve kiliseler kurmuşlardı. Hata bazı bölgelerde onların sahip olduğu okul sayısı Müslümanlarınkinden fazlaydı. Ancak iskan oldukları bu yeni coğrafyada bunların hiç biri yoktu ve yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Misyoner yardım kuruluşları ve yurt dışındaki çeşitli Ermeni hemşeri dernekleri ile AGBU ve Gulbenkyan Vakfı gibi hayır kurumlarının sağladıkları yardımlar, Lübnan'da oluşan yeni cemaatin ihtiyaçlarına cevap verecek olan kurumların inşasına katkı sağladı ancak işin büyük bir bölümü yine mültecilerin kendileri tarafından yapıldı.

II. Bölümde ifade ettiğimiz üzere henüz kamplarda safalet içinde perişan bir hayat sürerken dahi Ermeniler okul ve kiliseye sahip olmak için ellerinden geleni yaptılar. Kiliseler Ermenilerin Lübnan'da kurdukları yeni dünyada inşa ettikleri ilk sosyal kurumlar oldukları için önce kiliseler ve dini hayat hakkında bilgi vereceğiz.

1. DİNİ HAYAT

Fransızlar Suriye ve Lübnan'ı manda idaresi altına aldıktan sonra burada Osmanlı Devleti dönemimdeki *millet sistemi*'nin devam ettirdiler. Hem Lübnan hem Suriye'deki tüm etnik unsurlar birer cemaat kabul edilip kendileriyle alakalı iç meselelerde serbest bırakıldılar. 1926 yılında kabul edilen Lübnan Anayasasında devlet için herhangi bir resmi din benimsenmedi. Anayasanın 9 maddesi; “*Devlet, mensup oldukları mezhep veya dine bakmaksızın tüm vatandaşlarının, dini inanışlarına eşit olarak saygı duyacağını garanti eder*”⁴³² diyordu.

Fransızların tüm dini inanışları koruma altına bu uygulamaları sayesinde Ermeniler de dini işlerinde yine bağımsız oldular ve dini kurumlarını geliştirebildiler. Tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi Fransız Manda İdaresinde de din veya mezhep etnik gurupların sosyal hayattaki yerini konumlamada önemli bir yere sahip oldu.

Fransız Manda İdaresi'nin Lübnan'daki etnik cemaatlere dini özerklik verme konusundaki çabaları 1926 Anayasanın ilanından sonraki dönemde de devam etti. Aslında Fransızlar bu çabalarla merkezi yönetimi güçlendirmeye çalışıyorlardı. Cemaatlerin dini liderlerinin Lübnan'daki sosyal ve siyasi hayatı kontrol etmede iyi bir enstrüman olabileceklerini keşfetmişlerdi ve bu amaç için patriklerden oluşan müfftefikler elde etmeyi umuyorlardı. Dolayısıyla 1926 Anayasasından başlayarak Lübnan'daki dini cemaatlere dini meselelerde özerklik tanımaya ve devlet ile dini cemaatler arasındaki ilişkileri bu minvalde düzenlemeye özen gösterdiler. Bu konuda en güçlü adımlar 1936 ve 1938'de atıldı. 13 Mart 1936 tarihli ve 60 nolu kanun ile bu kanunu düzelten 18 Kasım 1938 tarihli ve 146 nolu kanunun iki ana amacı vardı. Birincisi dini cemaatlere verilen özerkliği tasdik etmek ve sınırlarını çizmek ikincisi ise devletin, cemaatlerinin dini faaliyetlerinin devletin yasama işlevini sekteye uğratmayacağını kontrol etmeye hakkı olduğu ilkesini inşa etmekte.⁴³³

Her iki kararname dini cemaatlerden dini faaliyetlerinin yapısını ve sınırlarını belirlemelerini istiyordu. Bu ruhaniler arasındaki hiyerarşiyi, yetki alanını ve dini kurulların oluşum ve işleyişini kapsıyordu. Kararnamelerde devletin, dini guruplar

⁴³² 1926 Lübnan Anayasası, *Rapport 1926, EK 1.*

⁴³³ NARA, ...*Affairs of Syria 1930-1944, Roll No: 5, 890D.404/23*, Beyrut Amerikan konsolosolusu Ely E. Palmer'dan Dışişleri Bakanlığına, 17 Ocak 1939.

arasındaki ilişkinin uyum içinde devam etmesini sağlamaya yetkili olduğunun belirtilmesi Fransızların dini cemaatlere verilen özerkliği kontrol altında tutma çabasının ürünüydü. Ancak bu kontrol çok sınırlı olacaktır. Evlilik meselesi bu duruma bir örnek oluşturmaktadır. Fransızlar dini otoriteler tarafından kısılmayan nikahları geçerleri sayan bir kanun çıkarmak istediklerinde ruhani liderler buna şiddetle karşı çıktı. Ancak, sadece yurt dışında kısılmış nikâhların geçerli sayılması ile iki taraf arasında antlaşma sağlanacaktı. 1936 kararnamesinin Ermeniler açısından ayrı bir önemi vardı. Bu kararname ile Ermeni Katolikler ve Ermeni Ortodokslar, ülkenin “kadim cemaatleri” listesine eklenerek siyasi açıdan ayrı birer cemaat olarak tanındılar. Protestan Ermeniler ise ayrı bir cemaat olarak tanınmadı. Ülkedeki tüm Protestanlar tek bir cemaat olarak “Protestan Cemaat” adı altında aynı listede yer aldı.

Sonuç olarak Fransızların Lübnan’da takip ettikleri eski ve yeninin karışımı dini siyaset Ermeni cemaatine dinini koruma ve yaşama konusunda uygun bir ortam sağladı. Öte yandan ülkeyi laikleştirme için çıkarılan kanunlar Ermenileri bazı yerli grupların ayrımcılığına karşı korudu. Ancak Fransızlar laiklik için attıkları adımlarda dini cemaatlerin özerkliğini ve ruhani liderlerin onlar üzerindeki yetkisini çığnememeye özen gösterdikleri için Katağigosluk ve Partiklik gibi dini kurumlar cemaat üzerindeki güç ve yetkilerinden bir şey kaybetmediler. Tüm bunların neticesi olarak Ermeniler kısa zamanda hem tarihi kiliselerini hem de toplumsal hayatı düzenleyen Osmanlı döneminden kalma meclisleri yeniden tesis ettiler.

1. 1. Ermeni Kiliselerin Yeniden Tesis Edilmesi

Ermeni mülteciler Lübnan’da vardıktan sonra ilk kiliseleri kamplarda kurmuşlardı. Mültecilerin kurdukları bu ilk kiliseler genellikle ahşap ve teneke kulübelerden inşa edilmişti ve halka açık ilk yapılarıydı. 1930’dan itibaren mülteciler kendileri için inşa edilen yeni semtlere taşındıkça Ermeni kiliseleri de tarihi Ermeni mimarisine uygun olarak yeniden inşa edilmeye başlandı. Yeni kiliselerin inşasına paralel olarak dini kurumlar da yeniden tesis edildi. Üç Ermeni kilisesinden biri olan Katolik kilisesi, Ortodoks ve Protestan kilisesine göre şanslıydı. Çünkü Lübnan’daki varlığı çok daha eskiydi.

Savaş ve göç hangi mezhebe bağlı olduğuna bakmaksızın tüm Ermenilere ağır bir darbe vurmuştu ama Lübnan’daki Katolik Emeni kilisesi mülteciler Lübnan’a vardıklarından

onlara yardım etmek için hazır bekliyordu. Mesala Bzimmar'daki Katolik Emeni Manastırı mülteciler Lübnan'da vardıklarında kamplar için arazi tahsis etmek için toprak sahiplerini ikna etmede önemli bir rol oynayacaktı.

Ancak Katolik Kilisesi ile ilgili en önemli gelişme 1928 yılında İstanbul'daki Katolik Emeni Patrikliği'nin tekrar Bzimmar'a taşınmasıyla yaşandı. Aslında Katolik Ermeni Patrikhanesi ilk olarak 1742'de Bzimmar'da kurulmuştu. 1830 yılında Osmanlı Devleti Katolik Ermenileri bir millet olarak tanıyıp İstanbul'da bir Başpiskoposluk kurmalarına izin verince Katolik Ermeniler arasında iki başlılık ortaya çıktı. Bunun üzerine Partiklik ve Başpiskoposluk 1867 yılında birleştirilerek Patriklik İstanbul'a taşındı. 1928 yılına kadar İstanbul'da kalmaya devam eden Katolik Ermeni Partikliği 1928 yılında tekrar Lübnan'daki Bzimmar manastırına taşındı ve burada Ermeni Katolikliğinin mekezi olmaya devam etti.⁴³⁴

Protestan Ermeni cemaati Osmanlı Devleti sınırları içindeki en küçük Ermeni cemaatiydi. Ancak 19. Yüzyılda itibaren Osmanlı Devleti'ne akın etmeye başlayan Amerikan misyonerler sayesinde belkide Ermeni cemaati içinde daha yüksek eğitim oranına sahiptiler ve sahip oldukları toplumsal ve eğitsel kuruluşlar da diğer Ermeni cemaatlerine göre daha fazlaydı. Başlangıçta tehcir kapsamı dışında tutulmaları tehcirden daha az etkilenmelerini sağladı ancak cemaatin küçüklüğü düşünüldüğünde Suriye ve Lübnan'a göçün onların da sahip olduğu sosyal ve eğitsel kurumlara ağır bir darbe vurduğu anlaşılmaktadır. Fakat Protestanlıkta cemaatleri bağımsız sayan kilise sistemi (congregationalizm) sayesinde Lübnan'da Protestan Ermeni kilisesinin yeniden inşası çok zor olmadı. Congregationalizm'de kilise ne geleneklere ne de kadim bir geçmişi olan bir mekana bağlıdır. Önemli olan inanlardır ve inanların olduğu yerde kilise de vardır. Bu felsefe sayesinde Protestan Ermeni cemaati, Near East Relief gibi Protestan kuruluşların da yardımıyla sosyal ve eğitsel kurumlarını tekrar oluşturdu.⁴³⁵

Lübnan'da Ortodoks (Gregoryen) Ermeni Kilisesi'nin yeniden inşası çok daha karmaşık bir süreçten geçti. Daha önceki bölümlerde de anlattığımız üzere 1915'teki tehcirden önce Lübnan'daki Ermeni varlığı çok sınırlıydı. Beyrut gibi merkezi bir yerde dahi

⁴³⁴ Attwater, Donald *The Catholic Eastern Churches*, The Bruce Publishig Company, Wisconsin, 1935, s., 205-206.

⁴³⁵ Migliorino, *a.g.e.*, s., 52.

Ortodoks Ermenilerin sayısı çok azdı ve o dönem var olan kiliseler de Kudüs'e giden hacılar için bir durak ve barınak görevi görüyordu. Ortodoks Kilisesinin çözmek sorunda kaldığı ilk sorun Kilikya Ermeni Katağigosluğu'nun geleceğiydi. 11. yy.'da kurulduğu günden beri Sis (günümüzde Adana-Kozan)'te bulunan Kilikya Ermeni Katağigosluğu 1921 yılında Fransızlar Adana ve çevresinden çekildikleri sırada Katağigos Sahag tarafından önce Halep'e daha sonra Kıbrıs'a taşınmıştı. Fransızlar 1924 yılında Katağigos Sahag'ı Ortodoks Ermenilerin Suriye ve Lübnan'daki en yüksek ruhani lideri olarak tanıdı ancak Katağigos hâla Kilikya'dan getirdiği kutsal emanetlerle beraber yerleşebileceği bir binadan yoksundu. Katağigos Sahag uzun bir süre Suriye ve Kıbrıs'ta göçebe gibi dolaştıktan sonra nihayet 1928 yılında çok dramatik bir vasiyet ilan ettikten sonra, Near East Relief Antelias'ta kullanmadığı bir yetimhanesini sembolik bir ücret mukabilinde Katağigosluğa kiralamayı kabul etti ve bina sorunu böylece çözüldü.⁴³⁶ 1937 yılında ise bina on dokuz bin dolar karşılığında Near East Relief'ten satın alındı.⁴³⁷

Katağigosluğa kalıcı bir yer bulduktan sonra 1929 yılında Kudüs Ermeni Patriği E. Durian yetkilerini ve Beyrut, Şam ve Lakziye'deki Patrikliğe ait taşınmaz malları Katağigosluğa devretti. Böylece Kilikya Ermeni Katağigosluğu günümüze kadar kalacağı yerine taşınmış oldu.⁴³⁸

Ana kiliselerin tekrar tesis edilmesinin ardından mültecilerin yaşadıkları bölgelerdeki yerel kiliseler inşa edilmeye başlandı. Kiliseler genellikle Ermeni hemşeri dernekleri ile diğer Ermeni gönüllü kuruluşlarının yardımları ile inşa ediliyordu. Bununla beraber Amerika gibi diğer ülkelerdeki zengin Ermeni aileler tarafından da inşa edilen kiliseler vardı. Ancak bazı durumlarda yeni baştan bir kilise inşa edilmiyor, zaten var olan bir kiliseye bağış yapılabiliyordu.

⁴³⁶ *Hayasdani Goçnak*, 13 Ekim 1928. İki taraf arasındaki kira sözleşmesine göre Katağigosluk NER'e yılda 1 dolar kira bedeli verecekti. Kira sözleşmesi ve daha fazla ayrıntı için bkz: *NARA, ...Affairs of Syria 1930-1944, Roll No: 5, 890D.48/93*, Beyrut Amerikan konsolosolusu J. M. Keeley'den Dışişleri Bakanlığına, 17 Nisan 1931.

⁴³⁷ Dadoyan, Seta B. *The Armenian Catholicosate From Cilicia to Antelias*, The Armenian Catholicosate of Cilicia Press, Antelias-Lebanon, 2003, s., 92.

⁴³⁸ Dadoyan, **a.g.e.**, s., 89.

Lübnan'daki Ermeni kiliselerinin sayısına ait ulaşabildiğimiz en erken tarihli bilgi 1941 tarihli'dir. Sadece Ortodoks Ermeni kiliseleri gösteren ve Katağigosluğun resmi yayın organı Hask'ta yayınlanan liste Tablo V.1'de verilmiştir.

Katolik Emeni cemaati ise sayıca Ortodoks cemaatinden çok daha az olduğu için sahip olduğu kilise sayısı da azdı. İnceleme dönemimizde Katolik Ermeni cemaatien ait üç kilise vardır. Üçü de Beyrut'ta bulunan bu kiliseler; Bzimmarr Katolik Ermeni Manastırı, Eşrefiye'deki Katolik Ermeni Patrikliği ve Beyrut'un merkezindeki Surp Yeğiya Kilisesi'dir.⁴³⁹

Tablo V.1. 1941 Yılına Kadar Lübnan'da Var Olan Ortodoks Ermeni Kiliseleri

Kilisenin Adı	Bulunduğu Semt/Şehir
Surp Nişan	Merkez-Beyrut
Surp Asdvadzadzin	Eşrefiye-Beyrut
Surp Hovhannes Garabed	Hayaşen-Beyrut
Surp Yerrortutyun	Amanos Kampı
Surp Kevork	Yeni Haçın
Surp Harutyun	Cıbeyl
Surp Karasnits Mangants	Yeni Maraş
Surp Krikor Lusavoriç	Tiro (Sancak) Kampı
Surp Sarkis	Yeni Sis
Surp Asdvadzamayr	Trad Semti
Surp Krikor Lusavoriç	Zahle
Surp Asdvadzadzin	Trablus
Ancar Ermeni Kilisesi	Ancar
Rasul-Ayn Ermeni Kilisesi	Rasul-Ayn

Kaynak: **Hask, Mart-Nisan 1941, say., 3-4, s.,55-56.**

Protestan Ermeni cemaati hem Lübnan'daki en küçük Ermeni cemaati olması hem de diğerleri gibi Fransız İdaresi tarafından ayrı bir dini cemaat olarak tanınmamasından ötürü ayrı bir kiliseye sahip değildi. Ancak Protestan Ermeniler Lübnan'daki diğer

⁴³⁹ *Aztag*, 25. Yıl özel sayısı, s., 66. Lübnan'daki Ermeni kiliseleri için bkz: Gergian,Raffi *Les Églises Arméniennes du Liban*, Saint Joseph Ün. Yay., Beyrut, 2011.

Protestan cemaatlerle birlikte Protestan kiliselerin inşasına katkıda bulundular ve bu kiliseleri kullandılar.

Katağigosluk ve Partiklik yeniden tesis edilip mülteciler yen taşındıkları semtklerde kiliseler inşa etmeye başladıktan sonra sıra Ermeni cemaatinin toplumsal hayatını düzenleyen meclislerin yeniden oluşturulmasına geldi. Osmanlı dönemi *millet sistemi* model alınarak oluşturulacak olan bu meclisler 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne uygun olarak oluşturuldu.

1. 2. Mahalli Meclislerin Yeniden Oluşturulması

Fransızlar Lübnan'ı manda idaresine aldıktan sonra, özellikle dini meselelerde cemaatlerin yüzyıllar boyunca Osmanlı'da millet sistemi içinde geliştirdikleri düzeni değiştirmediler. Ermenilere ait dini ve toplumsal kuruluşlar mezheb, tören veya miras işlerinde Osmanlı'da olduğu gibi otonom bir şekilde varlığını devam ettirdi. Ermenilerin hayatlarıyla alakalı, evlilik, boşanma, doğum tescili ve cemaatin genelini ilgilendiren diğer meseleler Ermeni kilisesi ve 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi'nden beri süregelen meclisler tarafından düzenlenmeye devam edildi. Ermenilerin Lübnan'da oluşturdukları bu meclisleri açıklamadan önce 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi ve bu meclisler hakkında kısa bilgi vermekte fayda vardır.

Bilindiği üzere Osmanlı Devletinin uyguladığı “millet” sistemi sayesinde dini cemaatler, cemaati ilgilendiren meselelerde serbesttiler. Ermeni milletine de diğer milletler gibi cemaati ilgilendiren birçok konuda özerklik verilmiş ve kendileriyle alakalı sorunları kendi içlerinde çözmeleri sağlanmıştı. Ancak 1847 yılına kadar cemaatin işleriyle ilgilenecek bir meclisten söz etmek mümkün değildir. 1839 Tanzimat Fermanı'nı müteakip devam eden reform çalışmaları bünyesinde 1847 yılında padişahın fermanıyla patrikhane bünyesinde biri 14 kişiden oluşan ve dini meselelerle ilgilenecek olan diğeri ise 20 kişiden oluşan ve “millet” işlerini düzenleyen iki meclis kuruldu. Ermeni “milleti”nin işleri 1847-1860 arasında bu şekilde idare edildi. Bundan sonraki dönemde Ermeni milletinin işleri 1863 tarihinde yürürlüğe giren Ermeni Milleti Nizamnamesi tarafından düzenlendi. Ermeni cematı için bir anlamda anayasa olan bu nizamnamede İstanbul ve diğer eyaletlerden seçilen üyelerden oluşan 140 kişilik bir Genel Meclis kurulacağı ve bu meclisin toplanma zamanları yer almaktaydı. Buna göre, Genel Meclis, İstanbul ve Küdüs Patriklerini ve 20 kişilik Laik ve 14 kişilik Ruhanî meclisi seçecekti.

Patrik Osmanlı tebaasından olmalıydı. Patrik Babiâli ile “millet” arasındaki iletişimi sağlamakla görevliydi ve Genel Meclise karşı sorumluydu. Dini Meclis dogma, dini eğitim ve rahiplerin atama ve onaylama işlerinden, Sivil Meclis ise eğitim, hastahane, “millet” malları, bütçe, âdalet ve benzeri işlerden sorumluydu. Her iki meclis de tüm kontrolü elinde tutan Genel Meclis’e bağlıydı. Diğer bölgelerdeki yönetim de İstanbul gibi meclislerle yürütülecek ve bu meclisler İstanbul’a bağlı olacaktı. Bölge meclisleri birer metropoliti⁴⁴⁰ başkan olarak seçecek ve bu seçimi Partik ve Babiâli onaylayacaktı.⁴⁴¹

Lübnan’da da yukarıdaki meclislere benzer meclisler oluşturulmadan önce Ermeni cemaatinin toplumsal hayatı kiliselerde oluşturulmuş iki kurul⁴⁴² tarafından idare edilmekteydi. Yetki alanı mülteci kampları olan Surp Haç kilisesi ve yetki alanı kampların dışında Beyrut’un geneli olan Surp Nişan Kilisesi bu kurulların merkeziydi. Ancak bu kiliseler hiyerarşi bakımından farklı yerlere bağlıydı. Surp Haç Kilisesi Beyrut’aki katağigosluğa bağlıydı ve yetki alanı mülteci kamplarıydı. Öte yandan yetki alanı Beyrut merkez ve burada yaşayan yerli Ermeniler olan Surp Nişan Kilisesi Kudüs Ermeni Partikliğine bağlıydı. Bu iki kilise arasında görev alanı ve yetki bakımından sürekli olarak sorunlar yaşandığı için 1925 yılında Katağigos Sahag meydana gelen sorunları ortadan kaldırmak için bu iki konseyin üzerinde bir tür Genel Kurul veya Genel Konsey oluşturmaya karar verdi.⁴⁴³ Bu kurul hiyerarşi bakımından kiliselerdeki kurulların üzerinde olacaktı.

Katağigos Sahag önce Srup Haç ve Surp Nişan Kiliselerindeki konseylerden Beyrut’taki Ermeni cemaatinin doktorlarından, avukatlarından, tüccar ve mühendislerinden kısacası “seçkin”lerinden oluşan bir liste oluşturmalarını istedi. Her bir kilise konseyi kendi bölgesindeki seçkinlerin isimlerinden oluşan birer liste hazırladı ve Katağigos Sahag’a sundu. İki listeki toplam isim sayısı 188’di. Bu 188 kişi Katağigos tarafından 13 Mart 1925 günü Surp Nişan Kilisesi’de yapılacak olan toplantıya çağırıldı. Toplantının amacı Genel Kurul üyelerini seçmektir.

⁴⁴⁰ Ortodokslarda patrikten sonra gelen ve bir bölgenin din işlerine başkanlık eden din adamı.

⁴⁴¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s., 181-182.

⁴⁴² Bir çeşit Mütevelli Heyeti olan bu kurulların Türkçede tam karşılığı yoktur. Kamplardan sorumlu kurulun Ermenice adı “Vranakağaki Tağagan Horhurt”, Beyrut merkezden sorumlu olan kurulun ismi ise “Kağaki Tağagan Horhurt” olarak geçmektedir. Bkz: Varjabedian, *a.g.e.*, cilt 2, s., 88.

⁴⁴³ Varjabedian, *a.g.e.*, cilt 2, s., 89.

Görev süresi 3-4 ay olacak olan bu Kurul'un görevi ise kiliseler için çeşitli programlar yapmak, yetimhanelerin ihtiyaçlarını belirlemek ve onlara yardım sağlamak ile cemaat içindeki çok fakir ailelere yardım etmektir.

Toplantı günü gelen kişi sayısı 137'dir. Toplantıya bizzat katılan Katağigos Sahag açılış konuşmasını yaptıktan sonra katılımcılardan en yaşlı olanın geçici başkan, en genç olanın genel sekreter seçilmesini teklif etti. Katağigos'un teklifi kabul edilince Mihran Damadyan başkan, Vartan Kevorkyan ise genel sekreter seçildi. Katağigos Sahag toplantıya gelenlere daha önceden Ermeni cemaati ile mutabakat içinde hazırlanmış 21 kişilik üç liste sundu. Seçilen listeki kişiler 7 kişiden oluşan bir kurul seçecekti. Gizli oylamadan sonra 7 kişilik kurul seçildi ve zaman kaybetmeksizin görevine başladı.

Ancak Kurul kendisinden bekleneni yapamadı. Aradan aylar geçmesine rağmen kayda değer hiçbir iş yapamayan kurul sessiz sedasız kendi kendini lağvetti.

Kısa bir süre sonra Taşnaklar bu durumu yayın organlarında protesto edip Katağigosu eleştirmeye başladılar. Sürekli olarak hem Nor Punik gazetesinde hem de halka açık konferanslarda 1863 Nizamnamesindeki gibi Meclislerin oluşturulmasının gerekliliği hakkında propaganda yaptılar.⁴⁴⁴ Aslında Taşnaklar cemaat üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Katağigosun gücünü sınırlamak ve oluşturulacak meclislere kendi adamlarını seçtirerek Ermeni cemaati üzerinde daha fazla etkiye sahip olmak istiyordu.

Sonunda Taşnakların talepleri halk nezdinde de destek bulunca Katağigos Sahag, yetkileri ve görevi 1863 Nizamnamesine göre düzenlenen ve yine bu nizamnamedeki usul ve esaslara göre oluşturulacak bir Ulusal Meclis (Kavaragan Joğov) oluşturulmasını kabul etti. Ulusal Meclis, 1863 Nizamnamesine uygun olarak daha sonra kiliseyi ve dini meseleleri ilgilendiren işler için din adamlarından oluşan Ruhani Meclis (Gronagan Joğov) 'i ve cemaatle ilgili eğitim, hastahane, aidatlar, bütçe ve benzeri işlerden sorumlu Sivil Meclis (Kağakagan Joğov)'i seçecekti.

Önce seçim işlerini yürütmek üzere 7 üyeden oluşan iki seçim komitesi belirlendi. Seçimlerde sadece 25 yaşını doldurmuş ve Lübnan vatandaşı olan erkekler oy kullanabilecekti. Yine sadece erkekler aday olabilecek ve adayların 30 yaşını doldurmuş

---

⁴⁴⁴ Varjabedyan, *a.g.e.*, cilt 2, s., 90.

olması gerekiyordu. Bu kuralların yanı sıra 1863 Nizamnamesinin 66 ve 68. maddeleri de seçimlerde aday olanlar için uygulanacaktı.⁴⁴⁵

Ulusal Meclis toplamda 21 üyeden oluşacaktı. Bu üyelerin 18'ini seçimle seçilecek üyeler, 3'ünü ise Katağigos'un atayacağı rahipler oluşturacaktı. Seçilecek 18 üye'nin 14'ü Beyrut ve mülteci kampları adına, 1'i Zahle, 1'i Trablus, 1'i Cuniyeh ve Ğazir, 1'i ise Sayda ve Sur adına seçilecekti.

Seçim öncesi Ermeni cemaati içinde iki eğilim vardı. Biri Taşnaklar ve onların tarafını tutanlar diğere ise Taşnak karşıtlarının bir araya gelerek oluşturdukları blok ki; bunlar Hınçaklar ve Ramgavarlardı. Bir de sayısı az olmakla birlikte bu grupların hiçbirine dahil olmayan ve kendine tarafsızlar diyen bir grup da vardı. Taşnaklar seçimlere 14 kişilik bir aday listesi ile katıldı. Ramgavar ve Hınçaklar, Taşnaklara karşı ittifak yaptıkları ortak bir liste yaptılar.

26 Haziran 1925 tarihinde, sabah erken saatlerinde başlayan seçimler akşam saatlerinde kadar sürdü. Seçimlerde 1136'si kamplarda ve 359'u şehir merkezinde olmak üzere toplam 1498 kişi oy kullandı. Seçim sonuçlarını Taşnakların ezici zaferi ile sonuçlandı. Hınçak ve Ramgavarların oluşturduğu blok sadece bir koltuk elde ederken Taşnaklar ise geriye kalan tüm koltukları kazandılar. Bu oluşturulacak meclisin neredeyse tamamen Taşnakların kontrolü altına gireceği anlamına geliyordu. Ancak Hınçaklar ve Ramgavarla meclisi Taşnaklara teslim etmemeye kararlıydılar. Sonuçların açıklanmasının ardından Ramgavar ve Hınçaklar seçime hile karıştırıldığı gerekçesiyle bu seçimleri tanımadıklarını açıkladılar ve Taşnaklar ile Katağigosu karşı bir propaganda kampanyası başlattılar. Hem yayın organlarında hem de kamplarda konferans şeklinde geçen açık hava toplantılarında sürekli olarak Katağigosu eleştirdiler. Öte yandan Taşnaklar ve yandaşları onlara karşı propaganda başlattı. Ermeni toplumun git gide gerildiğini gören Katağigos Sahag sonunda seçimleri iptal ettiğini açıkladı.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ 1863 Nizamnamesinin 66. maddesi Milli Meclis seçimlerinde oy kullanacakların en 25 yaşında ve Osmanlı vatandaşı olması gerektiğini, 68. maddesi ise aday olacakların en az 30 yaşında ve Osmanlı vatandaşı olması ve 67. Madde belirtilen kusur ve suçlardan ötürü seçme-seçilme hakkını kaybetmemiş olması gerektiğini belirtmektedir. 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi tam metni için bkz: Uras, *a.g.e.* (İngilizce baskı), s., 382-405.

⁴⁴⁶ Varjabedian, *a.g.e.*, cilt 2, s., 92.

Seçimlerin Beyrut için tekrarı 18 Temmuz'da yapıldı. İki gün süren seçimlerde 1666 kişi oy kullandı. Seçmenler, adaylar liste halinde seçime katıldığı ve her bir aday birden fazla listede yer aldığı için birden fazla listeye oy veriyordu. Adayların seçilme esasları 1863 Nizamnamesinin 79. Maddesine göre belirlenmişti. Buna göre bir adayın seçilebilmesi için toplam oyların en az yarısını alması gerekiyordu.⁴⁴⁷ Seçim sonuçlarına göre Beyrut'ta sadece Taşnakların adayları gereken oy miktarını alabilmişti. Hınçak ve Ramgavarların oluşturduğu Blok Beyrut için tek bir sandalyeyi dahi kazanamadı. Bu durum Taşnakların mülteci kamplarındaki etkilerini bir kez daha göz önüne sermektedir.

Beyrut dışındaki yerlerde ise seçimler şu tarihlerde yapıldı; Zahle ve Trablus 1 Ağustos, Cuniyeh 8 Ağustos, Sayda ve Sur 15 Ağustos. Zahle ve Sayda-Sur seçimlerini Ramgavar ve Hınçakların oluşturduğu Blok kazanırken diğer yerlerde yine Taşnaklar kazandı. Beyrut ve diğer bölgelerin genel seçim sonuçlarına göre Taşnaklar 18 koltuktan 16'sını kazanırken, Ramgavarlar ve Hınçaklar beraber girdikleri bu seçimde sadece 2 koltuk kazanabilmişti ve bunların ikisi de Beyrut dışındaki yerlerdi.⁴⁴⁸

Sonuç olarak Lübnan Ermeni cemaatinin toplumsal hayatını düzenleyecek olan Ulusal Meclis (Kavaragan Joğov) Taşnakların egemenliğindeki bir meclis oldu. Katağigos tarafından atanan 3 üye ile Hınçak ve Ramgavarların desteğiyle seçilen 2 üyenin toplamı dahi Taşnakların elde ettikleri üyeliklerin ancak 3'te 1'i kadardı. Bu durum gelecekte Taşnakları Ermeni cemaatine yön verme konusunda diğer patilere oranla çok daha fazla etkili kılacaktır.

Tablo V. 2. Lübnan'daki Ermeni Milli Meclisinin 1925 Yılı Üyeleri

1	Hagop Der ALekonyan (Başkan)	Taşnak
2	Armenag Kahyayan (Başkan Yrd.)	Taşnak
3	Dr. Hosrov Kriosyan (Genel Sekreter)	Taşnak
4	Dr. Mihran Keşişyan (Gen. Sek. Yrd.)	Taşnak
5	Hovhannes Aleksanyan	Taşnak
6	Arşag Kalusdyan	Taşnak
7	Aşod Kasparyan	Taşnak
8	Dr. Benyamin Kulakyan	Taşnak

⁴⁴⁷ 79. Madde için bkz: Uras, *a.g.e.* (İngilizce baskı), s., 382-405.

⁴⁴⁸ Varjabedyan, *a.g.e.*, cilt 2, s., 94.

9	Hosrov Tütüncüyan	Taşnak
10	Dr. Melkon Hayrabyan	Taşnak
11	Haçer Şalvarcıyan	Taşnak
12	Dr. Antranig Çavuşyan	Taşnak
13	Dr. Hovsep Bedrosyan	Taşnak
14	Dacad Sradyan	Taşnak
15	Vahan Vartanedyan	Taşnak
16	Sarkis Demirciyan	Taşnak
17	Antranig Gencyan	Hınçak-Ramgavar
18	Mihran Ağazaryan	Hınçak-Ramgavar
19	Rahip Tivonisos Drezyan	Katağigosluk
20	Rahip Horen Kuyumcuyan	Katağigosluk
21	Rahip Vahan Tezararyan	Katağigosluk

Kaynak: Varjabedian, *a.g.e.*, cilt 2, s., 95-96.

Meclis ilk toplantısını 3 Eylül'de yaptı. Hagop Der Alekonyan'ı başkan, Dr. Hosrov Kriosyan'ı ise genel sekreter olarak seçti. 18 Eylül'deki ikinci oturumda Armenag Kahyayan başkan yardımcısı, Dr. Mihran Keşişyan ise genel sekreter yardımcı seçildi. Eylül ayında dört kez toplanan Meclis'in önünde çözülmesi gereken önemli sorunlar vardı. Kamplarda perişan bir hayat süren yoksul aileler ve Türkiye'den gelmekte olan yeni mülteciler bir yana Lübnan'ı terk edip başka ülkelere göç eden ailer ve yerli Müslümanların Ermenilere karşı giderek artan hoşnutsuzluğu ilk meclisin uğraşmak zorunda olduğu sorunların başında geliyordu.

Ancak meclis bu sorunlarla uğraşmaya fırsat bulamadan yenilgiyi hazmedemeyen muhaliflerin saldırılarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Seçimlerin tekrar edilmesine rağmen beklemedikleri başarıyı elde edemeyen Hınçak ve Ramgavar partileri ve onların yandaşları Meclis'in her oturumunda gelip Meclis'in toplandığı binayı taşladılar. Dışarıda karşılaştıkları Meclis üyelerine hakaretler ettiler. Özellikle Hınçaklar ve Ramgavarlar adına Sayda'da seçilen Mihran Ağazaryan Meclis'in her oturumunda sorun çıkarıyor ve Katağigos ve Taşnakları hedef alan ağır eleştirilerde bulunuyordu. Ağazaryan'a karşılık ise veren genel olarak Taşnak üyesi olan Vahram Vartabedian'dı. Yine Meclis toplantılarının birinde bu ikili arasındaki tartışma kavgaya dönüştü ikili birbirine ağır hakaretlerde bulundu. Çıkan kavgada Ağazaryan Taşnaklar tarafından dövüldü.⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Varjabedian, *a.g.e.*, cilt 2, s., 99.

Ulusal Meclis'in 28 Eylül'deki dördüncü oturumunda üyeler Sivil Meclis'i seçecekti. Ağazaryan bu oturumda da Katağigos ve Taşnaklara karşı hakarate varan eleştirilerde bulundu ve seçimler başladığı sırada meclisi terk etti. Onun gidişinden bir saat sonra Hınçaklardan oluşan silahlı bir gurup meclisi bastı. Silahlı kişilerin ilk işi lambalara atış etmek olduğu için ortalık karanlıktı. Bu sırada Taşnak üyesi Vahran Vartabedian göğsünden vuruldu. Beyrut'taki Amerikan Hastanesine kaldırılan Vartabedian burada yaşamını yitirdi. Hiç kimse Vartabedian'ı öldüren silahın tetiğini kimin çektiğini görmemişti ama Taşnaklar bunu Ağazaryan'ın yaptığından emindi.⁴⁵⁰

Olaydan birkaç sonra Mihran Ağazaryan polis tarafından tutuklandı ancak Vartabedian'ı öldürdüğü kesin olarak ispatlanamadığı için sadece yedi yıl hapiste kaldı. Vartabedian'ın ölümü Lübnan'daki Ermeni cemaati arasındaki ilk politik cinayet olarak tarihe geçti ancak son olmadı. IV. Bölümde anlattığımız üzere bundan sonraki yıllarda da Taşnaklar ve Hınçaklar bir birlerini öldürmeye devam ettiler.

1932 yılında seçimler bir kez daha yapıldı. 26 Haziran günü yapılan seçimlerde oy kullanabilecek 4500 kişiden sadece 605 kişi oy kullandı. Seçilen 13 kişiden üçü Taşnak, biri ramgavar ve dokuzu ise herhangi bir partiye bağlı değildi. Hınçaklar bu seçimleri boykot ettikleri için bu seçimlerde yer almadılar. Bu seçimlerde dikkati çeken bir husus komünistlerin başarısıdır. İlk seçimlerde hiçbir etkinliği olmayan komünist Ermeniler bu seçimlerde meclise aday gönderemeseler de kamptan 244 ve yeni kurulan Ermeni semtlerinden 65 oy almayı başardılar.⁴⁵¹

Tıpkı ilk seçimlerde olduğu gibi bu seçimlerde de yer yer çatışmalar yaşandı. 26 Haziran günü seçimlerin başlamasıyla komünistler seçim bölgelerinde kargaşalara sebep oldular. Olaylar neticesinde altı komünist tutuklandı. Bunların üçü üç hafta, diğer üçü ise iki hafta hapis cezasına çaptırıldı. Hapis cezalarının yanında her biri 560 Suriye Lirası para cezasına da çaptırıldı.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Varjabedian, *a.g.e.*, cilt 2, s., 100.

⁴⁵¹ NARA, ... *Internal Affairs of Syria 1930-1944, Microfilm Roll No: 5, 890D.4016 ARMENIANS/11*, Beyrut Amerikan konsolos yardımcısı Jr. Daniel Gaudin'den Dışişleri Bakanlığına, 6 Şubat 1933.

⁴⁵² Aynı belge.

2. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

2. 1. Lübnan'da Ermeni Okul Geleneğinin Yeniden Oluşturulması ve Ermeni Okulları

1921 yılından önce Lübnan'daki tek Ermeni okulu 1902 yılında Beyrut'taki St. Nişan Kilise'sinde kurulmuş küçük bir Ortodoks okuludur. Genellikle Kudüs'e giden Ermeni hacıların uğrak yeri olan bu kilisede çocuklar için kısa süreli eğitimler veriliyordu. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında bu okul kapandı. 1921 yılından sonra Lübnan'a varan Ermeniler burada okullar kurmakta gecikmediler. Ermeni mülteciler Lübnan'a varduktan sonra ilk ve en büyük gayeleri iş bulmak ve geçimlerini sağlamaktı. Yetişkinler bunun için çok çalıştı ama çocukların eğitimi sağlayacak okulların kurulması için de ellerinden geleni yaptılar. Bu sırada misyoner kuruluşların onlara büyük yardımlar yaptığı yadsınamaz bir gerçek ancak çarşıya gidip, herhangi bir iş yapıp eve ekmek getirebilen çocuğunu iş yerine okula göndermek ya da işten önce okula göndermek anne ve babaların insiyatifindeydi ve birçoğu bu insiyatifi okul lehinde kullandılar. “*Tıbrots kına vor mart illas (okula git ki adam olasin)*”, *Hay Tibrotsı Hayun Dunı (Ermeni Okulu Ermeninin Evidir)*” veya “*Hayun Prgutyunı Miyayn Hay Tibrotsov Gırna Badahil (Ermenilerin Kurtuluşu Sadece Ermeni Okulu ile Sağlanabilir)*” gibi ifadeler Ermeniler tarafından günlük hayatta sıklıkla kullanılırdı.⁴⁵³

Ermenilerin Lübnan'a varmasına müteakib American Near East Relief ve Swiss Friends of Armenians gibi yardım kuruluşları Ermeniler için Ğazir, Cıbeyl ve Burc Hammud ve Lübnan'ın diğer bölgelerinde yetimhaneler açmıştı. Bu yetimhanelerin bir kısmı daha sonra okula dönüştürüldü. Ermeni mülteciler kamplardan kurtulup daha iyi bir hayat edindikçe kendileri de organize olup, dernekler kurup yaşadıkları mahallelerde okullar açmaya başladılar. Özellikle 1923 yılından sonra okullaşma hareketi hız kazandı. Bu tarihten önce ise 1921 yılında Cuniyeh'te açılan Güllabi Gülbenkyan Okulu ile 1922 yılında Zahle'de faaliyete giren Protestan Okulu ve aynı yıl Beyrut'ta açılan Hiribsimyan Katolik Okulu çeşitli kaynaklarda zikredilen eğitim kuruluşlarıdır.⁴⁵⁴

1923 yılında biri Ortodoks, biri Katolik ve diğeri Protestan olmak üzere üç okul Beyrut'ta kapılarını açtı. Bunlardan ilk ikisi mülteci kampında açılırken, Prostetan okulu

⁴⁵³ Jebejian, *a.g.t.*, s., 25.

⁴⁵⁴ Kevork Şahinyan, İsti'naf el-Taklid el-Medresi (Arapça: Okul Geleneğinin Sürdürülmesi), *El Ermen*, s., 263.

şehir merkezindeydi. Surp Haç Kilisesi'nin bitişğinde bulunan Antranigyan-Sahagyan Ortodoks Okulu Rahip Yeprem Dohmani tarafından idare ediliyordu. 1933 yılında Karantina kampında çıkan yangından sonra bu okul Burc Hammud'ta Yeni Haçın semtine taşındı. Bu okulların yanısıra Jezvit rahibleri Hovhannes Mecerian ve Poidebard'ın idaresinde Jezvitlere ait Katolik okulları da kamplarda faaliyeteydi.⁴⁵⁵

1924 yılında Burc Hammud'da Tiro kampının hemen yanında Nubaryan Okulu kuruldu. 1925 yılında ikisi Beyrut'ta olmak üzere üç okul açıldı. Beyrut'ta açılan okullardan ilki Protestan Ermeni Merkez Lisesi'dir. Diğeri ise Karantina bölgesinde faaliyete giren Mesrobyan Okulu'dur. Beyrut'un dışındaki okul ise Trablus'ta açılan Hirimyan okuludur. Bir sonraki Ermeni okulları ancak 1927 yılında açıldı. Bunlar Eşrefiye'deki Surp Hagop kilisesi okulu ve Beyrut'un merkezinde açılan Aramyan okuludur.⁴⁵⁶

III. Bölümde değindiğimiz üzere mülteciler kampları terk edip yeni mahallerine taşındıklarında kısa süre içinde okullar da inşa etmeye başlamışlardı. Çoğu kiliseler bünyesinde açılan bu okulların sayısı o kadar hızlı artıyordu ki 1930 yılında sadece birkaç okula sahip olan Beyrut'taki yeni Ermeni semtleri Burc Hammud, Eşrefiye ve Yeni Maraş'ta, 1931 yılında 5, 1933'te 11 ve 1936'da 14 okul vardı.⁴⁵⁷

Kilise bünyesinde kurulan okullar olduğu gibi siyasi partiler bünyesinde kurulan okullarda vardı. Özellikle Taşnaklar bu konuda aktif rol oynadılar. 1929 yılında kurulan ve Lübnan'da kurulan ilk Ermeni lisesi olma ünvanını taşıyan "Cemaran"⁴⁵⁸ Taşnak üyesi entellektüeller tarafından kuruldu. Genellikle Taşnak entellektüellerinin hoca olarak görev aldığı bu okul kısa sürede Ermeni milliyetçiliğinin ve kültürünün Ortadoğu'daki kalesi oldu. Bu 1939 yılı itibariyle bu okuldan mezun olan 28 öğrenci Lübnan'daki okullarda öğretmen olarak görev yapıyordu.⁴⁵⁹ Lübnan'daki Ermeni okullarına öğretmen sağlayan bir başka kuruluş, 1925 yılında Kıbrıs'ta açılan

⁴⁵⁵ Kamplardaki okullar için bkz: II. Bölüm, Kampların Sosyal Yapısı.

⁴⁵⁶ Şahinyan, *a.g.m.*, s., 264.

⁴⁵⁷ *L.N. C1524. 1936. XIII, L.N. C1584. 1936. XIII, FO 371/21915, No: E1528/1528/89.* Detaylı bilgi için bkz: III. Bölüm.

⁴⁵⁸ Ermenice "Beyruti Hay Cemaran (Beyrut Ermeni Yüksek Okulu)". Daha sonra Nişan Palancıyan isminde zengin bir işadamı okula yüksek miktarda bir bağış yapacak ve okulun ismi ona ithafen "Nişan Palancıyan Cemaranı" ismini alacaktır.

⁴⁵⁹ *Hamazkayini Nişan Palancıyan Cemaranı* (Ermenice: Uluslar Arası Nişan Palancıyan Akademisi), Beyrut, 1973, s., 17-25. Eserde 1973 yılına kadar mezun olan tüm öğrencilerin isimleri yıllar bazında verilmiştir.

Melkonyan Eğitim Enstitüsü'dür. İstanbul Ermeni Patriği Zaven tarafından başlangıçta bir yetimhane olarak açılan bu okuldan mezun olan öğrenciler sadece Lübnan değil Ortadoğu'daki birçok Ermeni okulunda görev alan ilk öğretmenler oldular.⁴⁶⁰

Tablo V. 3: Lübnan'da Ermeniler Tarafından Kurulan İlk Eğitim Kurumları

Kuruluş Tarihi	Adı	Kurulduğu Yer
1902	St. Nişan Ortodoks Okulu	Beyrut
1921	Güllabi Gülbenkyan Okulu	Cuniyeh
1922	Protestan Okulu	Zahle
	Katolik Hribsimyantes Okulu	Beyrut
1923	Antranigyan-Sahagyan Okulu	Beyrut
	Katolik Kilisesi Okulu	Beyrut
	Protestan Kilisesi Okulu	Beyrut
1924	Nubaryan Okulu	Burc Hammud
1925	Protestan Merkez Koleji	Beyrut (Eşrefiye)
	Mesrobyan Ortodoks Okulu	Beyrut
	Nubaryan-Hirimyan Okulu	Trablus
1927	St. Hagop Okulu	Beyrut
	Aramyan Okulu	Beyrut
	Balıkçıyan Okulu	Zahle
1930	Kırk Şehitler Okulu	Burc Hammud
	Ermeni Lisesi	Beyrut

Kaynak: Kevork Şahinyan, **İsti'naf el-Taklid el-Medresi** (Arapça: Okul Geleneğinin Sürdürülmesi), El Ermen, s., 263.

1930 yılında Lübnan'ın genelinde 15 Ortodoks, 8 Katolik ve 6 Protestan olmak üzere toplam 29 Ermeni okulu vardı. Katolik okulları diğer okullara daha şanslıydı çünkü hem gelir getiren taşınmaz malları vardı hem Vatikan'dan onlara bol bol hediyeler geliyordu. Protestan okulları ise Amerikan derneklerinden yardım alıyordu. Ancak Ortodoks okulları her türlü yabancı destekten yoksundu.⁴⁶¹

⁴⁶⁰ Der Haçaduryan, Ardaşes, Lipananhay Mamuli Hisun Darin 1921-1971 (Ermenice: Lübnan Ermeni Basının Elli Yılı 1921-1971), *Haigazian Armenological Review*, Beyrut, 1971, s., 268.

⁴⁶¹ Aztag, 5 Şubat, 1930 naklen Varjebeyan, *a.g.e.*, s., 391.

Sonraki yıllarda Ermeni cemaatine ait okul sayısı artmaya devam etti. Öyleki 1936 yılında Lübnan'da 8 Katolik, 5 Protestan ve 26 Ortodoks olmak üzere toplamda 39 Ermeni okulu vardı.⁴⁶² Aşağıdaki tablolarda çeşitli kaynaklardan faydalanarak her üç cemaate ait öğrenci ve okul miktarlarını ayrı ayrı vermeye çalıştık.

Tablo V. 4: Fransız Resmi Raporlarına Göre Lübnan'daki Katolik Ermeni Okulları ve Öğrenci Sayıları 1914-1936

Ermeni Katolik			
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğrencilerle İlgili Açıklama
1927	* ⁴⁶³	344	Hepsi Hristiyan
1928	*	292	Hepsi Hristiyan
1929	*	190	Hepsi Hristiyan
1930	9	591	2 Müslüman
1931	7	654	Hepsi Hristiyan
1932	8	897	2 Müslüman
1933	9	813	Hepsi Hristiyan
1934	10	987	2 Müslüman, 1 Yahudi
1935	15	1599	Hepsi Hristiyan
1936	8	1156	Hepsi Hristiyan

Kaynak: **Rapport 1927-1936**

Tablo V. 4, 1927 ve 1936 yılları arasında Lübnan'da Katolik Ermeni okullarını ve bu okullardaki öğrenci sayısını göstermektedir. Tabloyu Fransız Manda İdaresinin Milletler Cemiyetine sunduğu yıllık raporlardaki verilerden oluşturduk. Bu raporlarda Katolik Ermenilere olduğu gibi Ortodoks Ermenilere ait okul ve öğrenci miktarları verilmiş

⁴⁶² Katolik okulları için *Rapport 1936*, s., 151. Protestan Ermeni okulları için *Medzaranki Hantisutyun yev Şkatrum Vasdagavor Grtagan Mşagneru Hovanavorutyamp Mertsavor Arevelki Hay Avedaranagan Yeğēghetsineru Miyutyun Getronagan Marmni* (Ermenice:.... Ortodoğu Protestan Ermeni Kiiseleri Birliği Merkez Şubesi) Resmi raporu, 8 Haziran 1986. Ortodoks okulları için *Zartonk*, 8 Eylül 1938 naklen Varjabedian, *a.g.e.*, cilt 2, s., 394.

⁴⁶³ * Bu yıllara ait okul sayıları ayrı ayrı verilmemiş Katolik, Ortodoks ve Protestanlara ait okulların toplamı verilmiştir. Buna göre Ermenilere ait okul sayısı 1927'de 8, 1928'de 7 ve 1929'da 16'dır.

ancak ülkedeki tüm Protestan okulları ve öğrenci miktarları ile birleştirilerek verilmiştir. Bu nedenle Ortodoks Ermeni okulları ve bu okullardaki öğrenci miktarları hakkında olabilecek en sahih kaynağı kullanamadık.

Tablo V. 5: 1939 Yılında Lübnan'daki Ortodoks Ermeni Okulları

Okulun Adı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
S. Nişan	16	381
Sahagyan	11	300
Eşrefiye	13	356
Yeni Maraş	20	759
Mesrobyan	8	422
Lusinyan (Yeni Sis'te)	17	556
Apkaryan (Yeni Adana'da)	11	462
Nubaryan	9	265
Haygazyan	3	23
Rupinyan	4	125
Hayaşen	7	224
Aramyan	6	219
Giligyan	3	127
Balıkçıyan (Zahle'de)	7	205
Hirimyan (Trablus'ta)	6	163
Rayak	4	208
Baalbek	2	75
Bikfaya	1	34
Sayda	2	24
Mercayun	1	34
Cibeyl	2	47
Cuniyeh	3	64
Aley	2	51
Ğazir	2	52
Hammana	1	23
Yeni Haçin	5	100
Şıtora	2	105
Toplam	165	5589

Kaynak: Hask, Mayıs-Haziran 1941, say., 5-6, s., 80.

Tablo V.5 1939 yılı itibariyle Ortodoks Ermenilere ait okul ve öğrenci miktarlarını göstermektedir. Tablonun kaynağı Kilikya Ermeni Katağigosluğu'nun resmi yayın organı Hask gazetesidir. Katağigosluk Ortodoks Ermenilerin güçlü bir şekilde bağlı oldukları bir kurum olduğundan, bu kurumun resmi yayın organı olan bir gazetede yer alan okullar ile alakalı bilgilerin güvenilir olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Tablodan da anlaşılacağı üzere öğrenci sayısı bakımından en büyük okullar Ermenilerin yeni taşındığı Burc Hammud ve Eşrefiye semtlerindedir.

Tablo V. 6: Lübnan'daki Protestan Ermeni Okulları 1914-1939

Okulun Adı	Kuruluş Yılı
Protestan Ermeni Merkez Okulu	1922
Protestan Ermeni Okulu	1923
Gertmanyen Protestan Ermeni Okulu	1931
Şamlıyan-Tatigyan Protestan Ermeni Okulu	1934
Trad Protestan Ermeni Okulu	1936
Ancar Protestan Ermeni Okulu	1939

Kaynak: Avedaranagan Yeğeghetsineru Miyutyan Getronagan Marmni, Resmi Raporu, 8 Haziran 1986

Tablo V. 6'da 1939 yılına kadar Lübnan'daki Protestan Ermeni cemaatine ait okullar verilmiştir. Tabloda okulların isimleri ve kuruluş yılları verilmekle beraber bu okullardaki öğrenci miktarı hakkında herhangi bir kaynağa ulaşamadık. Tablonun altında belirtmiş olduğumuz kaynak, Ortadoğu Protestan Ermeni Kiliseler Birliği'nin Ermenice adıdır.

Her üç cemaate ait okulların eğitimdeki temel amacı yeni nesile Ermeniliği öğretmek ve tam anlamıyla Ermeni olan nesiller yetiştirmektir. Lübnan'daki ilk lise olan Cemaran

dahil bir çok okulun bağılı olduğu Hamazkayin Kültür Derneği⁴⁶⁴, nin kurucuları kurdukları derneğin amacını “*Ermeni dilini öğreterek halkın ve yeni nesillerin eğitim seviyesini yükseltmek ve onlara Ermeni ruhunu vermek*” olarak açıklamaktadır.⁴⁶⁵

Ermenistan Devleti'nin ilk eğitim bakanı olan Nigol Ağparyan Hamazkayin'in Lübnan'da açtığı okulların müfredatı hakkında şunları söylemektedir; “*Okullarımızda bilim, yabancı diller ve diğer dersleri öğretmemiz gerekiyor. Ancak bunların ötesinde yetişen yeni nesillerimize Ermenimiz'i öğretmemiz gerekiyor.*” Ayrıca Lübnan Ulusal Ermeni Okulları Yönetmeliği 50. maddesine göre Ermeni okullarındaki bir öğretmen “*...öğrencilere ahlaki ve manevi değerlerini geliştirecek Ermeni eğitimi verecek kalbe sahip olmalıdır*” demektedir.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız amaçları gerçekleştirmek amacıyla okullarda öğrencilere normal müfredat derslerinin yanında Ermeni dili ve edebiyatı, Ermeni tarihi, Ermeni dini ve kilise tarihi gibi dersler verildi. Bunlara ilaveten hafta bir saat sözlü kompozisyon dersi de öğrencilerin almak zorunda olduğu dersler arasındaydı. Bunda maksat çocuklara kendilerini rahat ifade etmeyi öğretmenin yanında onların Ermeniceyi düzgün ve akıcı konuşmalarını sağlamaktı. Öğrencilerin kahramanlık ve vatanseverlikle alakalı şiirleri ezberlemeleri ve okumaları adeta bir alışkanlıktı. Okullarda hazırlanan piyeslerde genellikle anavatana (Ermenistan) duyulan sevgi ve Ermeni ırkının kahramanlığı işlenirdi.⁴⁶⁶

Lübnan'daki Ermeni cemaatinin önemli entellektüellerinden bir olan Muşeg Seropyan 1928 yılında Beyrut'a yayınladığı *Milli Eğitim ve Milli Karakter* adlı kitabında Ermeni okullarını sadece yeni nesillerin ihtiyaç duydukları eğitimi aldıkları bir eğitim merkezi olarak değil aynı zamanda birer sosyolojik ve tarihi fabrika olarak anlatmaktadır. Ona göre Ermeni ulusu üç ayak üstünde yükselmektedir. Bunlar Ermeni okulları, Ermeni

⁴⁶⁴ Hamazkayin 28 Mayıs 1928 tarihinde aralarında eğitimci ve yazar Levon Shant, tarihçi Nigol Aghpalian, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk eğitim bakanı Hamo Ohanjanyan, Kasbar Ipegian gibi önemli Ermeni şahsiyetler tarafından Kahirede'de kuruldu. Sonraki yıllarda Ermenilerin yaşadığı birçok Ortadoğu şehrinde şubeler ve okullar açtı. Hamazkayin hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, kurumun resmi web sayfası: <http://www.hamazkayin.com>

⁴⁶⁵ *Hamazkayini Nişan Palancıyan Cemarantı*, s., 23.

⁴⁶⁶ Günümüzde dahi Lübnan'daki iki Ermeni radyosu, Radyo Sevan ve Van'ın Sesi radyosunda çalınan türkülerin yarısı anavatana Ermenistan'a duyulan hasret ve onun güzelliği ve Ermeni milletinin kahramanlığı ile alakalıdır. Bu yargıya Ermenicemi geliştirmek için bahsettiğim iki radyoyu günlerce dinledikten sonra vardım.

kilisesi ve ailedir. Ona göre bu üç öge Ermeni ulusunun karakterini oluşturan temel niteliklere sahiptir. Ermeni okullarının amacı ve hedefi ağırlıklı olarak yeni nesillere milli eğitimi ve milli karakteri vermek olmalıdır.⁴⁶⁷

2. 2. Sosyal Kuruluşlar ve Dernekler

Kilise, siyasi partiler ve çeşitli hemşeri derneklerinin yanında bir çok sosyal ve kültürel derneklerin varlığı da Ermenilerin Lübnan’da yeni bir dünya inşa etmesine yardımcı oldu. Herşeyden önce bu dernekler ilk yıllar mültecilere yiyecek, giyecek ve tıbbi malzeme sağlayarak onların maddi ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir rol oynadı. Bununla birlikte bu dernekler Ermeni kültür ve geleneklerini koruyarak Ermenilerin sosyalleşmesine önemli katkılar sağladılar.

Lübnan’da ilk kurulan Ermeni derneklerin büyük bir çoğunluğu mültecilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş hayır kuruluşlarıydı. Genellikle kiliseler bu derneklerin kurulup ve çalıştırılmasında önemli bir rol oynadı. Ortodoks kilisesi açısından böyle bir kuruluş ve ya faaliyet “Ağkadağnam (fakirlere yardım)” adı altında 19. yy’dan beri Beyrut’taki St. Nişan Kilisesi’nde devam ediyordu. Hayır kurumları aynı zamanda hem yerel hem de diasporadaki laik elitlerin halklarına duydukları bağlılığın ifadesiydi.

Bu kurumların dikkate şayan olanlarından biri Ermeni Hayırseverler Birliği (AGBU)’dir. 1906’da birkaç Ermeni asilzade tarafından Kahire’de kurulan bu kuruluş 1910’da Beyrut’ta bir şube açmıştı. Mültecilerin Lübnan’a varmasından sonra onlara yardım için yapılan faaliyetlere iştirak etti ve faaliyet alanını genişleterek Lübnan’ın diğer bölgelerinde de şubeler açtı. Zahle’de 1927’de, Trablus, Cuniyeh, Sayda, Sur ve Sın el-Fil’de 1928’de, Rumeyl’de 1929’da, Ğazir’de 1930’da, Burc Hammud, Yeni Haçin ve Eşrefiye’de 1938’de, Aley, Cubeyl, Bikfaya, Mercayun ve Rayak’da 1939’da AGBU’nun şubeleri faaliyete başlamıştı.⁴⁶⁸

Ermeni dernek ve sosyal kuruluşları mültecilere maddi yardımların yanında Lübnan’da yeni oluşan cemaatin kültürel ve sosyal ihtiyaçlarını gidermek gibi bir vazifeyi de

⁴⁶⁷ Seropyan Muşeg, *Azkayin Tasdiaragutyun Azkayin Ngarakir* (Ermenice: Milli Eğitim Milli Karakter) Der Hovhannesi Matbaası, Beyrut, 1928, s., 2-4.

⁴⁶⁸ AGBU’nun kuruluşu ve ilk yılları hakkında daha fazla bilgi için bkz: *Armenian General Benevolent Union...*, s., 17-22.

üstlenmişti. Kiliseler, siyasi partiler ve hemşehri dernekleri de bu vazifeyi ifa etmede kendilerine düşen rölü başarıyla üstlendi. Bununla birlikte Lübnan'da hatırı sayılır miktarda Ermeni gençlik ve spor dernekleri de vardı. Genellikle gayri resmi olarak Ermeni siyasi partilerinden birine bağlı olan bu dernekler gençlerin sosyalleşme ihtiyacını karşılamının yanında uyguladıkları eğitim ve spor programları sayesinde sağlıklı ve milliyetçi bir neslin oluşmasını hedeflemişti. Bunlardan biri olan Homenitmen Taşnakların spor klübü olarak 1918'de İstanbul'da kurulmuştu. Lübnan'daki Homenitmen şubesi ise 1924 yılında kuruldu. Bunu 1928 yılında Kahire'de kurulan Ulusal Ermeni Eğitim ve Yayıncılık Birliği takip etti. Direk olarak partiye karşı sorumlu olan birliğin amacı “milli bilinci ve kadim Ermeni tarihini muhafaza ederek Ermeni ulusuna hizmet etmektir”.⁴⁶⁹

Sosyal klüpler eğitim ve spor alanlarında olduğu gibi yardım ve hayır işlerinde de faaliyet halindeydi. Bunlardan biri olan “Lübnan Ermeni Yardım Derneği” 1930 yılında Ermeni Kızıl Haçı'nın bir kolu olarak kuruldu. Bilindiği gibi Ermeni Kızıl Haçı Taşnak Partisi tarafından 1910 yılında Amerika'a kurulmuştu. Dolayısıyla bu örgütün bir kolu olarak Lübnan'da kurulan Ermeni Yardım Derneği de Taşnakların himayesindeydi. 1934 yılında Ermeni Yardım Derneği'nin üye sayısı 119'a ulaşmıştı. Dernek ihtiyacı olanlara çeşitli yardımlar yapıyor ve her yıl birçok öğrencinin okul masraflarını karşılıyordu. Daha sonra tıbbi destek de vermeye başlayan dernek Lübnan'da Ermenilerin yaşadığı semtlerde birçok muayehane açtı. Dernek kadınlara yönelik olarak sıkça düzenlediği konferanslarda “Ermeni ruhunu ve Ermenimizmi” nasıl geliştireceklerini anlattı.⁴⁷⁰

Aşağıda çeşitli kaynaklara dayanarak Lübnan'da faaliyet gösteren bazı sosyal kuruluşların ve derneklerin listesi vermeye çalıştık. Bu derneklerin bir kısmı o dönem kısa bir süre varlık gösterip daha sonra kapanırken bazıları günümüzde dahi aktif olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

⁴⁶⁹ *Hamazkayin Darekirk* (Ermenice: Ulusal Yıllık), Sahag Mesrob Matbaası, Kahire, 1936, s., 339

⁴⁷⁰ Sasuni, Leola, Lipanahay Okknutyan Çacı (Ermenice: Lübnan Ermeni Kızıl Haçı), *Aztag 25. Yıl Özel Sayısı*, Beyrut, 1952, s., 100-104.

Tablo V. 7. Fransız Manda İdaresi Döneminde Lübnan'da Faaliyet Gösteren Ermeni Dernek ve Sosyal Kuruluşları

Dernek veya Kuruluş Adı	Kuruluş Yılı	Açıklamalar
Ağkadağnam (Fakirlere Yardım)	19. yüzyıl	Ortodoks Kilisi yardım kuruluşları, sivil topluluklara dayanmakla birlikte, kiliseye bağlıydılar.
Ermeni Hayırseverler Birliği (Armenian General Benevolent Union)	1906	Nubar Paşa tarafından 1906'da Kahire'de kurulmuş Laik bir kuruluş. Zamanla Ermeni diasporasının var olduğu tüm ülkelerde faaliyet eden uluslararası bir kuruluş haline dönüştü. Lübnan'da bir yetimhane açarak Ermeni kültür ve eğitimi çalışmalarını destekledi.
Amerika Ermeni Misyonerler Birliği (Armenian Missionary Association of America)	1918	Protestan Ermeni kuruluşu. Kamplarda mülteciler için çalıştı, öğretim faaliyetleri için destek sağladı.
Bölgesel hemşeri dernekleri	1920'ler	Aynı şehirden olanların oluşturduğu özel dernekler. Urfa Ermenileri Derneği, Maraş Erm. Dern., Adana Erm. Dern, Erzurum Erm. Dern. gibi.
Yaşlılar Evi (People's Home)	1920'lerin başı.	Başlangıçta Swiss Friends of Armenians tarafından Türkiye'de yetimhaneler açtı. Daha sonra Gazire taşındı ve burada yetim be dulların barınağı oldu. Zamanla yaşlılar evine dönüştü. 1932'den beri Burc Hammud'da.
Ermeni Ulusal Sanatoryumu (Armenian National Sanatorium)	1923	Tüberküloz ile mücadele için üç Ermeni kilisesi tarafından Mamlaketeyn'de kuruldu. NER'den yardım aldı. Günümüzde hala varlığını sürdürdüğü Azuniyeh'e 1938'de taşındı.
Kutsal Ely Hayırsever Cemaati (St. Ely Beneficent Society)	1929	Başpiskopos Nazlian tarafından kurulmuş Katolik bir dernek. Ermeni Katolik ailelere maddi yardım sağlamak için çalıştı.
Lübnan Ermeni Yardım Derneği (Armenian Relief Cross)	1930	Gayri resmi olarak Taşnak partisine bağlı özel ve gönüllü bir organizasyon. Mültecilere tıbbi ve sosyal yardımlarda bulundu.
Kutsal Kurtarıcı (Hz. İsa) Derneği (Society of the Holy Saviour)	1929	İk adı "Kutsal Kurtarıcı Kardeşliği" olan, Başpiskopos Nazlian tarafından Burc Hammud'a kurulmuş bir dernek.
Tebliğ Cemaati (Society of Annunciation)	1931	Başpiskopos Nazlian tarafından Eşrefiye'de kurulmuş bir dernek.
Aşğadasiradz (Ermenice: Çalışmayı sevenler)	1937	Ermeni kadınlar tarafından mültecilere giyecek, yiyecek, barınak vb. yardımlar yapmak için kuruldu.

Kaynaklar: Aztag 25. Yıl özel sayısı, Beyrut, 1952, Migliorino, a.g.e., s., 63-64, **Armenian General Benevolent Union...**, s., 17-22, **Hamazkayin Darekirk**, s., 339.

2. 3. Basın ve Yayın Faaliyetleri

Lübnan'daki Ermeni basın ve yayın faaliyetlerini 1921-1930 ve 1931-1939 olarak iki döneme ayırmak mümkündür. 1921-1930 dönemi Kilikya'dan göç eden Ermenilerin Lübnan'da varması ile başlayacaktır. Bu tarihten sonra Lübnan'a 20 bin'in üzerinde mülteci ile 12 bin civarındaki yetim vardıği için süreli yayınlar birbirlerini kaybeden akrabaların ve aile fertlerinin sıklıkla kullandığı bir araç oldu. Özellikle yetimhaneler hem kamplardan daha önce bir düzene oturdukları hem de Avrupa ve Amerika menşeli çeşitli yardım kuruluşları tarafından desteklendikleri için basın faaliyetlerinin ilk başladığı yer oldular. Ancak yetimhanelerdeki bu basın faaliyetlerinin bildiğimiz anlamda, halkı bilgilendirmeyi amaçlayan bir faaliyet olduğu söylenemez. Bu faaliyetler daha çok birkaç sayfadan oluşan, haftalık veya aylık bir gazete çıkarmak şeklinde oluyordu. Bu gazetelerde yazan haberler ise genel olarak yetimler ve onların yaptıkları el işlerini tanıtmak ve yetimhane hakkında bilgi vermeyi amaçlıyordu.⁴⁷¹ Döneme ait bazı siyasi olaylarında bu gazetelerde yer aldığı bilinmektedir.

Bu gazetelerden ilki Cuniyeh yetimhanesinde 1922 yılında çıkarılmaya başlanan *Hosank* (Akım) gazetesidir. Bu gazete yetimhanenin son sınıf öğrencileri tarafından on beş günde bir çıkartılıyordu.⁴⁷² Ancak *Hosank*'ın ömrü kısa oldu ve onun yerine yine aynı yetimhanede *Dun* (Ev) çıkmaya başladı. 1922-1924 yılları arasında yayınlanan *Dun* gazetesi ışık baskısı tekniğı kullanılarak basılıyordu. Nahr İbrahim yetimhanesinde çıkartılan *Nor Tar* (Yeni Yüzyıl) ile yine Cuniyeh'te çıkan *Ayk* (Şafak) 1922 yılında çıkarılmaya başlanan diğer yetimhane gazeteleridir. Bu yıllarda yetimhanelerde yayınlanan diğer bazı gazeler şunlardır; *Haruyk* (Büyük Ateş), *Nor Punig* (Yeni Anka), *Vorp Aşharhi Azk* (Yetimler Dünyasının Yıldızı) ve *Ovasis* (Vâha). Bu isimlerin hepsinin yetimler için bir anlamı vardı. Mesala *Ovasis* onlar için umut demektir. Anka manasına gelen *Punig* ise Ermeni toplumunun küllerinden yeniden doğuşunu simgeliyordu.

1921 yılından önce Lübnan'da çıkartılan bazı Ermeni gazeteleri genellikle kısa ömürlü oldukları için birçok kaynakta zikredilmemiştir. Bunlardan birtanesi olan ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin Ermeni öğrencileri tarafından çıkartılan *Miyutyun* (Birlik)

⁴⁷¹ Der Haçaduryan, *a.g.m.*, s., 264.

⁴⁷² Babloyan, M. A., *Hay Barperagan Mamuli, Madenakidagan Hamahavak Tsutsag 1794-1980* (Ermenice: Ermeni Süreli Yayınları, Bibliyografik Toplu Liste), SSH-KA Matbaası, Erivan, 1986, s., 141.

1913 ile 1914 arası dönemde sadece altı sayı çıktı. Günümüzde hiçbir örneği kalmayan *Luys* (Işık) gazetesi ünlü dil bilimci ve Türk Dil Kurumu'nun ilk Genel Sekreteri olan Hagop Dilaçar (Martayan) tarafından 1918 yılında Zahle'de kaldığı kısa bir süre boyunca çıkardığı iki sayfalık bir gazetedir.⁴⁷³

2. 3. 1. 1921-1930 Dönemi

Lübnan'daki Ermeni basınının 1921-1930 arasındaki ilk on yılında basın-yayın çalışmalarında işlenen başlıca konu Lübnan'a yeni varan cemaati yeniden tesis etmek, yeni neslin eğitimi, Lübnan'daki siyasi seçimler ve toplumsal hayattır. Bu dönemde oldukça belirgin olan bir diğer konu ise Taşnaklar ve Hınçaklar arasındaki mücadeledir. Her iki parti Ermeni cemaati üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olabilmek için birbirleriyle mücadele ederken, propaganda faaliyetleri için günlük veya haftalık gazeteler çıkaracak ve birbirlerine bu gazeteler vasıtasıyla saldıracaklardır. Özellikle seçim dönemlerinde bu saldırılar en yoğun halini alacaktır. Bu dönemde Ramgavarlar henüz güçlü bir yapıya sahip olamadıkları ve kendilerine ait müstakil bir gazeteleri olmadığı için kısmen bu propaganda savaşının dışında kalacak, seçim dönemlerinde ise Hınçakların yanında saf tutacaktır.⁴⁷⁴

Bu dönemde sadece Taşnaklar partilerinin resmi yayın organı olan bir gazeteye sahiptiler. Taşnak liderleri Hosrov Tütüncüyan ve Arşah Hovhannesyan tarafından hazırlanan *Punig* gazetesi 1924 yılında yayınlanmaya başlandı. Daha sonra *Nor Punig* adını alan gazete başlangıçta üç günde bir, daha sonra iki günde bir çıkmasına rağmen 1927'e kadar yayımlandı.⁴⁷⁵ 1927 Mart ayından itibaren Taşnaklar *Aztag*'ı çıkarmaya başladı. Hayk Balyan'ın editörlüğündeki *Aztag* başlangıçta üçgünde bir, sonra iki günde bir, 1932'den itibaren ise günlük gazete olarak çıkmaya başladı.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Tanielian, Jirair, Agnarg Lipananahay Mamuli Badmutyan (Ermenice: Lübnan Ermeni Basını Tarihine Kısa Bir Bakış), *Haigazian Armenological Review*, Beyrut, 1973, cilt 4, s., 250.

⁴⁷⁴ 1924 yılında hem Taşnakların hem de Hınçakların resmi bir yayın organı vardı ancak Ramgavarlar fikirlerini Ermeni cemaatine anlatacak bir gazeteyi ancak 1937'de çıkarmaya başladılar.

⁴⁷⁵ Der Haçaduryan, *a.g.m.*, s., 264.

⁴⁷⁶ Babloyan, *a.g.e.*, s., 170. Taşnakların başlangıçta çıkardıkları *Punig* ve *Not Punig* partiye aitti. Ancak *Aztag* 1927'de Hayk Balyan'ın editörlüğünde çıkmaya başladığında partinin değil Hayk Balyan'ın şahsi mal varlığıydı. Ancak Hayk Balyan koyu bir Taşnak olduğu için ve gazetede genellikle Taşnakların fikirleri yayınladığı için gazetede Taşnakların gazetesi olarak bilindi. 1965 yılında Hayk Balyan vefat edince gazetenin mülkiyetini Taşnaklar satın aldı ve o günden beri *Aztag* Lübnan'da Taşnak partisinin resmi yayın organı olarak yayın hayatına devam etmektedir.

Taşnakların ezeli rakibi Hınçakların çıkardıkları gazete *Lipanan* (Lübnan)'dı. 1924'te başlayıp 1935'e kadar çıkmaya devam eden *Lipanan*, başlangıçta haftada bir, sonra iki günde bir, en sonda ise üç günde bir çıkmaya başladı. *Lipanan* gazetesinin en önemli özelliği bir dönem Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlanmış olmasıdır. Bazı araştırmacılar ilkin Türkçe sonra da Ermenice çıktığını iddia etsede⁴⁷⁷ gazeteye ait elimizdeki örnekler gazetenin başlangıçta Ermenice, daha sonra bir dönem Ermeni harfleriyle Türkçe, bir süre sonra tekrar Ermeniceye dönerek 1935 yılına kadar bu şekilde yayınlandığını göstermektedir.

Ermeniler tarafından Lübnan'da Türkçe yayınlanan bir diğer gazete *Bir Dostun Sesi*'dir. Beyrut'taki Katolik Ermeni Patrikhanesi tarafından 1927-1933 yılları arasında hafta bir kez Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlanan bu gazetenin editörü Bedros Gosdantinyan'dı.⁴⁷⁸ Görüldüğü üzere Katolik Partikhanesi tarafından altı yıl boyunca yayınlanan bu gazetenin adı dahi tamamen Türkçedir.

Peki, hem Hınçakları hem de Katolik Patrikhanesini Türkçe süreli yayın çıkarmaya iten sebep neydi? Daha önce de ifade ettiğimiz üzere bunun nedeni Kilikya'dan göç eden Ermenilerin Ermeniceyi çok az bilmesi ve günlük hayatta Türkçeyi daha fazla kullanmasıydı. Hem kiliseler hem siyasi partiler eskisine nazaran çok daha fazla "Ermeni" olan bir Ermeni toplumu yaratma sürecinde daha fazla bireye ulaşmak için geçici olarak böyle gazeteler bastılar. 1930'lardan itibaren Lübnan'da doğan ve buradaki Ermeni okullarından mezun olan "saf" bir Ermeni nesli yetişmeye başlayınca hem kiliseler hem siyasi partiler artık Türkçe gazete çıkarmayı bıraktılar.

Bu dönemde edebiyatla ilgili gazeteler de kısa süreliğine de olsa boy gösterdi. Ancak bu dönemde Lübnan Ermeni cemaati büyük bir çoğunlukla hala kamplarda yaşayan mülteciler oldukları için edebiyata pek rağbet etmediler. Bu yüzden edebiyatla ilgili olan bu gazetelerin ömrü çok kısa oldu. 1925-1927 yılları arasında yayınlanan *Girta Siraz* (Okumayı Seven), adından anlaşılacağı üzere edebiyatla ilgili bir gazeteydi ve

⁴⁷⁷ Stepanyan, Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yay., İstanbul, 2005, s., 604 ve Babloyan, a.g.e., s., 155.

⁴⁷⁸ Der Haçaduryan, a.g.m., s., 266, Stepanyan, a.g.e., s., 608.

Yervant Keşişyan tarafından ayda bir kez çıkartılıyordu. Edebiyatla ilgili bir gazete olan *Çuhakir* (Meşaleyi Taşıyan Kişi) bir yıl boyunca on beş günde bir çıktı.⁴⁷⁹

1921-1930 dönemine dahil edebileceğimiz son bir gazete *Vilag* (Makara)'tır. Dini bir gazete olan *Vilag* Beyrut Protestan Ermeni Birliği'nin yayın organı olarak 1929'da yayınlanmaya başladı. *Vilag*'ın editör ve yazarları Püzant Hadidyan, Jorj Gaydzagyan, Yervant Lusararyan ve Hovhannes Serpyan'dı. *Vilag* Lübnan Protestan Ermeni cemaatinin ilk süreli yayınıdır.⁴⁸⁰

2. 3. 2. 1931-1939 Dönemi

Bu dönemde Lübnan Ermeni cemaatini oluşturanlar artık kampta yaşayan mülteciler değil, inşa ettikleri kalıcı konutlarında hayata tutunmayı başarmış bir topluluktu. Öte yandan yine bu dönem içinde hem Katolik hem de Ortodoks Ermeni kiliseleri yeniden tesis edilmiş, özellikle Ortodoks Ermeni cemaatinin en yüksek ruhani lideri Katağigos Antelias'taki yerine taşınmış ve yerleşmiş olacaktı. Bunların yanında Ermeni cemaatine Lübnan parlamentosunda temsil edilme hakkı verildiği için hem siyasi partiler hem Ermeni toplumu siyasi açıdan da daha güçlü bir konuma ulaştı. Basının ana konusu ise 1934 ve 1937 seçimleriydi. Ortodoks Ermeni cemaati Lübnan parlamentosunda, 1934 seçimlerinde bir, 1937 seçimlerinde ise iki millet vekili ile temsil edilme hakkı elde ettiği için bu dönemde basının temel konusu Ermeni millet vekilinin kim ve nasıl olması gerektiği ile adayların ve onları destekleyen siyasi partilerin propagandasıydı. Dolayısıyla bu dönemde siyasi partilere bağlı gazete sayısı arttı.

Hınçaklar Kasım 1937'den itibaren *Ararad* (Ağrı Dağı)'ı, Ramgavarlar Eylül 1937'de *Zartonk* (Uyanış)'u, komünist Ermeniler ise Şubat 1938'de *Joğuvurti Zayn* (Halkın Sesi)'ı çıkarmaya başladılar. *Ararad*'ın editörleri Arsen Fidur ve Armenag Yeloyan iken, *Zartonk* gazetesi Kalusdyan Ulusal Ermeni Okulu'nun yayını olarak görünüyordu ancak Ramgavar partisinin propaganda aracıydı. *Ararad* ve *Zartonk* günlük gazete iken *Joğuvurti Zayn* önce haftada bir kez yayınlandı daha sonra o da günlük gazeteye dönüştü.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Babloyan, *a.g.e.*, s., 160, Der Haçaduryan, *a.g.m.*, s., 267, Stepanyan

⁴⁸⁰ Tanielian, *a.g.m.*, s., 251, Babloyan, *a.g.e.*, s., 181.

⁴⁸¹ Der Haçaduryan, *a.g.m.*, s., 267, Babloyan, *a.g.e.*, s., 221-222, 24.

1930-1939 dönemi önceki dönem ile karşılaştırıldığında entellektüellerin yetiştiği yıldır. Bu dönem içerisinde iki önemli okuldan; Beyrut'taki Cemaran Okulu'ndan ve Kıbrıs'taki Melkonyan Enstitüsü'nden mezun olanlar hem okullarda görev almaya başladılar hem de entellektüeller olarak basın ve yayın faaliyetlerine katkı sağladılar. Melokonyan Enstitüsü'nde Hagop Oşagan ve Vahe Vahyan, Cemaran'da ise Levon Şant ve Nigol Ağpalyan edebi çalışmalarlarıyla bu dönemin öne çıkan edebi entellektüellerindendir.

Ancak bu dönemde hem Ermeni cemaatinin edebiyatla ilgili olduğunu hem de özgün edebi eserler verebilen Ermeni edebiyatçılar yetiştiğini söylemek zordur. Bu dönemde gazete ve dergilerde yayınlanan makale ve şiirler genel olarak başka dillerden tercüme edilmiştir. Bu dönemde siyasi ve genel konuları işleyen süreli yayınların yanında sadece kadınlar veya çocuklar için hazırlanan yayınlarda ortaya çıktı. Bunlardan biri olan *Yeridasart Hayuhi* (Genç Ermeni Bayan) Bayan Siran Zarifyan'ın editörlüğünde 1932-1934 yılları arasında ayda bir yayınlandı. Bu gazetede yazılar yazan Zarifyan, Bayan Sezai mahlasını kullanıyordu. Vazken Aykuni tarafından 1939-1944 yılları arasında ayda bir yayınlanan *Hay Kir* (Ermeni Harfi) ve Püzant Yeğyayan tarafından 1939-1949 yılları arasında yayınlanan *Dziadzan* (Gökkuşağı) çocuklar için hazırlanmış dergilerdi.⁴⁸²

Son olarak bu dönemde kiliseler tarafından yayınlanan dini içerikli süreli yayınlardan bahsetmek gerekir. Bunlar Ortodoks Ermeni Katağigosluğu tarafından yayınlanan *Hask* (Başak), Katolik Ermeni Patrikliği'ne ait *Avedik* (Müjde) ve Protestan Ermeni Kilisesi tarafından yayınlanan *Çanaser* (Çalışkan) 'dir. Hask Ocak 1932'de, Avedik Mart 1932'de ve Çanaser 1937 sonbaharında yayınlanmaya başladılar. Her üç gazete de günümüzde yayınlanmaya devam edilmektedir. Gazetelerde genel olarak ilgili kiliseye bağlı cemaatle ilgili boşanma, evlenme ve vefat gibi haberler ile dini içerikli hikayeler ve yazılar mevcuttu.⁴⁸³

Aşağıdaki tabloda 1921-1939 yılları arasında Lübnan'da Ermeniler tarafından yayınlanmış çeşitli gazete ve dergiler verilmiştir.

⁴⁸² Der Haçaduryan, *a.g.m.*, s., 269, Babloyan, *a.g.e.*, s., 195.

⁴⁸³ Der Haçaduryan, *a.g.m.*, s., 273, Babloyan, *a.g.e.*, s., 194, 222.

Tablo V. 8.: 1914-1939 Yılları Arasında Lübnan'da Yayımlanan Ermeni Süreli Yayınları

Ermenice Adı	Türkçe Adı	Yay. Baş. Yılı	Yay. Durd. Yıl
Hosank	Akım	1921	
Lipanan	Lübnan	1924	1935
Punig	Anka	1924	-1925
Gırtasiraz	Okumayı Seven	1925	1927
Hay Gıyank	Ermeni Dünyası	1925	1926
Nor Paros	Yeni Denizfeneri	1925	
Nor Punig	Yeni Anka	1925	1927
Vorpaşharhi Asdği	Yetimler Dünyasının Yıldızı	1925	1931
Oazis	Vaha	1925	1926
Zank Hamakordzagutyanyan	Çan Dayanışması	1926	
Aztag	Faktör	1927	1980
Poğpoç	Tomurcuk	1927	
Dziadzan	Gökkuşağı	192	
Bir Dostun Sesi	Bir Dostun Sesi	1927	1933
Sahag-Mesrob	Ermeni alfabesini icat eden rahibin ismidir.	1927	1934
Jbid	Tebessüm	1928	
Hoshos	Hoshos	1928	
Hoshosi darekirkı	Hoshos Yıllık	1929	
Çahagir	Meşaleyi Taşıyan Kişi	1929	
Suriyahay darekirk	Suriye Ermenileri Yıllığı	1929	
Vilag	Makara	1929	
Badgerazart Orakir	Resimli Günlük Gazete	1930	
Sihun	Sihun	1930-	1931
Garmir Arşaluys	Kırmızı Şafak	1931-	1932
Avedik	Müjde	1932	1972
Yeridasart Hayuhi	Genç Ermeni Bayan	1932-	1968
Joğovurt	Halk	1932	
Hartkoğ	Saman Yolu	1932	
Ayk	Şafak	1933	
Ekonomia	Ekonomi	1933	1934
Lipanani Kırbanı Daretsuys	Lübnan Cep Yıllığı	1933	

Hay Badani	Ermeni Genci	1933	1935
Badgerazart Giligya Daretsuyts	Resimli Kilikya Yıllığı	1933	1934
Mardagoç	Slogan	1934	
Horizon	Ufuk	1935-1939	
Amenun Nor Daretsuyts	En Yeni Yıllık	1936-1943	
Badanegan Artsakank	Genç Yankı	1936	1980
Usanoğats Darekirk	Öğrenci Yıllığı	1936	1939
Ararad	Ağrı Dağı	1937	1980
Zartonk	Uyanış	1937	1980
Çanaser	Çalışkan	1937	1980
Aravod	Sabah	1938	1946
Joğovorti Tsayn	Halkın Sesi	1938	1948
Liradu	Haberci	1938	1944
Cem-Ari	Yürüyen Cesur	1938	
Dziazan	Gökkuşluğu	1939	1949
Hamazkayini Oratsuyts Daretsuyts	Milli Yıllık Takvim	1939	1953
Hay Kir	Ermeni Harfi	1939	1944

Kaynak: M. A. Babloyan, **Hay Barperagan Mamulı, Madenakidagan Hamahavak Tsutsag 1794-1980**, SSH-KA Matbaası, Erivan, 1986, s.,362-363.

3. EKONOMİK HAYAT

Bir sonraki bölümde anlatacağımız 1939 göçü hariç Ermeni mülteciler Anadolu'dan göç ederken sahip oldukları birçok şeyi geride bırakmıştı. Lübnan'a vardıkları ilk yıllarda yaşadıkları zorlukları ve geçimlerini sağlamak için neler yaptıkları ikinci bölümde anlatmıştık. Bu bölümde daha çok mültecilerin kamplardan çıkıp kendileri için inşa edilen yeni semtlere taşındıktan sonra ekonomik uğraşlarını ve Lübnan ekonomisinde nasıl bir yere sahip olduklarını anlatmaya çalışacağız. Ancak bundan önce Fransız mandası altında Lübnan'daki ekonomik yapıya değinmekte fayda vardır.

Esasen Fransızların bölgedeki yatırımları Osmanlı döneminde başlamıştı. Bölge henüz Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında iken Fransızlar ipek ve tütün endüstrilerinde önemli yatırımlar yapmışlardı. Bunların yanında Beyrut limanını, Beyrut-Şam demiryolu ile Şam ve Halep'i birbirine bağlayan yolu Fransızlar inşa etmişlerdi. Bu yollar üzerinden gerçekleştirilen taşımacılık faaliyeti de Fransızların tekelindeydi. Ayrıca Fransızlar

bölgede üretilen pamuk ve ipek gibi hammaddelerle de ilgilenmekteydiler.⁴⁸⁴ Fransızlar 1920'den sonra Suriye ve Lübnan'ın manda idaresini aldıktan sonra tarıma dayanan bir ekonomi inşa etme sürecine girdi. Bu dönemde Fransızların idaresi altındaki Lübnan ve Suriye'de ekonomi Longrigg'in ifade ettiği gibi oldukça mütevazı ve kimi zamanda risk olarak uygulanabilir bir yapıya sahipti.⁴⁸⁵ Bu dönemde hem Suriye hem de Lübnan'da güvenlik ve istikrarın sağlanmasının ardından ekilip biçilebilen araziler genişletildi ve vahşi sulama teknikleri terk edilerek daha yeni sulama yöntemlerine geçildi. Bunlarla birlikte hem toprak hem de mali reformlar yapılarak kadastro haritaları çıkartıldı. Hasat edilen ürünler içinde en büyük oran tahıl ürünlerine verildi. Ancak endüstriyel ham maddelerin üretimi de bu dönemde yükseldi. Geleneksel metodlarla ürün elde etme anlayışı terk edilerek fabrika anlayışına dayanan yeni bir üretim tarzına geçildi. Fabrikaların kurulması beraberinde kaçınılmaz olarak makinalaşmayı getirdi. Makinalaşmanın sonucu ise, insan gücüne duyulan ihtiyacın azalmasından ötürü ciddi bir işsizlik oldu.

Ancak Fransızların Suriye ve Lübnan'ın genelinde, bazı ayrıcalıklı şirketler ve bayındırlık işleri üzerinden başlattığı altyapı alanındaki geliştirmeler bazı yeni iş fırsatları sunuyordu. Özellikle yolyapımı ve buna paralel olarak motorlu araçların bakım ve onarımı alanlarında önemli yatırımlar yapıldı. Ancak bu yatırımlar dahi 1930 ekonomik krizinde hükümetin bayındırlık işlerine ayırdığı bütçeyi azaltması nedeniyle vatandaşlara sınırlı miktarlarda iş imkanları sundu. Bu durum Ermenileri nasıl etkiledi? Ermeniler bu ekonomik koşullar içinde hayata tutunmayı nasıl başardılar?

Temel mesleki özellikler açısından Ermeniler Lübnan'ın genel motifinden hep farklı oldular. Bir kere 1939'a kadar Lübnan Ermeni cemaatinde bir köylü sınıfı yoktu.⁴⁸⁶ Çok az Ermeni bu tarihten önce geçimini topraktan sağlıyordu. III. Bölümde anlattığımız üzere Fransızlar Ermenilerden tarım kolonileri oluşturmak istemiş ancak başarısız olmuştu. Ermeniler mülteci kamplarından çıkıp yeni semtlere taşındıktan sonra hem o

⁴⁸⁴ Khoury, Philip S. *Syria and the French Mandate, The Politics of Arab Nationalism 1920-1945*, I.B.Tauris&Co Ltd Publishers, London, 1987, s., 30-31.

⁴⁸⁵ Longrigg, *a.g.e.*, s., 71.

⁴⁸⁶ 1939 yılında İskenderun Sancağı'nda yaşayan Ermeniler, Sancak'tan göç ettikleri zaman Musa Dağ Ermenileri Fransızlar tarafından Beka Vadisi'nde bulunan Ancara yerleştirilecek ve burada onlar için yeni bir Musa Dağ kuracaktır. Böylece Ancar Ermenileri Lübnan Ermeni cemaatinin ilk köylü ve çiftçi grubunu oluşturacaktır.

semtlerin içinde hem de Beyrut'ta yeni iş kolları kurdular veya var olan işletmelerini genişlettiler.

Ne yazık ki, ne Ermenice ne de diğer dillerdeki kaynaklarda direkt olarak Lübnan Ermenilerinin ekonomik uğraşlarını anlatan bir kaynağa rastlamadık. Ancak Suriye ve Lübnan'ın ekonomik yapısıyla alakalı başka kanaklardan Ermenilerin ekonomik yapıdaki konumu ve ekonomik faaliyetleri hakkında bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Bu anlamda yararlandığımız kaynaklardan ilki *L'Indicateur Syrien*⁴⁸⁷ dir. Indicateur Syrien bir tür iş rehberidir. Yani Suriye ve Lübnan'ın'daki Halep, Şam ve Beyrut gibi şehirlerdeki iş yerlerinin isim, adres ve kime ait olduklarının belirtilmiş olduğu bir rehber kitaptır. 1922-1929 yıllarını kapsayan bu eserde genellikle “yan” veya “ian” ile biten Ermeni soyisimlerinden hareketle hangi işyerlerinin Ermenilere ait olduklarını bulmaya çalıştık ve elde ettiğimiz isimleri yıllar düzeyinde tablolastırdık. Sonuç olarak tablo V.9'u elde ettik. Her ne kadar tablo sadece Beyrut'taki Ermeni iş kollarını yansıtsa da o dönem Ermenilerin yüzde sekseni Beyrut'ta yaşadığı için tablo bizim için anlamlı olmaktadır.

Indicatuere'ların bir başka ayırıcı özelliği de son derece seçici olmalarıdır. Bu eserler Beyrut'taki iş yerlerinin listesi olduğu için işveren veya kendi işinde çalışan Ermenileri içermektedir. Ancak başkasının yanında çalışan Ermenileri temsil etmemektedir. Bu yüzden Indicateur'dan elde ettiğimi sonuçlar tüm Ermeni cemaatinin faal olduğu iş kollarını yansıtmamaktadır.

---

⁴⁸⁷ *L'Indicateur Syrien, Annuaire de la Syrie du Liban & Palestine*, Edit., E. & G. Gédéon, Beyrut, 1922-1929.

Tablo V.9: Indicateur Syrien'e Göre Beyrut'ta Ermenilere Ait İş Yerleri

İş	1922		1923		1924		1928-9	
	0	%	0	%	0	%	0	%
Ziraat	0	0	0	0	0	0	0	0
<u>Yiyecek & İçecek</u>								
Toptancı (Denrée)	-		-		1		2	
Gıda Maddeleri	-		-		1		-	
Alkollü İçkiler	-		-		1		-	
Bira Mayası	-		1		4		6	
Bakkal	-		-		1		-	
Sigara satıcısı	-		-		-		4	
İçecek satıcısı	-		-		-		1	
Buğday ve un satıcısı	-		-		-		1	
Fırıncı	-		3		-		1	
Toplam			4	15.4	8	6.6	15	6.2
<u>“Kimyasal” & Kimyasalla ilgili</u>								
Fotoğraf Malzemeleri	-		-		1		2	
Kimyasal Ürünler	-		-		1		-	
Toplam					2	1.6	2	0.8
<u>Metal işleri</u>								
Sarraf-Kuyumcu	-		-		1		8	
Kalaycı	-		2		2		-	
Sobacı	-		7		-		1	
Hırdavatçı	-		-		3		7	
Sıcaksu Kazanı	-		-		6		-	
Demirci	-		-		-		7	
Toplam			9	34.6	12	9.8	23	9.5
<u>Tekstil & Giyim</u>								
İplikçilik - ip eğirme	-		-		-		1	
Kullanılmış giysi	-		-		-		12	
Erkek Terzisi	-		-		5		2	
Bayan Terzisi	-		-		-		3	
Kumaşçı	-		-		-		4	
Gömlekçi	-		-		-		6	
Hazırgiyim	-		1		-		1	
Çorapçı	-		-		3		9	
Nakış-Örgü	-		-		-		2	
İş önlüğü-tulum	-		-		2		1	
Halı-kilim	3		3		6		4	

Terzi-Terzi malzemeleri	-		-		2		17	
Dokuma-Pamuk Ürün.	-		-		1		2	
Halat-Urgan	-		-		-		1	
Duvar halısı işçisi-Döşemeci	-		-		-		1	
Toplam	3	16.6	4	15.4	19	15.6	66	27.3
<u>Deri & Ayakkabı</u>								
Ayakkabı yapıcısı	-		-		1		11	
Saraç	-		-		1		-	
Ayakkabı satıcısı	-		-		-		1	
Ayakkabı malzemecisi	-		-		-		1	
Toplam					2	1.6	13	5.4
<u>İnşaat</u>								
Kereste satıcısı	-		-		-		2	
Marangoz	-		-		-		7	
Ahşap-Doğrama	-		-		-		1	
Afiş-Tabela	-		-		-		1	
Boyacı-Dekorasyoncu	-		-		-		2	
Toplam					-	0	13	5.4
<u>Makinecilik & Hassas Aletler</u>								
Gramafon-Plak	-		-		-		3	
Saat Tamiri-Satışı	-		-		2		4	
Lamba-Abajur	-		-		-		1	
Elektrikli araç-gereç	-		-		-		1	
Silah Tamiri-Satışı	-		-		-		1	
Tamirhane	-		-		-		2	
Daktilo Tamiri-Satışı	-		-		-		1	
Fotoğrafçı	2		-		2		1	
Toplam	2	11.1			4	3.2	14	5.7
<u>Cam & porselen</u>								
Cam işleri	-		-		1		1	
Toplam					1	0.8	1	0.4
<u>Kağıt, Baskı ve ilgili işler</u>								
Kırtasi malzemeleri	1		-		2		3	
Çinkografi	-		-		-		1	
Nota kitabı satıcısı	-		-		1		1	
Kitap Dükkanı	-		-		1		2	
Toplam	1	5.5			4	3.3	7	2.9
<u>Başka bir yerde Zikredilmemiş Ürünler</u>								
Müzik aletleri	-		1		1		-	
Oyuncak ve Biblo Yapımı	-		-		-		1	
Piyano-Akort aleti	-		-		-		2	

Gözlükçü	-		-		-		2	
Vulkanizasyon(Kükürtle sertleştirme)	-		-		-		1	
Lastikçi	-		-		-		1	
Odun kömürü	-		-		-		1	
İlaç Satıcısı					2		2	
Toplam			1	3.8	3	2.4	10	4.13
<u>Sınıflandırılmayan Ürünler</u>								
Seyahat malzemeleri	-		-		-		2	
Tuhafiye(incik-boncuk)	-		-		-		1	
Üretici-imalatçı	4		-		11		15	
Ev eşyaları	-		-		-		2	
Yatak-Karyola	-		-		-		1	
Toplam	4	22.2			11	9.0	21	8.7
<u>Mali Hizmetler</u>								
Sigortacılık	-		-		3		1	
Komisyunculuk-Tüccar	3		2		6		-	
Para Bozdurma (Dövizcilik)	-		-		-		7	
Toplam	3	16.6	2	7.6	9	7.4	8	3.3
<u>Diğer Servisler</u>								
Berber-Kuaför	-		-					
Oto aksesuarcısı	1		-		1		1	
Toplam	1	5.5	-		1	0.8	1	0.4
<u>Uzmanlık Gerektiren Meslekler</u>								
Doktor	-		4		25		30	
Dişçi	3		2		20		11	
Mimar-Mühendis	-		-		-		2	
Kimyager	-		-		-		1	
Eczacı	-		-		-		4	
	1		-		2		2	
Toplam	4	22.2	6	23.07	47	38.5	50	20.7
Tüm Toplam	18	100	26	100	122	100	242	100

Sonuçlar açısından tabloyu değerlendirdiğimizde dikkati çeken hususlardan biri 1922 ve 1923 yıllarında Ermenilere ait çok az işyerinin olması ve Ermenilerin tekstil-giyim, metal işleri ve uzmanlık gerektiren mesleklerde faal olduğudur. Ermeni mültecilerin 1922'de Beyrut'a geldiği nazarı dikkate alındığında bu yıllarda Ermenilere ait iş yerlerinin mülteciler değil yerli Ermenilere ait olması kuvvetle muhtemeldir. 1924 yılında Ermeni işyerlerinde önceki yıllara göre beş misli bir artış söz konusudur ve Ermeniler tarafından tercih edilen iş kolları ağırlıklı olarak metal işleri, kağıt-baskı ve ilgili işler ve tekstil sektörlerindedir. Bunların yanında uzmanlık gerektiren iş kollarında da önceki yıllara göre oldukça yüksek bir artış söz konusudur. Bu yılda Indicateur'da 25 doktor, 20 dişçi ve eczacı kaydedilmiştir. Bu da 1921 ve 1922'de Anadolu'dan gelen yüksek tahsilli mültecilerin yavaş yavaş düzenlerini kurmaya başladıklarını göstermektedir.

Ancak aynı durum diğer mülteciler için söz konusu değildir. Diğerleri genel olarak inşaatlarda ve bulabildikleri her türlü işte günlük işçi olarak çalışıyordu. Kimi zanaatkarlar Beyrut'un merkezinde sanatlarını icraya etmeye başlamıştı ancak bunların sayısı günlük işçilerin sayısıyla kıyaslanamayacak kadar azdı.⁴⁸⁸

1928-1929 döneminde Lübnan'a vardıklarından beri sekiz yılı geride bırakmış, beş yıl önce(1924) Lübnan vatandaşlığına geçmiş bir Ermeni cemaati söz konusudur. Göçün ardından geçen uzun süre ve Lübnan vatandaşlığını elde etmenin avantajları Ermenilerin ekonomik faaliyetleri üzerinde de etkisini hissettirmektedir. Nitekim bu yıllarda saptayabildiğimiz Ermenilere ait işyeri sayısı 1924 yılının iki katıdır. Bu dönemde de 1924 yılında olduğu gibi Ermeniler en çok metal işleri, kağıt-baskı ve ilgili işler ve tekstil sektörlerinde faaldir. Ancak bunlara ilaveten yiyecek-içecek, deri- ayakkabı, inşaat malzemeleri ve küçük elektronik aletlerin satım ve onarımı gibi sektörlerde de Ermenilerin artık varlık gösterdiğine şahit oluyoruz. Kısacası bu dönemde Ermeniler ziraat hariç, Beyrut'taki tüm iş kollarında değişen oranlarda faaliyet göstermektedir. Ancak faaliyet gösterdikleri alanın büyük bir kısmı zanaatkarlık gerektiren işlerdir. Uzmanlık gerektiren işlerde sadece üç yeni iş yeri söz konusudur. Bunlar da muhtemelen tahsillerini yeni bitirip işyeri açan kişilerdir.

⁴⁸⁸ Mécérian (1924), *a.g.m.*, s., 224-226, Jalabert, *a.g.e.*, s., 126-128.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere yukarıda verdiğimiz ve açıklamaya çalıştığımız tablo iş yeri sahibi ve işveren Ermenileri temsil etmektedir. Peki çalışan Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve günlük işçilerde çalışanlar ile bir alanda ustalığı olduğu halde işyeri sahibi olmayan işçilerin Ermeni nüfusu içinde oranı ne kadardı?

Bu konuda 1937 yılında Fransız Yüksek Komiserliği tarafından hazırlanmış bir tablo bize dolaylı olarak yardımcı olmaktadır. Bu tablo Fransız Yüksek Komiserliğinin Milletler Cemiyetine sunduğu yıllık raporlardan 1937 yılına ait rapora eklenmiştir. Fransızların yaptığı endüstriyel nüfus sayımının sonuçlarını içeren bu tablo yerli ve göçmen iş gücünün yeni ve eski sanayi kollarındaki miktarını ortaya koymak için hazırlanmıştır. Ermeniler göçmenlerin büyük bir bölümünü oluşturduğu için bu tablo bizim için anlam kazanmaktadır.

Tabloya göre göçmen işçilerin en fazla bulunduğu yer % 75.73'lük bir oranla Haleptir. Halep'i % 35.64 ile Beyrut takip etmektedir. Şam'daki göçmen işçi oranı % 9.13'tür. İmtiyazlı Şirketler⁴⁸⁹, de çalışan göçmen işçi oranı ise % 7.26'dır. Bu dağılım Suriye ve Lübnan'daki Ermeni göçmen nüfusuna paralellik göstermektedir. Yani 1915 ve 1921'den sonra gerçekleşen göçler neticesinde Ermeni mültecilerin en fazla bulunduğu yerler sırasıyla Halep, Beyrut ve Şam'dı. Bu durum bize tabloda geçen göçmen işçi ifadesinin Ermenileri temsil ettiğini ispatlamaktadır. Buna göre Ermeniler Fransız mandası altındaki Suriye ve Lübnan devletlerindeki endüstriyel iş gücünün %10.10'u oluşturmaktadır. Sadece Lübnan (Beyrut, Trablus, Sayda ve İmtiyazlı Şirketler) açısından ele aldığımız da ise Ermeniler toplam iş gücünün 18.76'sını oluşturmaktadır.

---

⁴⁸⁹ I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız hükümeti tarafından alınan ilk önlemlerden biri, Suriye ve Lübnan'da kamu işleri için Osmanlı döneminde imtiyaz almış olan yabancı firmaların imtiyazalarını geri vermek oldu. Fransız Mandası döneminde bu şirketlere İmtiyazlı Şirketler (Societes Concessionaires) adı verildi. Bu şirketler yerel veya yabancı rekabete karşı koruma altına alınmıştı. Bir anlamda bu işlerde "tekel"lerdi. Tramway Şirketi, Beyrut Aydınlatma Şirketi ve Hama-Şam Tren Yolu İşletmesi bu şirketlerin bazılarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mohammed Ali Al-Saleh, Introduction de partie. Les aspects économiques généraux de la relation mandataire France, Syrie et Liban, 1918-1946, s., 197-210 içinde *France, Syrie et Liban, 1918-1946 : les ambiguïtés et les dynamiques de la relation mandataire*, edit., Nadine Méochy, Institut français d'études Arabes de Damas, Şam, 2002.

Tablo V.10: Fransız Kaynaklarına Göre Suriye ve Lübnan'ın Temel Endüstrilerinde İşçiler, 1937

	Toplam <u>Yerli İşçiler</u>	Yeni Endüstrilerdeki <u>Yerli İşçiler</u>	%	Toplam <u>Göçmen İşçiler</u>	Yeni Endüstrilerdeki <u>Göçmen İşçiler</u>	%	<u>Göçmen İşçilerin</u> Şehirlerdeki % 'si
Beyrut	19,371	13,741	70.94	7,342	3,012	41.02	35.64
Şam	29,398	5,655	19.24	1,881	220	11.70	9.13
Halep	35,269	4,522	12.83	9,421	2,143	22.75	45.73
Trablus	12,703	340	2.68	183	14	7.65	0.83
Sayda	1,463	58	3.96	24	2	8.33	0.12
Humus	6,663	375	5.63	212	-	-	1.03
Hama	1,915	-	-	-	-	-	-
İmtiyazlı Şirketler	5,633	1,284	22.79	1,495	869	58.13	7.26
Diğerler Yerler	70,931	901	1.27	43	23	30.23	0.21
Toplam	183,336	26,876	14.66	20,601	6,273	30.45	100

Kaynak: Rapport 1937, s., 218-219

Tabloya göre her ne kadar toplam işçi miktarı bakımından Halep ilk sırada yer alsa da yeni endüstrilerdeki işçi miktarı bakımından Beyrut ilk sırada bulunmaktadır. Beyrut'taki göçmen işçilerin % 41.02'si yeni endüstrilerde çalışırken geriye kalan % 58.98'lik kısım eski endüstrilerde çalışmaktadır. Maalesef Fransız raporlarında yeni ve eski endüstrilerin ne olduğu belirtilmemiştir. Bu yüzden bu konuda daha fazla yorum yapamıyoruz. Ancak Ermenilerin 1937 itibariyle Beyrut, Trablus ve Sayda'da toplam iş gücünün % 36.59'unu karşıladığı belirtmemiz gerekiyor.

Ermenilerin ekonomik yapısını ortaya koymak için yararlandığım bir diğer kaynak Ermeni hemşeri dernekleri tarafından hazırlanmış kitaplardır. Bu kitaplarda o şehirden olup Lübnan'a göç eden Ermeniler ve onların yaptıkları işler hakkında da bilgilere rastlamak mümkün. Bu eserlerden Van Ermenilerini anlatan “*Vasburagan yev İr Darakir Zavagneri* (Ermenice: Van ve Onun Sürgün Çocukları)”, Maraş Ermenilerini anlatan “*Maraş gam Germanig yev Heros Zeytun* (Ermenice: Maraş veya Germanig ve Zeytun Kahramanları)” ve Antep Ermenilerini anlatan “*Badmutyun Antebi Hayots*” (Ermenice: Antep Ermenileri Tarihi) adlı eserleri Lübnan'daki Ermeni cemaatinin ekonomik yapısını anlamak için kullandım. Urfa, Adana veya Haçin gibi diğer Kilikya şehirlerine ait Ermeni hemşeri dernekleri tarafından yayınlanmış eserler mevcut ancak bu eserlerde o şehirden olup Lübnan'da göç edenlerin ekonomik uğraşları hakkında ayrıntılı bilgi olmadığı için veya yakın tarihte basılmış oldukları için ben kullanmayı tercih etmedim.⁴⁹⁰ Fakat başlangıçta saydığım Van, Maraş ve Antep ile alakalı eserlerde Lübnan'daki Antepli, Maraşlı ve Vanlı Ermenilerin isim listesi ve meslekleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden istifade ederek Lübnan'da Ermenilerin hangi iş kollarında çalıştıklarını gösteren bir tablo oluşturmaya çalıştım. Yani kaç doktor, kaç dişçi veya kaç bakkal ya da ayakkabıcı olduğunu hesaplayarak elde ettiğim sonuçları İşçilik ve Zanaatkârlık, Ticaret, Profesyoneler (doktor, dişçi, mühendis vb.) ve Eğitim-Öğretim olmak üzere dört gruptan oluşan genel bir sınıflamaya tabi tuttum. Ortaya aşağıdaki tablo çıktı;

⁴⁹⁰ Örneğin Urfa Ermenileri için bkz: Şahagyan, Aram *Tivdzasnagan Urfan yev İr Hayortineri* (Ermenice: Urfa ve Kaharaman Urfa ve Oğulları), Beyrut, 1955 (1600 sayfa), Adana Ermenileri için bkz: Yeğyan, Püzant (edit.), *Adanayi Hayots Badmutyuni* (Ermenice: Adana Ermenileri Tarihi), Antilias-Lübnan, 1970 (1050 sayfa), Haçin (Saimbeyli) Ermenileri için bkz: Boğosyan, H. B. *Hacini Inthanur Badmutyuni* (Ermenice: Hacin Genel Tarihi), Los Angeles, 1942 (857 sayfa).

Tablo: V.11. Fransız Mandası Döneminde Lübnan Ermenilerinin Mesleki Dağılımı

Meslek	Vanlı Ermeniler ⁴⁹¹ %	Antepli Ermeniler ⁴⁹² %	Maraşlı Ermeniler ⁴⁹³ %
İşçiler ve Zanaatkârlar	76,59	43,5	86,50
Profesyoneller	4,25	28,2	1,21
Ticaretle Uğraşanlar	4,25	23,3	10,38
Eğitim-Öğretim	14,89	4,8	1,90

Kaynaklar: Hama-Vasपुरaganı Hayrenagtsagan Miyutyun, **Vasपुरaganı yev İr Darekir Zavagnerı** (Ermenice: Van ve Onun Sürgün Çocukları, Van Ermenileri Derneği Yayınları), Boston, 1942, s., 134-135; Kevork Sarafian (edit.), **Badmutyun Antebi Hayots**, Hradaragutyun Amerigapnag Antebtsineru Miyutyun (Ermenice: Antep Ermenileri Tarihi, Amerika Antep Ermenileri Derneği Yayınları), Los Angeles, 1953, s., 578-579; H Kalusdyan., **Maraş gam Kermanig**, Goçnak Dbaran (Ermenice: Maraş veya Kermanig, Goçnag Yayınevi), New York, 1934, s., 836-837.

Tabloyu yorumladan önce birkaç hususu belirtmek gerekiyor. Tablodaki yüzdeler farklı şehirden olan Ermeni cemaatlerini birbiriyle kıyaslamak için kullanılmamalıdır. Çünkü verileri elde ettiğim eserler hemşeri dernekleri tarafından hatıralara dayanılarak hazırlanmış eserlerdir. Bu eserleri hazırlayanlar doktor, mühendis, avukat veya öğretmenlik yapanları mesleklerinden ötürü kolayca hatırlamış ve isim listesine almış olabilirler. Peki, günlük işçiler, yövmiyeciler veya hiçbir iş yapmayıp aylak aylak gezenler de bu isim listelerine alınmış mıdır? Cevap tabiki hayır olacaktır. Ya da, o isim listeleri hazırlanırken Lübnan'da yaşayan ve o şehirden olan tüm doktor, avukat veya esnaf olan herkes hatırlanmış mıdır? Bu sorunun da cevabı kesin değildir. Durum böyle olunca elde edilen veriler farklı şehirlerden gelen Ermeni cemaatlerini ekonomik olarak kendi içinde karşılaştırmaya müsait görünmemektedir. Elde ettiğimiz veriler açıklamaya çalıştığımız hususlardan ötürü bazı yönlerden zayıf olsada yine de Lübnan Ermenilerinin ekonomik faaliyetleri hakkında genel bir değerlendirme yapmamıza elverişlidirler.

⁴⁹¹ Beyrut'ta yaşayan Van ve çevresinden olan Ermeniler için şu verileri elde ettim: 36 işçi ve zanaatkâr, 5 öğretmen, 2 tüccar veya ticaretle uğraşan esnaf, 4 mesleği uzmanlık gerektiren kişi. (Doktor, Mühendis, Avukat vb.)

⁴⁹² Beyrut'ta yaşayan Antepli Ermeniler için şu verileri elde ettim: 54 işçi ve zanaatkâr, 6 öğretmen, 29 tüccar veya ticaretle uğraşan esnaf, 35 mesleği uzmanlık gerektiren kişi.

⁴⁹³ Beyrut'ta yaşayan Maraşlı Ermeniler için şu verileri elde ettim: 500 işçi ve zanaatkâr, 11 öğretmen, 60 tüccar veya ticaretle uğraşan esnaf, 7 mesleği uzmanlık gerektiren kişi.

Tabloda dikkati ilk çeken ayrıntı Van Ermenilerinin Eğitim-Öğretim alanındaki yüzdesinin diğer iki gruptan daha fazla olmasıdır. Başka bir deyişle okullarda öğretmen olarak çalışanların yüzdesi Vanlı Ermenilerde diğerlerinden çok daha fazladır. Bu gayet mantıklı bir farktır. Çünkü daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi Doğu Anadolu'den gelen Ermeniler Ermeniceyi çok daha iyi konuşuyordu. Kilikya yani Adana, Antep ve Maraş yörelerinden gelenler ise Ermeniceden çok Türkçe konuşuyordu. Okullarda eğitim Ermenice verildiği için Ermenice bilenlerin bu okullarda görev alması gayet normal.

Tabloda fark edilen başka bir önemli ayrıntı ise Antepli Ermenilerin profesyoneller yani, mesleği doktorluk, eczacılık, dişçilik, mühendisli veya avukatlık olan kişiler bakımından diğerlerinden daha fazla bir yüzdeye sahip olmasıdır. Buna şaşmamak gerekir çünkü bunun nedeni Merkezi Antep Kolejidir. ABCFM misyonerleri tarafından 1876'da Antep'te açılan bu kolej 1878 yılında Osmanlı Hükümeti tarafından ilkin idadi olarak kabul edilmiş 1914 yılından itibaren ise üniversite olarak tanınmıştır. İlk yıllarda hazırlık bölümü, tıp bölümü ve fen bölümü olmak üzere üç bölümde eğitim veren kolej 1914 yılında Osmanlı Devleti tarafından bir üniversite olarak tanınınca eğitim, hukuk, madencilik, inşaat mühendisliği, tarım, ticaret ve benzeri alanlarda da mesleki kurslar vermeye başladı.⁴⁹⁴ Her ne kadar kolejde Antep dışından da öğrenciler olsada Antepli Ermeni öğrencilerin bu kolejde daha fazla olması gayet muhtemeldir.

Maraşlı Ermenilerle ilgili göze çarpan husus işçi ve zanaatkârlar yüzdesinin diğer alanlardaki oranlardan kat kat fazla olmasıdır. Bunun nedeni Maraşlı Ermenilerin başta Beyrut olmak üzere Lübnan'daki nüfuslarının diğer illerden gelen Ermenilere göre daha fazla olmasıdır.⁴⁹⁵ Nüfus miktarı artınca nüfus içindeki işçi ve zanaatkâr miktarının da artması normaldir. Çünkü profesyoneller grubuna giren meslekler yüksek tahsil gerektiren mesleklerdir ve herkesin bu tahsili elde etmesi kolay değildir.

⁴⁹⁴ *General Catalogue of Central Turkey College Aintab, Turkey-in Asia*, American Press, Beirut, 1906, s., 6-7.

⁴⁹⁵ Bir kaynağa göre 1934 yılında sadece Beyrut'taki Maraşlı Ermeni nüfusu 336 aile veya 2016 kişidir. Bkz: Kalusdyan, *a.g.e.*, s., 837. Nasen ofisi belgeleri de Maraşlı Ermenilerin diğer Ermenilerden daha fazla olduklarını ispatlamaktadır. Bkz: III. Bölüm.

SONUÇ

Tehcirden sonra Ermenilerin büyük bir çoğunluğu 1918'de kendilerine geri dönme izni verilince Anadolu'ya döndü. Ancak bu dönüşlerden sonra Fransızların Anadolu'da işgal ettikleri şehirlerden çekilmesinin ardından Suriye ve Lübnan'a 1921, 1922-1924 ve 1929-1930 dönemlerinde yeni Ermeni göçleri yaşandı. 1939 yılında İskenderun Sancağı'nın Türkiye'ye geçmesinin ardından yaşanan Ermeni göçü Anadolu topraklarından Suriye ve Lübnan'a doğru gerçekleşen son toplu Ermeni göçü oldu. Bu göçler neticesinde büyük ancak tam olarak bilinemeyen miktarlarda Ermeni Lübnan'a göç etti. Bir yandan hem Anadolu'dan hem de Suriye'deki çeşitli merkezlerden devam eden göçler, öte yandan bebek doğumlarında yaşanan patlama Lübnan'daki Ermeni nüfusunun hızlı bir şekilde artmasına neden oldu.

Lübnan'ın savaş ve kıtlık nedeniyle boşalan tarıma elverişli arazilerinden ekonomik olarak istifade etmeyi planlayan Fransız manda hükümeti henüz göç safhasında Ermeni mültecileri Lübnan'ın farklı kasaba ve şehirlerine iskan ederek Ermeni mültecilerden tarım kolonileri oluşturmak istedi. Ancak Ermeniler buna rıza göstermeyerek başta Beyrut olmak üzere vardıkları ilk noktalarda toplu olarak yaşamayı tercih ettiler. Bunun sonucunda kaçınılmaz olarak başkent Beyrut'a büyük bir Ermeni mülteci nüfusu ortaya çıktı. Çünkü en çok Ermeni mültecinin bulunduğu yer Beyrut'tu. Netice itibariyle yıllara göre değişmekle beraber Beyrut'ta 40,000 civarında bir Ermeni nüfusu oluştu ve bu nüfusun büyük bir çoğunluğunu yukarıda zikrettiğimiz göçler neticesinde Anadolu'dan gelen mülteciler oluşturuyordu.

Ermeni mülteciler Lübnan'a varduktan sonra ilk olarak ordunun sağladığı çadırlara geçici olarak yerleştirildiler. Zamanla mülteci sayısı arttıkça kamplar oluşmaya başladı. Her ne kadar şehrin merkezinde kiralık evlerde kalan aileler olduysa da bunların sayısı kamplardakinden çok daha azdı. Zaten kiralık evlerde kalan ailelerin durumu kamptakilerden daha iyi değildi. Çünkü kira giderinin en aza indirilmesi için beş ya da altı aile bir arada aynı evde kalıyordu. Tatbikî bu kadar büyük ölçekte bir mülteci nüfusun ihtiyaçlarına ne Beyrut'un ne de Lübnan'ın diğer küçük şehirlerinin cevap vermesi mümkün değildi. Bu durumun sonucu olarak Ermeniler on yıldan uzun bir süre Beyrut'un kuzeyinde yan yana dizilmiş büyük kamplarda yaşamak zorunda kaldılar.

Aslında Ermeniler bir anlamda Fransızların onları Lübnan'ın çeşitli bölgelerine dağıtmalarını reddedip, büyük gruplar halinde bir arada kalmayı tercih ederek bu kampların oluşmasına kendileri sebep oldular.

Ermenilerin bir arada kalma arzusunun bir diğer sonucu da Beyrut'ta bir mülteci yoğunluğunun oluşması oldu. Yoğunluk Ermenilere hem ekonomik hem de sosyal sorunlar olarak yansdı. Çünkü şehrin sunduğu fırsatlar bu kadar büyük ölçekteki bir göçmen nüfusa aş ve iş sağlayacak ölçüde değildi. Dolayısıyla Ermeniler geçimlerini sağlamak için her türlü koşulda her türlü işi kabul etti. Ama diğer işçilerden çok daha düşük ücretlerle çalışmayı kabul etmeleri çoğunluğu Müslüman olan yerli işçilerin tepkisine neden oldu ve Ermenilere karşı bir hoşnutsuzluk oluşmasına neden oldu. 1925 yılında başlayan Dürzü isyanını bastırmak için Fransızların Ermenilerden faydalanması ve Ermenilerin bu amaca hizmet etmeyi kabul etmesi Ermenilere karşı Müslüman nefretini alevlendirdi. Bu nefret kim zaman çatışmaya dönüştü. Bu nedenle Ermeniler Lübnan'a vardıkları ilk yıllarda Fransız korumasına her geçen yıl biraz daha ihtiyaç hissettiler. Fransızlar ise 1925'ten sonra yükselmeye başlayan Arap milliyetçiliğine karşı bir koz olarak her fırsatta Ermenileri kullanmaktan geri durmadı. Böylece Ermeniler ve Fransız manda hükümeti arasında resmen adı konmamış bir ittifak meydana geldi.

Kamplarla ilgili diğer bir önemli husus kampların sosyal yapısı ile alakalıdır. İlginçtir ki Ermeniler henüz Beyrut'a vardıkları ilk günlerde göç etmelerinden önce birlikte yaşadıkları köylüleri veya hemşerileri ile bir arada kalmaya özen gösterdiler. Tüm bir kamp sadece Ermenilerden oluşmasına rağmen aynı köyden veya kasabadan olanların toplanıp kampın içinde ayrı bir grup oluşturması, kampların içinde Maraş, Amanos, Yozgat ve Ekbez gibi alt grupların oluşmasına sebep oldu. İleriki dönemlerde bu alt gruplar daha fazla organize olup hemşeri derneklerine dönüşecek ve hem kamplarda hem de yeni yerleşim yerlerinde mültecilere yardım konusunda aktif rol oynayacaklardı. Peki, bu grupların oluşmasını sağlayan nedenler neydi? Bu soruya tek bir cevap vermek pek mümkün görünmüyor. Zira ikinci bölüm de ifade ettiğimiz şekilde kendini güvende ve emin hissetmek mülteciler için en başta gelen ihtiyaçlardan biriydi. Bu güvenlik ihtiyacı kendini kendisine zarar verecek bir düşmana karşı değil yarını belli olmayan bir

hayata karşı korunma arzusuydu. Onlara bu duyguyu başta akrabaları ve yüzlerini her gün gördükleri köylüleri veya hemşerileri verebilirdi ancak.

Kampların içinde bu tür bölgesel alt grupların oluşmasının bir başka nedeni de değişik şehirlerden gelenler arasındaki kültür farkıydı. Bu fark bazen gelenek ve görenek bazen konuşulan dil bazen de yaşam biçimi şeklinde olabiliyordu. Basit bir örnek vermek gerekirse Van ve civarından gelenler Ermenice, Kilikya bölgesinden gelenler ise Türkçe konuşuyordu. Taşnak Partisi'nin raporlarında belirtildiğine göre kamplardaki mültecilerin % 60 Kilikya bölgesindendi ve Türkçe konuşuyordu. Geri kalanlar ise Doğu Anadolu bölgesindendi ve Ermenice konuşuyordu.

Geldikleri bölge mültecilerin sadece dilleri üzerinde etkili değildi. Aynı zamanda – en azından ilk yıllar için- siyasi tercihleri üzerinde de etkiliydi. Taşnak Partisinin arşivlerine göre 1928 yılında Lübnan'da parti üyelerinin % 65'ini Doğu Anadolu'dan gelen ve Ermenice konuşanlar oluşturuyordu. Bu oran 1932 yılında % 54'tü. Bu rakamlar hem Doğu Anadolu'dan gelenlerin Taşnak partisine dolayısıyla onun siyasi fikirlerine daha yakın olduklarını hem de Taşnakların zamanla mülteciler üzerinde etkili olabildiklerini göstermektedir.

Doğu Anadolu'dan gelenlerin Taşnakların siyasi fikirlerini benimsemelerinin tek nedeni Ermeniceyi daha çok ve iyi konuşmaları değildi. Bu duruma sebep olan başka nedenlerde vardı. Öncelikle Doğu Anadolu'dan gelenlerin çoğu Kilikya Ermenileri gibi 1921'den sonra göç etmemiş 1915 tehcirinden sonra önce Suriye'ye daha sonra da Lübnan'a varmıştı. Tehciri bizzat yaşamaları ve belki daha uzak bir mesafeden geldikleri için tehcir sırasında daha büyük sıkıntılar çekmeleri onların Türkiye ve Türklere karşı daha olumsuz duygular beslemesine neden olmuştu. Taşnaklar da o yıllarda genel olarak bir anti-Türk propagandası yaptığı için Taşnakların fikirlerini benimsemeleri kaçınılmaz oldu. Doğu Anadolu'dan gelenlerin siyasete biraz daha meyilli olmalarının bir diğer nedeni de Lübnan'a Kilikya Ermenilerinden daha erken geldikleri için Kilikya Ermenilerine nazaran daha oturmuş bir düzene sahip olmalarıydı. Az önce ifade ettiğimiz gibi onlar 1921 değil 1915'ten sonra Lübnan'a varmıştı ve bir barınak temin edip düzenlerini kurmaya fırsatları olmuştu. Bu fırsatı onlara hem zaman hem de şehrin kendisi vermişti. Çünkü onlar başta Beyrut olmak üzere Lübnan'a vardıkları zaman şehirlerde bir mülteci patlaması yaşanmamıştı ve şehir onlara da

yetecek barınak ve iş imkanlarına sahipti. Ancak Kilikya'dan gelenler 1921 yılından sonra çok büyük gruplar halinde Beyrut'a vardıkları için kamplarda yaşamaya ve zorlu bir hayat mücadelesi vermeye mecbur oldular. Öyle olunca da en azından düzenlerini kuruncaya kadar siyasete pek heves etmediler. Bu yüzden mültecilerin Lübnan'a varmasından sonraki ilk yıllarda Taşnak partisinin üyeleri içinde Doğu Anadolu'dan gelenlerin miktarı daha fazlaydı. Ancak Taşnaklar zaman içinde Kilikya Ermenileri üzerinde de etkili olacaklardır. Nitekim sonraki yıllarda Taşnaklar yaptıkları Türkiye ve Türkçe karşıtı kampanyalarla Kilikya'dan gelenler üzerinde de etkili olmaya başaracak ve hem Ermeni cemaatinin kendi içinde oluşturduğu meclis ve kurulların seçimlerinde hem de Lübnan parlamentosu için yapılan seçimlerde Hınçak ve Ramgavarlardan daha başarılı olup kendi adaylarını seçtireceklerdir.

Nihayet kamplar salgın hastalıkların kaynağı oldukları gerekçesiyle Müslümanlar tarafından tehdit edilmeye başlayınca Fransız Manda Hükümeti hem kamplardan kurtulmak hem de Ermenileri kalıcı ve daha sağlıklı barınaklara yerleştirmek için yeni semtler inşa edip onları oraya yerleştirmeye karar verdi. Aslında Fransızları buna mecbur eden başka durumlarda söz konusuydu. Fransızlar ilk olarak 1925 yılında Ermeni mültecilerden tarım kolonileri kurmak istemiş ancak başarısız olmuştu. Aynı yıl patlak veren Dürzü isyanı nedeniyle Şam'daki Ermeni kampları saldırıya uğramış ve binlerce Ermeni Beyrut'a göç etmek zorunda kalmıştı. Bu yeni gelen mülteciler kamplarda yer olmadığı için toplu halde kamplara yakın bir bölgede bulunan hangarlara yerleştirilmişti. Mülteciler burada uzun süre barınamayacağı için Fransızlar onlar için Beyrut'un dışında bir yerlerde barınaklar inşa etti. Şam'dan gelen Ermeni mültecilere barınak sağlamak için başlatılan bu ilk girişim daha sonra kamplardaki tüm Ermenileri yeni yerleşim yerlerine taşıma projesine dönüştü. Fransızları bu projeyi başlatmaya iten bir başka neden de mülteci kamplarının üzerine inşa edildiği arazinin özel mülk olmasıydı. 1925 yılında itibaren arazi sahipleri arazilerinin boşaltılmasını talep etmeye başlamıştı. Kamplardaki sosyal ve ekonomik koşulların oluşturduğu uygun zeminde hızlı bir yayılım gösteren komünizm ise Fransızları en çok ürküten nedenlerin başında geliyordu.

Fransızların talebi üzerine Milletler Cemiyeti Mültecilere Yardım Komisyonu da Ermenileri yeniden iskan projesinde yer aldı. 1927 yılında Fransızların üç milyon frank

finansman desteğiyle proje başladı ve birkaç yıl içinde Eşrefiye’de Ermeniler için ilk semt inşa edildi. Ancak 1929 yılından sonra mültecilerin kendileri de hem daha önceden var olan hemşeri dernekleri aracılığıyla hem de yeni kurdukları dernekler sayesinde organize oldular. Topladıkları paralarla önce arazi satın alan mülteciler daha sonra iskan projesini yürüten Milletler Cemiyetine bağlı Nansen Office’den de kredi alarak inşaat için gereken malzemeleri temin edip kendi evlerini kendileri inşa etmeye başladılar. Bunda maksat hem işçilik masrafından kurtulmak hem de evlerini istedikleri tarzda inşa etmektir. Bu imecenin sonucu olarak tıpkı kamplarda olduğu gibi hemşerilik üzerine tesis edilmiş olan sosyal yapı yeni semtlerde de kuruldu. Bu nedenle yeni kurulan semtlerin çoğu Ermenilerin Anadolu’da yaşadıkları şehirlerin ismini taşıyordu. Ancak bu kez isimlerin önünde Ermenice yeni anlamına gelen “Nor” sözcüğü vardı. 1935 yılına doğru Beyrut’un dışında şehir merkezine 5-6 kilometre mesafede Eşrefiye ve Burc Hammud isminde iki yeni Ermeni semti kurulmuştu artık ve bu semtlerdeki mahalleler Nor Maraş, Nor Adana, Nor Haçin, Nor Sis ve benzeri isimleri taşıyordu.

Öyle görünüyor ki hem Nansen Ofis hem de Ermenilerin yeni yerleşim yerlerini kuracakları arazileri satın alırken göz önünde tuttıkları en önemli kriter arazinin pahalı olmamasıydı. Bu yüzden yeni semtler şehir merkezinden uzak ve Beyrut Nehri’nin iki yakasına kurulmuştu. Yeni semtlerin inşası için her ne kadar ucuz araziler satın alınsa da bu durum Ermeni mülteciler üzerindeki ekonomik yük açısından pek hafifletici bir etki sağlamadı. Mültecilerin hepsi olmasa da en azından bir kısmı hem Nansen Office’e hem de inşaat malzemelerini aldığı tüccara ödemesi gereken borçlar yüzünden büyük sıkıntı yaşadı, içlerinden bazıları tefecilerin eline düştü. Bundan ötürü Ermeni mülteciler kamplardan kurtulup yeni semtlere taşındıktan sonra da rahat bir yaşam süremediler, uzun yıllar boyunca yeni evlerinin borçlarını ödemek için çok çalışıp az tüketmek zorunda kaldılar.

Ermeniler ekonomik sıkıntılardan kurtulmak için verdikleri mücadelenin yanında bir de kültür ve kimliklerini de korumak için çok çaba sarf ettiler. Aslında henüz Lübnan’a vardıkları ilk günden itibaren bir hayat ve kültür savaşı verdiler ve bunda da oldukça başarılı oldular. Fransızların Suriye ve Lübnan’da uyguladığı yönetim biçimi Ermenilerin etnik bir cemaat olarak yüzyıllardan beri sahip olduğu okul ve kilise sistemini muhafaza etmelerini sağlarken 1924 yılında vatandaşlık elde etmeleriyle

başlayan ve 1934 ile 1937 yıllarında meclise cemaatleri adına milletvekili göndermeleriyle devam eden siyasal hakları elde etmeleri onların Lübnan'da asimile olma tehlikesi olmaksızın yeni bir Ermeni dünyası kurmalarını sağladı. Öyle ki, sadece inceleme dönemimiz içerisinde Lübnan'da Ermenilere ait 17 kilise, 41 okul, 11 sosyal dernek ve 41 süreli yayın saptadık. Lübnan gibi küçük bir ülkede Ermenilerin bu kadar çok sosyal ve eğitsel kuruluşa sahip olmaları onların Lübnan'da yeni bir Ermenistan kurmadaki başarısını ispatlamaktadır.

Ancak Emeniler bu yeni dünyayı kurarken zaman zaman şiddetli sancılar yaşadılar. Özellikle Taşnak ve Hınçakların Lübnan'da yeni oluşan Ermeni cemaati üzerinde kontrolü sağlamak için kıyasıya bir mücadeleye girmesi ve kimi zaman birbirlerini katletmeleri cemaatin sosyal hayatında deprem etkisi yarattı. Siyasi seçimler hep Taşnaklar ve onlara karşı olanlar arasındaki bir mücadele şeklinde geçti. Sadece incelediğimiz dönem içerisinde Hınçaklar Taşnaklardan bir, Taşnaklar ise Hınçaklardan iki kişiyi katletti. Hınçaklara yakın olan komünist Ermeniler de bu mücadelenin dışında kalmadı ve zaman zaman Taşnaklarla kanlı bıçaklı kavgalara girdi. Bu mücadelenin giderek ülke için tehlikeli bir hal aldığını görmeye başlayan Fransız manda hükümeti 1934 yılında kısa bir süreliğine de olsa Lübnan'daki Ermeni siyasi partilerinin sosyal ve siyasi faaliyetlerini engelledi. Partilere ait tüm dernekler kapatıldı. Ancak bu uzun sürmedi ve Ermeni partileri seçimlere katıldı. İlk defa 1934 yılında Lübnan parlamentosuna bir Ermeni milletvekili Ermenileri temsilen seçildi. 1937 yılında biri atanmış diğeri seçilmiş olmak üzere Ermeniler iki milletvekili ile temsil edildi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi

Archives Diplomatiques France Ministère des Affaires Étrangères.

Série E, Levant, 1918-1940-Syrie-Liban

E.313. No: 59/60;

E.313/ DO...;

E.313. No: 1616/1;

E.313. No: 276/6;

E.313. No: 2064,

Amerika Arşivleri

National Archives and Research Administration of the United States of America (NARA)

General Records of the State

Record Group 59 : 867.48/1470;

Roll 8, T 1192;

Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia 1910-1929,

Roll No. 8: 890d.00/50; 890d.00/59; 890d.00/120

Roll No.14: 890d.48/-; 890d.48/43; 890d.48/25; 890d.48/15; 890d.48/14;

890d.48/19; 890d.48/20; 890d.48/16; 890d.48/30; 890d.48/39;

890d.48/40; 890d.48/58; 890d.48/53; 890d.012/-, 890d.48/82;

890d.50/4; 890d.502; 890d.50/10; 890d.50/4; 890d.48/72; 890d.48/75;

890d.48/77; 890d. 011/arig;

Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Lebanon 1930-1944,

Roll No. 17: 890e.48/1

**Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of
Syria 1930-1944,**

Roll No. 1: 890d.00/496;

Roll No. 2: 890D.00b/3; 890D.00b/8; 890D.00b/21;

890D.00b/4; 890D.00b/19.

Roll No. 5: 890D.48/93; 890D.404/23; 890D.4016 ARMENIANS/11

890D.4016 ARMENIANS; 890D.4016 ARMENIANS/5

**Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Armenia
1910-1929**

- 860J. 5011/-

NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts of the Department of State, U.S.

Consulate, Beirut, The Lebanon, Confidential Files

- 16 Şubat 1926; - 23 Şubat 1926;
- 29 Eylül 1922; - 1 Şubat 1924.
- 23 Ocak 1930;

Birleşmiş Milletler Cenevre Arşivi

League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (L.N)

A.24.1932. XIII;

C. 699. M. 264. 1926. IV; C.237.1924 IV;

A. 22. 1935. XIII; C.1524. 1938. IV;

C.1429. 1926. IV; C.1428. 1929. IV;

C.1424. 1929. IV; A.33. 1928. XIII;

A.48. 1927. XIII; A.44. 1926. XIII;

A.90. 1927. IV; A.24. 1932. XIII;

A.13. 1933. XIII; A.12. 1934. XIII

A.22. 1935. XIII; A.23. 1936. XIII;

C.1524. 1936. XIII; C.1598. 1938. XIII;

C.226. 19347. XIII;

İngiliz Arşivleri

Foreign Office (FO)

FO 371/21915, No. 5/313; FO 371/23302, No. 104/7;
 FO 141/629, No. 722/19; FO 608/275 No. 156; FO 371/21915 / No: E5077/5.3.1
 FO 371/4000/A. No. 59; FO 21915 / No:34; FO 21915 / No: E4533/1528/89;
 FO 371/21915 / No: E4625/1528/89; FO 371/21915 / No: E4624/1528/89;
 FO 371/21915 / No: E5048/1528/89; FO 371/21915 / No: E4963/1528/89;
 FO 371/21915 / No: E6985/1528/89; FO 371/21915 / No:E5132/5132/44;
 FO 371/23302 / No:E5503/5132/44; FO 371/23302 / No:E5905/5132/44;
 FO 371/23302 / No:E5656/5132/44; FO 371/21915, No: E1528/1528/89;
 FO 371/7789;

Türkiye Arşivleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/58_2; BOA. DH. ŞFR, 54-A/389
 BOA, DH. EUM. 2. Şb, 73/37; BOA. DDH. EUM. 2. Şb, 68/78
 BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/69-9; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/69_1
 BOA. DH. EUM. 2. Şb, 62/21; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/69_3
 BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/73; BOA. DH. EUM. 2. Şb, 74/35-1
 BOA. HR. SYS, nr, 2859/63; BOA. DH. EUM. 2. Şb. 74/55_2
 BOA. DH. ŞFR, 77/168

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, (030.10.00.108). 710.17;
 BCA. (030.10.00.225). 515.25
 BCA. (030.10.00.224). 512.28;
 BCA. (030.10.00.225). 515.26;

Yayınlanmış Belgeler

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt
 Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, cilt I-VIII.
Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920), T.C. Başbakanlık Devlet
 Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no:
 28, Ankara, 2001.

Deutschland und Armenien 1914-1918, Lepsisus Johannes, Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Der Tempelverlag-Postdam, 1919.

French Ministère des Affaires Ètrangères, *Rapport Á la Sociètè des Nations sur la Situation de la Syrie et du Liban 1922-1938*, Paris, 1924.

France Ministère du Travail, *Bulletin de la Statistique Géneale de la France*, 13, Fasc. 1, 1923.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi Ermeni Meselesi, c. III, İstanbul, 1989.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1995.

Report of The Near East Relief to The Congress of United States of America, For The Year Ending 31 December 1921-1922-1923.

Salnameler

Hicri 1311/12 Miladi 1894 tarihli **Beyrut Vilayet Salnamesi.**

Hicri 1326 Miladi 1908 tarihli **Beyrut Vilayet Salnamesi.**

Hicri 1308 Miladi 1889/1890 tarihli **Cebel-i Lübnan Salnamesi.**

Hicri 1317/18 Miladi 1900 tarihli **Adana Vilayeti Salnamesi**

Gazeteler

The New York Times:

9 Kasım 1914.

Alemdar:

19 Haziran 1919,

20 Haziran 1919,

22 Haziran 1919,

23 Haziran 1919,

28 Haziran 1919

Cumhuriyet:

1 Haziran 1938.

Son Posta

25 Ağustos 1938.

Ermenice Gazete ve Dergiler

Hayasdani Goçnak:

Sayı 6, Ağustos 1925;
 Sayı 1, Ocak 1923;
 Sayı 3, Ocak 1923,
 Sayı 8, Şubat 1923;
 Sayı 24, 16 Haziran 1923;
 13 Ekim 1928.

Aztag:

Sayı 25, Yıl 1952

Avedik:

Sayı 12, Şubat 1933	Sayı 13, Mart 1933
Sayı 14, Nisan 1933	Sayı 16, Haziran 1933
Sayı 23, Ocak 1934	Sayı 26, Haziran 1934.
Sayı 37, Temmuz 1934	Sayı 10, Ekim 1936
Sayı 11, Kasım 193	Sayı 8, Ağustos 1936
Sayı 6, Haziran 1935	

Hask:

Sayı 7, Temmuz 1934	Sayı 8, Ağustos 1934
Sayı 9, Eylül 1934	Sayı 7, Temmuz 1939
Sayı 8, Ağustos 1939	Sayı 9, Eylül 1939
Sayı 10, Ekim 1939	Sayı 6, Haziran 1937
Sayı 3, Mart 1941	Sayı 4, Nisan 1941
Sayı 5, Mayıs 1941	Sayı 6, Haziran 1941

Hayrenik:

Sayı 10, Yıl 1938.

Hayrenik Amsakir

Sayı 8, Haziran 1935.	Sayı 10, Ağustos 1935
Sayı 2, Aralık 1935.	Sayı 3, Ocak 1936.
Sayı 3, Ocak 1937.	Sayı 4, Şubat 1937.
Sayı 5, Mart 1938.	Sayı 8, Haziran 1938.
Sayı 1, Kasım 1938.	Sayı 9, Temmuz 1938.

Sayı 7, Mayıs 1939.	Sayı 9, Temmuz 1939.
Sayı 8, Haziran 1939.	Sayı 12, Ekim 1939.
Sayı 10, Ağustos 1939.	Sayı 5, Mart 1929.
Sayı 2, Aralık 1933.	Sayı 3, Ocak 1934.
Sayı 5, Mart 1934.	Sayı 6, Nisan 1934.
Sayı 7, Mayıs 1934.	Sayı 3, Ocak 1937.
Sayı 1, Kasım 1937	Sayı 2, Aralık 1937,
Sayı 4, Şubat 1940	

Abramson Scott, Lebanese Armenians; A Distinctive community in the Armenian

Diaspora and in the Lebanese Society, *The Levantine Review*, cilt 2, no:2, Kış 2013.

Acar İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK, Ankara, 1989.

Akarlı Engin, *The Long Peace, Ottoman Lebanon 1861-1920*, University of California Press, Berkeley, Lons Angeles, London, 1993.

Alakom Rohat, Hoybun Cemiyeti Üzerine Notlar, *Toplumsal Tarih*, say., 59, Kasım 1998.

Alamuddin Ida, *Papa Kunzler and The Armenians*, Heinemann Publishing, London, 1970.

Al-Saleh Mohammed Ali, *Introduction de partie. Les aspects économiques généraux de la relation mandataire France, Syrie et Liban, 1918-1946*, s., 197-210 içinde France, Syrie et Liban, 1918-1946, edit., Nadine Méochy, Institut français d'études Arabes de Damas, Şam, 2002.

Arap Middle East, *The Middle East Journal*, say., 28, n., 1, Kış, 1974.

Ardaşes Der Haçaduryan, Lipananhay Mamuli Hisun Darin 1921-1971, *Haigazian Armenological Review*, Beytut, 197.

Arpee Leon, *The Armenian Awekaning, history of the Armenian church, 1820-1860*, the University of Chicago Prerss, London, 1909.

Artuç Nevzat, *Cemal Paşa*, TTK Yay., Ankara, 2008.

- Aslan Yasin, *Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var)*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi 2, Ankara, 1990.
- Aslantaş Selim, *Osmanlıda Sırp İsyanları; 19. yüzyıl Şafağında Balkanlar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Atay Falih Rıfki, *Zeytindağı*, Bateş Yay., İstanbul, 1981.
- Attwater Donald, *The Catholic Eastern Churches*, The Bruce Publishig Company, Wisconsin, 1935.
- Ayhan Veysel, Ermeni Kimliğinden Ermeni Sorununa Geçiş Sürecinde Rol Oynayan İçsel Ve Dışsal Faktörler, *Uludağ Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, cilt XXIV, Sayı 1, 2005.
- Azadyan Libarid, *Hay Vorperı Medz Yeğerni* (Ermenice: Soykırım Yetimleri), Los Angeles, 1925.
- Babloyan M. A., *Hay Barperagan Mamuli, Madenakidagan Hamahavak Tsutsag 1794-1980*, SSH-KA Matbaası, Erivan, 1986.
- Baladouni Vahe ve Margaret Makepeace (Edit.), *Armenian Merchants of the Seventeenth and Eraly Eighteenth Centuries; English East India Sources*, , American Philosophical Society, Philadelphia, 1998.
- Barton James L., *Story of the Near East Relief (1915-1930)*, The Macmillian Company, New York, 1930.
- Basmacyan Garabet, *Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-19169)*, çev. Mehmet Baytimur, Peri Yay., İstanbul, 2011.
- Bayramyan A. A., *Aleksandredi Sançaki Yev Miçazkayin Tivanakidutyunı (1936-1939)*, Notstsan Daban, Yerevan, 1998.
- Beydilli Kemal, 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, *Belgeler*, Sayı 17, Ankara, 1993.
- Boğosyan H. B., *Hacını Inthanur Badmutyunı yev Şırçagats Kazan-Dağı Hay Küğeri* (Ermenice: Hacin Genel Tarihi ve Kozan Dağı Etrafındaki Ermeni Köyleri), Bozart Press, Lon Angeles-California, 1942.
- Bournoutian George A., *A Concise History of the Armenian People*, Mazda Publishers, California, 2003.
- Bournoutian George A., *Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev., Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras yay., İstanbul, 2011.

- Bozkurt Gülnihâl, *Gayrimuslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yay., Ankara, 1996.
- Brèzol Georges, *Les Turcs ont passè la. Recueil de Documents, Dossiers, Rapports, Requêtes, Protestations, Supplices et Enquêtes*, Paris, 1911.
- Cemal Paşa, *Hatırat*, Yayına haz., Metin Martı, Arma Yay., 1996, İstanbul.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara, 1991.
- Chamichian Michael, *History of Armenia*, Ermeniceden İngilizceye çev., Johannes Avdall, vol. I, Calcutta, 1827.
- Chaqueri Corsoe, *The Role and Impact of Armenian Intellectuals in Iranian Politics, 1905-1911*, *Armenian Review*, vol., 41, no. 2-162, Summer, 1988.
- Charanis Peter, *Stuides on Demography of the Byzantine Ermpire*, Variorum Reprints, Londra, 1972.
- Chorene Des Moses von, *Geschichte Gross-Armeniens*, Ermeniceden Almancaya çev., M. Lauer, Regensburg, 1869.
- Cohen Robin, *Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers*, *International Affairs*, vol.72, no1, July 1996.
- Cohen Robin, *Global Diasporas*, Routledge Publishers, New York, 2008.
- Cuinet Vital, *Syrie, Liban et Palestine, Géographie Administrative, Statistique, Sescrptive et Raisonnée*, Ernest Loroux Editour, Paris, 1896.
- Dabağyan Levon Panas, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Yay., İstanbul, 2006.
- Dadoyan Seta B., *The Armenian Catholicosate From Cilicia to Antelias*, The Armenian Catholicosate of Cilicia Press, Antelias-Lebanon, 2003.
- Dakesyan Antranik, *Badmutyun RAG Lipanan Şrçanagi 1922-1937*, Mardiros Vosgyan Basım Şirketi, Beyrut, 1993.
- Dashnabedian Hratch, *History of the Armenian Revolutinary Federation Dashnaksutyun 1890-1924*, Grafiche Editoriali, Milan, 1990.
- Davison Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev., Osman Akınhay, Agora kitaplığı, İstanbul, 2005.
- Demirel Muammer, *Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi*, Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Ed., İdris Bal-Mustafa Çufalı, Lazer Kitapevi, Ankara, 2006

- Demirkent Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul Üni. Ede. Fak. Yayınları, No: 1896, İstanbul, 1974.
- Deringil Selim, The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897, *Comparative Studies in Society and History*, 2009, say., 51, cilt, 2.
- Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara, 192, s., 11.
- Doğan Orhan, Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu), *Selçuk Üniversitesi Sos. Bil.Ens., Dergisi*, 2008, say., 20.
- Du Veou Paul, *La Passion de la Cilicie, 1919-1922*, Libraşre Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1954.
- Duguet Medecin Principal, La Situation des Refugies au Liban et en Syrie, *Revue Internationale de la Croix-Rouge*, Mayıs 1927, cilt 9, no:101.
- Duguet Medecin Principal, La Situation des Réfugiés au Liban et Syrie, *Revue des e'tudes Arméniennes*, cilt 8, Paris, 1928.
- Dwight H. G. O., Christianity In The East, A Narrative of the work of God among the Armenians of Turkey, *Baker and Scribner Press*, New York, 1850.
- Ebu Dib El-Muhami Bedvi, *El-Cinsiyyetil Lübnaniyye* (Arapça: Lübnan Vatandaşlığı), Mektebetül Sadır Nâşrvan, Beyrut, 2001.
- Elamir Dalal Arsuzi, *Arabischer Nationalismus in Syrien*, Lit Verlag Münster, London, 2003.
- Elphinston E. W., Kurds and Kurdish Question, *Journal of the Royal Central Asian Society*, c., XXXV, Ocak 1948.
- Elphinston E. W., The Emir Jeladet Aali Bedr Khan; the Passing of a Kurdish Prince, *Journal of the Royal Central Asian Society*, c., XXXIX, Ocak 1952.
- Ercan Yavuz, *Toplu Eserler: I, Ermenilerle İlgili Araştırmalar*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2006.
- Erden Ali Fuat, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatırları*, İstanbul, 1954.
- Ersan Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yay., Ankara, 2007.

- Fany Messod, *La Nation Kurde et Son Evolution Sociele*, Librairie L. Rodstein, Paris , 1933.
- Fawaz Leila, *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut*, Harvard University Press, Cambridge, Massachutes, London, 1983.
- Ferrière Suzanne, *Voyage en Syrie*, *Revue Internatiole de la Croix-Rouge*, Ocak 1930, cilt 12, say., 133.
- Forand Paul G., *Accounts of Western Travelers Concerning the Role of Armenians and Georgians in 16th Century Iran*, *Muslim World* 65, no 4, October, 1975.
- Forgotton Heroes; The Armenian Legion and the Great War*, The Armenian Library & Museum of America Presents, 2001.
- General Catalogue of Central Turkey College Aintab*, Turkey-in Asia, American Press, Beirut, 1906.
- George Henry Liddell - Scott Robert ., *A Greek-English Lexicon*, Harper & Brothers, New York, 1883.
- Gergian Raffi, *Les Églises Arméniennes du Liban*, Saint Joseph Üniv. Yay., Beyrut, 2011.
- Göyünç Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2005.
- Gregorian Vartan, *Minorities of Isfahan; The Armenian Community of Isfahan 1587-1722*, *Iranian Studies*, vol., 7, No:3/4, Summer-Autumn, 1974.
- Gregory S. M., *The Land of Ararat*, Twelve Dicourse on Armenia, Her History and Her Church, Chiswick Press, London, 1920.
- Greenshields T. H., *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon 1915-1939*, Durham Universitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham-Birleşik Krallık, 1978.
- Gürsoy Ufuk, *1821829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, İstanbul, 1993.
- Gürün Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Hamazkayin Darekirk*, Sahag Mesrob Matbaası, Kahire, 1936.
- Hamazkayini Nişan Palancıyan Cemarani*, Beyrut, 1973.
- Herzig Edmund - Kurkchiyan Marina (Edit.), *Armenians Past And Present In The Making Of National Identity*, , Routledge Curzon Publishers, 2005, s., 76.
- Heyd W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev., Enver Ziya Karal, TTK Yay., Ankara, 2000.

- Hintlian Kevork, *Travellers and Pilgrims in the Holy Land: Armenian Patriarchate of Jerusalem in the 17th and 18th Century*, içinde The Christian Heritage in the Holy Land, edited by Anthony O'Mahony, Göran Gunner, Kevork Hintlian, Scorpion Cavendish Publishers, London, 1995.
- Hisnamyag 1887-1937; Sosyal Demograd Hınçagyan Gusagsutyayn* (Ermenice: 50. Yıl, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi), Providens, Amerika, 1938.
- Hovannisian Richard G. (Edit.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol., II içinde Hrair Dekmejian, The Armenian Diaspora;, St. Martin's Press, New York, 2004.
- Hovannisian Richard G., *Armenia on the Road to independence*, Uniniversity of California Press, Los Angeles, 1976.
- Hovhannisian Richard G., The Ebb and Flow of The Armenian Minortiy in The
- Howorth Henry H., *History of the Mongols*, Part II, Longmans, Green And Co., London, 1880.
- Huşamadyan Cibeyli Amerigan Vorpanotsı 1920-1925* (Ermenice; Cibeyl Amerikan Yetimhanesi Hatıar Kitabı 1920-1925), Beyrut, 1969.
- Huşamadyan Musa Leran*, Edit., Musa Kuşakçıyan- Boğos Maduryan, Hradaragutyun Cebel Musayı Hayrengts Miyutyun, Beyrut, 1970.
- İlter Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, Ankara, 1999.
- İlter Erdal, Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 6, Yaz 2002.
- Jalabert Louis, *Syrie et Liban, Réussite Française?* (Fransızca: Suriye ve Lübnan, Fransız Başarısı?), Librairie Polon, Paris, 1934.
- Jebejian Arda, *Changing Ideologies And Extralinguistic Determinants In Language Maintenance And Shift Among Ethnic Diaspora Armenians In Beirut*, PHD Thesis, University of Leicester, 2007.
- Jenniére R. P., L'Orphelient de Ghazir, *Les Mission Cathholiques*, Paris 1929.
- Jeranian Panos J., Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon 1720-1840, *Haigazian Armenological Review*, Beytut, 2006.

- Jocannes Mécérian, Les Réfugiés Arméniens en Syrie, *Les Mission Catholiques*, Paris 1925.
- Jusdanis Gregory, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür; Milli Edebiyatın İcad Edilişi*, Metis Yay., İstanbul, 1998.
- Kaiser Hilmar, *The Armenians in Lebanon During the Armenian Genocide* içinde Armenians of Lebanon, From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community, Edit., Aida Boudjikianian, Haigazian University and Armenian Heritage Press, Beirut, 2009 .
- Kalusdyan H., *Maraş gam Kermanig*, Goçnak Dbaran (Ermenice: Maraş veya Kermanig, Goçnag Yayınevi), New York, 1934.
- Kantarcı Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007.
- Karagül Soner, *20. Yüzyılda Ermeni Diasporaları ve Faaliyetleri*, Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri, Ed., İdris Bal-Mustafa Çufalı, Lazer Kitapevi, Ankara, 2006.
- Karpat Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay., İstanbul, 2010.
- Karpat Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Visconsin, 1985.
- Kereovpyan Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, çev., Sarkis Seropyan, Aras Yay., İstanbul, 2003.
- Kerr Stanley E., *The Lions of Marash*, State University of New York Press, Albany 1973.
- Keuroghlian A. A., *Les Arméniens de l'Agglométarion de Beyrouth*, Étude Humaine et Économique, BA Dissertation, Université Saint-Joseph. 1970.
- Kévonian Dzovinar, *Réfugiés et diplomatie humanitaire*, Publications de la Sorbonne, Paris, 2004.
- Kevorkian Raymond, Levon Nordiguian, Vahe Tachjian (Edit.), *El-Ermen, EL Bahs En Melce' 1917-1939*, , Menşurat Camiet Kuds Yusuf, Beyrut, 2010.
- Khan Amil, *The Long Struggle: The Muslim Worlds Western Problem*, Zero Books, UK, 2010.
- Khoury Philip S., *Syria and the French Mandate, The Politics of Arab Nationalism 1920-1945*, I.B.Tauris&Co Ltd Publishers, London, 1987.

- Kılıç Davut, Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c., 5, no., 1, 2000.
- Kieser Hans Lukas, *Beatrice Rohner's Work in the death Camps of Armenians in 1916* içinde Semelin, J; Andrieu, C; Gensburger, S. Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue, London, 2011.
- Koçaş M. Sadi., *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Tarihsel Araştırmalar Dizisi, İstanbul, 1990.
- Kouyoumdjian Ohannès Pacha, *Le Liban, Á la Veille Et au Dèbut de la la Guerre Memoires d'un Gouverneur, 1913-1915*, Édition du Centre D'Histoire, Paris, 2003.
- Kurat Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK Yay., Ankara, 2010.
- Kurkjian Vahan M., *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America, New York, 1958.
- Küçük Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Tükler*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.
- Kürkçüoğlu Erol, *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, Atatürk Üniversitesi Yay., No:947, Erzurum, 2005.
- L'Indicateur Syrien, Annuaire de la Syrie du Liban & Palestine*, Edit., E. & G. Gédéon, Beyrut, 1922-1929.
- Lepsius Johannes, *Der Todesgang des armenischen Volkes; Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Postdam, 1919.
- Lewy Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih*, Timaş Yay., İstanbul, 2011.
- Libaridian Gerard, *Ermenilerin Devletleşme Snavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, çev., Alma Taşlıca, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- Lust-Okar Ellen Marie, Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria, *Middle Eastern Studies*, c., 32 no. 1, Ocak 1996.
- MacCallium Elizabeth, *The Nationalist Crusade in Syria*, The Academy Press, New York, 1928.

- Martin Lawrance, *The Treaties of Peace 1919-1923*, The Law Exchange, Clark, New Jersey, 2007.
- Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev., Hrant D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara, 2000.
- Matossian Mary Kilbourne - Villa Susie Hoogasian, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, çev. Altuğ Yılmaz, Aras Yay., İstanbul, 2006.
- McCarthy Justin, *Population History of the Middle East and Balkans*, Isis Press, İstanbul, 2002.
- Mécérian Jocannes, Les Réfugiés Arméniens en Syrie, *Les Mission Catholiques*, Paris 1925.
- Mécérian Jocannes, Les Réfugiés Arméniens en Syrie, *Revue des études Arméniennes*, vol. 4, 1924.
- Medoyan Harutyun, *Gıyank mı Badneşi Vra'h; Huşerı yev Vgahutyunnerı*, Beyrut, 1988.
- Medzaranki Hantisutyun yev Şkatrum Vasdagavor Grtagan Mşagneru Hovanavorutyamp Mertsavor Arevelki Hay Avedaranagan Yeğeğehetsineru Miyutyun Getronagan*, Resmi raporu, 8 Haziran 1986.
- Melkonian Vartan, Armeians in Iraq, *The Armenian Review*, II, Summer 1949.
- Melvin Ember, Carol R. Ember, Ian Skoggard (Edit.), *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Culture Around The World* içinde Khachig Tololyan, Armenian Diaspora, Springer Science+Business Media, New York, 2005.
- Memoirs of Halide Edip*, Cultures in Dialogue, Ed., Tersa Heffernan and Reina Lewis, Gogias Press, New Jersey, 2004.
- Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*,
- Messerlian Zaven, Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During The French Mandate 1934-1943, *Haigazian Armenological Review*, Beyrut, 2001.
- Metin Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihide Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul, 1997.

- Migliorino Nicola, *Reconstructing Armenia in Lebanon and Syria*, Berghahn Books, New York, 2008.
- Minassian Taline Ter, *Colporteurs Du Komnitern; L'Union sovietique et les minorities au Moyen-Orient*, Presses De Sciences PO, Paris, 1997.
- Morgan Jacques de, *History of the Armenian Peope, From the Remotest Times to Present Day*, Hairenik Press, 1918.
- Morley Harriet, *Not By Bread Alone. The life of Bertha B. Morley, Written for Her Foster Family*, College Press, USA, 1967.
- Nalbandian Louise, *The Armenian Revolutionary Movement,; The Development of Armenian Politicfal Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press 1963.
- Neslian Jean, *Les Memoires De Mgr. Jean Neslian*, Imprimerie Méchithariste, Viyana, 1955.
- Ohannes Balian, *Ethnic Integration of Armenians in Resettlement Housing Project*, Master Thesis, American University of Beirut, 1972.
- Ormanian Malachia, *The Church of Armenia*, A. R. Mowbray & Co., Ltd., London, 1955.
- Özdemir Hikmet, Çiçek Kemal, Turan Ömer, Çalık Ramazan, Halaçoğlu Yusuf, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yay., Ankara, 2010.
- Panossian Razmik, *The Armenians; From Kings and Priests to Merchants and Commisars*, Columbia Unicversity Press, New York, 2006.
- Papazian Kapriel Serope, *Patriotism Perverted; A discussion of the deeds and the misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the so-called Dashnagtzoutune*, Baïkar Press, Boston, 1934.
- Payaslian Simon, *Diasporan Subalternities: The Armenian Community in Syria, Diaspora*, vol.,16, No, 1 / 2, 2007.
- Payaslian Simon, *The History of Armenia, From Origin to the Present*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- Poidebard R. P., *La Mission Francaise des Camps Armeniens de Beyrouth, Revue Internationale de la Croix-Rouge*, Ocak 1926, cilt 8, say., 85.
- Political Culture*, Cornel University Press, New York, 1967.

- Rene Grousseenêt, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev., Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul, 2006.
- Reyhan Cenk, Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi, *Memleket Siyaset Yönetim*, 2006, no., 1.
- Rondot Pierre, *Les Institutions Politiques du Grand Liban*, Institute D'etudes de l'Orient Contemporian, Paris, 1947.
- Ross Frank A. - Fry C. Luther - Sibley Elbridge, *The Near East and American Philanthropy*, Columbia University Press, New York, 1929.
Routledge Direct Editions, Boston, 1977.
- Runciman Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt*, çev., Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara, 1989.
- Safran William, Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Vol. 1, No. 1, Spring 1991.
- Sakin Orhan, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, Ekim Yay., İstanbul, Tarihsiz.
- Salibi Kamal, *The Modern History of Lebanon*, Caravan Books, New York, 2004.
- Salibi Kemal, *A House of Many Mansions; The History of Lebanon Reconsidered*, L.B. Tauris & Co Ltd, Londra, 1988.
- Sanasarian Eliz, *Religious Minorities in Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2000.
- Sanasarian Eliz, State Dominance and Communal Perseverance: The Armenian Dispora in the Islamic Republic of Iran, 1979-1989, *Dispora*, vol., 4, no. 3, winter 1995.
- Sanjian Ara, Armenians in the Middle East, Symposium on "Minorities in the Middle East" Florida State University, April 3,4, 2008.
- Sanjian Ara, Déjà Vu: Armenians And The 2009 Parliamentary Elections In Lebanon, *Armenian News Network / Groong*, 29 Haziran 29, 2009.
- Sanjian Ara, The Armenian Minority Experience in the Modern Arab World, *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies*, 3 (1).
- Sanjian Avedis K., *Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*, Harvard, The University Press, Cambridge, Massachusetts, 1965.

- Sarınay Yusuf, "Decree of April 24, 1915 and Armenian Committee Members Arrested in İstanbul", *Ermeni Araştırmaları* 15/16 (2007).
- Sarınay Yusuf, Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c., XIV, say., 40, Mart 1998.
- Sarınay Yusuf, Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918), *Akademik Bakış*, Yaz 2008.
- Sarkiss Harry Jewell, The Armenian Renaissance 1500-1863, *The Journal of Modern History*, vol., IX, n., 4, December 1937.
- Sasuni Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt Ermeni İlişkileri*, Med Yay., İstanbul 1992.
- Schahgaldian Nikola B., Ethnicity and Political Development in the Lebanese-Armenian Community, 1925-1975, *Armenian Review*, Spring 1983, cilt 36, no.1.
- Schahgaldian Nikola B., *The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians of Lebanon, 1920-1974*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia Universty, 1979.
- Seropyan Muşeg, *Azkayin Tasdiaragutyun Azkayin Ngarakir*, Der Hovhannesi Matbaası, Beyrut, 1928.
- Sertçelik Seyit, *In The Light Of Russian And Armenian Sources, The Emergence Of The Armenian Question (1678-1914)*, Grand National Assembly Of Turkey Publications No:141, Ankara, 2010.
- Sevim Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yay., Ankara, 2002.
- Shaw Stanford - Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, New York, 1977.
- Sonyel Salahi. R., *Osmanlı Ermenileri; Büyük Güç Diplomasinin Kurbanları*, çev., Ayden Birerdinç, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Sökmen Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Yenigün Haber Ajansı AŞ., Ankara 1999.
- Stark Freya, *Letters From Syria*, Wyman & Sons, Ltd., London, 1942.
- Stepanyan Hasmik A., *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*, Turkuaz Yay., İstanbul, 2005.
- Suleiman Michal W., *Political Parties in Lebanon, The Challenge of a Fragmented*

- Suny Ronald Grigor, *Empire and Nation: Armenians, Turks, and the end of the Otoman Empire*, *Armenian Forum* 1, no.2 (Yaz 1998).
- Suny Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat; Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1993.
- Süslü Azmi, Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar, *TTK Belleten Dergisi*, c., LVII, Ankara, Nisan 1993.
- Şahagyan Aram, *Tivdzasnagan Urfan yev İr Hayortiner*, Beyrut, 1955.
- Talat Paşa, *Hatıratım ve Müdafam*, Kaynak Yay., İstanbul, 2006.
- Tanielian Jirair, Agnarg Lipananahay Mamuli Badmutyan (Ermenice: Lübnan Ermeni Basını Tarihine Kısa Bir Bakış), *Haigazian Armenological Review*, Beyrut, 1973, cilt 4.
- TBMM Albümü (1920-2010)*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara, 2010.
- The Armenian General Benevolent Union, vol. I, 1906-1940*, Ed., Raymond H. Kevorkian- Vahé Taschian, AGBU Central Board, 2006.
- The Armenian People From Ancient To Modern Times*, vol., Edit.Richard Hovannisian, St. Martin Press, New York, 1997.
- The Cambridge History Of Russia, Vol., II, Imperial Russia, 1689–1917*, Theodore R. Weeks, *Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy*, Cambridge University Pres, New York, 2006.
- The Cambridge History of Iran*, Ed., Peter Jackson ve Laurence Lockhart, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, vol., 6.
- The Rev. P. H. Jacob, *A Brief Historical Skech of the Holy Apostolic Church of Armenia*, H. Liddell, Whiteaavay's Press, Calcutta, 1895.
- The Slaves of The Shah; New Elites of the Safavid Iran*, Edit., Babaie Sussan - Babayan Kathryn - Baghdiantz Mccabe Ina - Farhad Massumeh, , I.B. Tauris, Londra, 2004.
- Traboulosi Fawwaz, *A Modern History of Lebanon*, Pluto Press, London-Ann Arbor, Michigan, 2007.
- Turkey*, Cambridge University Press, New York, 1977.

Turkish Atrocities; Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917, Der., James L. Barton, Gomids Institute, Ann Arbor-Michigan, 1998.

Türkdoğan Berna (Edit.), *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası-Makaleler içinde* Yusuf Sarınoy, Atatürk'ün Hatay Politikası I, -, , ATAM Yay., Ankara 2000.

Tyrrell Henry, *The History of Russian Empire (From Its Foundation By Ruric The Pirate To The Accession Of The Emperor Alexander II)*, The London Printing and Publishing Company, London and New York, 1969.

Uras Esat, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul, 1976.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt III, Kısım I, TTK Yay., Ankara, 2009.

Ülman Halûk, *1860-1861 Suriye Buhranı; Osmanlı Diplomasisinde Bir Örnek Olay*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.

Varjabedian Sisag Hagop, *The Armenians*, Chicago, III., 1977.

Vertanes Charles A., *Armenia Reborn*, the Armenian National Council of America, 1947.

W. St. Calir-Tisdall, *The Conversion of Armenia To The Christian Fatih*, The Religious Tract, 1897.

Walker Christopher J., *The Survival of a Nation*, Routledge, England, 1980.

Yahya Kemal [Beyatlı], *Siyâsi ve Edebi Portreler*, Yahya Kemal Enstitüsü, İstanbul, 1968.

Yeğyayan Püzant (edit.), *Adanayi Hayots Badmutyuni*, Antilias-Lübnan, 1970.

Zohry Ayman, Armenians in Egypt, *International Union for the Scientific Study of Population: XXV International Population Conference*, year 2005.

<http://www.tacentral.com/echmiadzin/behistun.htm> Erişim tarihi: 27.12.2011

<http://classics.mit.edu/Herodotus/history.html> Erişim tarihi: 27.12.2011

<http://www.turkishweekly.net/article/113/> Erişim tarihi: 07/04/2013

<http://www.armenianforum.org/site/english/index-e.html>, Erişim tarihi: 15/06/2002

<http://iussp2005.princeton.edu/papers/50135> Erişim tarihi: 20/05/2013

<http://www.usatoday.com/story/news/world/2013/02/13/syria-fighting-refugees/1917473/> Erişim tarihi: 20/05/2013

<http://www.armeniadiaspora.com/population.html> Erişim tarihi: 15/05/2013

<http://www.milliyet.com.tr/default.aspx?aType=SonDakika&ArticleID=873452> Erişim tarihi: 20/05/2013

http://www.ermenihaber.am/?lang_id=1&news_=7&cur_news=420 Erişim tarihi: 22/04/2013

<http://iraq.mfa.am/en/community-overview/> Erişim tarihi: 25/09/2013

<http://www.hamazkayin.com> Erişim tarihi: 23/06/2014

EKLER

Ek 1: Beyrut Vilâyeti Dahilinde Bulunan Ermenilerin Adet ve Memleket ve Mahallerini Mübeyyin Cedvel (1917)

نه

دفعه نظارت جدیدی مطبوعه

مکتوبی قلمی

عدد

۲۷۹ عمومی

۱۶ خصوصی

خلاصه

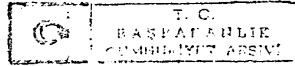
معرضه یازدهناریه
 تاریخ و سیزدهن نظارتیه بدو
 اوزاره بوزره ایادی بری ربه طقوزیزستان یاجی بولغی معروفه اولیایا امر و زمانه حضرت و اولادو که ( ) یازدهن
 و دولت و فخره بولنا نه ارسلیرک مقدار و مکلفی میبه نظرمنا نه جدول لنا تقدیم یاجی و طالع سندم معلوم سایر بیرون
 بیروت ایسنا نه

۱

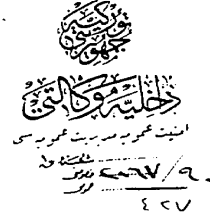
DH. EUM. 2. 56. 74/55

Ek 2: Türk ve Müslüman nüfus yoğunluğu azaltmak amacıyla Fransızlar tarafından Antakya ve çevresine Ermeni yerleştirildiği. Kaynak: BCA, (030.10.00.108). 710.17.

بازو وکالت جلیله

- ۱- تورک و مسلمان اکثریتتند و تورمک مقعدیله فرانسولرجه آتپا کیه حوالیسنه اسکان ایدلمک اوزره یزانا نستاندن جالبی متصور یعمی بیک ارمنیشک درنمیبیدن ایسجلیسک عقیم قالدینی و بعضی وایته کوره بو اسکان یسٹلمسک اسکندرون مجلس عمومیسندن استحصال ایدلمک ایسته نیلن قراره برلی اغدان قلمسک مینا لفت ایتمز اولدینی .
- ۲- کین ایلول و تشرین اول ۹۳۲ آیلارنده آتپا کیه واسکندر ونه کان جمعیت اقوام محلی طرفندن آتپا کیه حوالیسنه ارمنی اسکانی خصوصنده نقدن محاورت و صوک انتخابده آتپا بیه دن ارمنی میجوی انتخاب اولنار (موسیر) نامنده کی ارمنیشک بر اسکان اینلری ایچون توکیل ایدلمز بولندینی .
- ۳- آتپا کیه ناک غربنده ارمنی کوی اولان (بتلیاس) قریه میچو ارنده ایکیز کوی بری موقفنده بر قسم اراضی اشترا اولنن بر اراضیه سوریه داخلندن کتیریلن ارمنیلرک اسکان اولندینی و تشکیل اولنار قریه اسمک ارمنیجه یکی زیتون متناسنه اولان (نور زیتون) تسمیه اولندینی .
- ۴- عسین اروه سنده کی عسکری چا برینه ده قیریق خطا نه قدر ینموریه داخلندن کتیریلن بر قسم ارمنیلرک اسکان ایدلدیکی .
- ۵- سویدیه ناک منتیای شرقنده وساحلده کائن (میادون) نامنده کی قریه بیه ده اشترا ایچون صاحبی بولنا آتپا کیه لی یعنی زاده نظام الدین آفتدییه (۳۵۰۰ الی ۳۰۰۰) آلتون تکلیف ایدلمز ایسه ده صاحبک بوفیشا ته حاتمامز ویا اشترا دن صرف نظرا ایدلمز اولدینی .

داخلیه وکیل

۹۳۷- مایس- ۹۳۸

استخبار قلمسندر . عرض ایدرم اغندم .

جوایا یازله چی محرراه غالد اولدی شیبه تاریخ ونومروسنک درجی زجا اولنور .

030 10 108 710 17

Ek 3: Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına 13 Aralık 1921 tarihinde gönderdiği Kilikya'dan Suriye ve Lübnan'a gitmek için hazır bekleyen Ermeni mülteci miktarını ve Caix'ın planına göre Lübnan'da nereye yerleştiklerini gösteren telgraf. Kaynak: Arch. Dip., E.313. No:1616/1.

AFFAIRES ÉTRANGÈRES   TÉLÉGRAMME A L'ARRIVÉE   DUPLICATA

DECHIFFREMENT

DIRECTION POLITIQUE
ET COMMERCIALE
14 DEC. 1921
Série E-313

N° 1616/8-1

Beyrouth, le 13 décembre 1921. 11 h. 35
reçu le 13 à 19 h.

Il n'y a plus à espérer, après l'échec
des derniers efforts de M. Franklin-Bouillon,
faire rester dans leurs foyers une partie appré-
ciable des 20.000 à 25.000 réfugiés qui atten-
dent à Mersina la possibilité de s'embarquer.
D'après des informations(,) il y aurait en outre
à Deurtyol de 7.000 à 8 (mot passé) Arméniens
décidés à quitter le pays en même temps que nos
soldats. Ces émigrés sont exclus de partout de-
puis que les autorités britan-niques ont fermé
Chypre qui avait admis une avant-garde composée
de riches. Ils doivent donc être transportés en
Syrie si nous ne voulons pas les laisser mourir
de (faim) à Mersina ou avoir à les entretenir
(1 gr. faux), dans les conditions les plus oné-
reuses (1 gr. faux) les plus misérables. Vu la
masse (à manier).....

(à suivre)

ROBERT DE CAIX.

*Curios
Dimitri
Comité
ind. of
Mons.
Mach
C. 14
le
P. 14
Répondre 14 Dec*

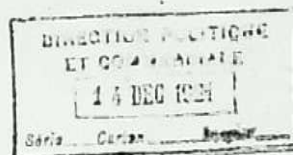

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

TÉLÉGRAMME A L'ARRIVÉE

DUPLICATA

DECHIFFREMENT

D=

N° 1619 / 6

0.

BEYROUTH, le 13 décembre 1921 - 11 h.20

regu le 13 à 19 h.30

..... discipline militaire.

Nous ne devons pas cantonner d'Arménians à Alep et surtout à Alexandrette où ceux qui se tirent eux-mêmes d'affaire affluent spontanément. L'augmentation de cet élément pourrait causer des difficultés dans le pays turc d'Alexandrette et rendre plus difficile le (1 gr.faux) du régime spécial prévu pour ce pays par l'accord d'Angora. Les réfugiés (sans) moyens d'existence recueillis à Alexandrette devraient donc dès que (cela) sera possible, être transportés dans le sud. Pour la même raison, j'estime que l'évacuation de Deurtyol devra être organisée par mer (1 gr.faux) vers la côte sud.

5° - Utilisation de la main d'oeuvre des réfugiés restés à notre charge, pour lesquels des chantiers seront ouverts et qui devront recevoir des salaires inférieurs à.....

ROBERT DE CAII.

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

TELEGRAMME A L'ARRIVÉE

DECHIFFREMENT

B

DIRECTION POLITIQUE ET CONSULAIRE	
14 DEC 1921	
Série	Carton

N° 1618/6

BEYROUTH, le 13 décembre 1921. 11 h. 30
regu le 13 à 18 h. 40

3°) Organisation aux portes de Cilicie d'une répartition des réfugiés qui seront libérés de leur résidence s'ils ont des moyens vérifiés d'existence, des répondants soit dans les (chefs) de la confession, soit parmi les notables de celle-ci ou si un emploi leur est immédiatement offert dans le pays où j'organise l'offre de cette main d'œuvre.

4°) Création pour les autres de camps ou cantonnements en utilisant les tentes fournies par l'armée, des baraques en roseau ou quelques-uns des couvents à peu près vides qui abondent au Liban. Un camp ayant pour centre un de ces couvents et pouvant contenir 2.000 personnes est déjà préparé au Nord de (Beyrouth). D'autres vont être établis sur la côte du Liban, à Latakiah et sans doute dans l'Etat de Damas.

Les camps seront soumis à une .....

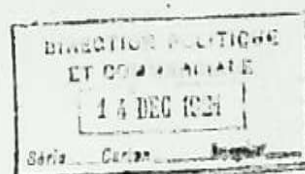
ROBERT DE CAIX.

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

TÉLEGRAMME A L'ARRIVÉE

DUPLICATA

DÉCHIFFREMENT

D=

N° 1619 / 6

0.

BEYROUTH, le 13 décembre 1921 - 11 h.20

regu le 13 à 19 h.30

..... discipline militaire.

Nous ne devons pas cantonner d'Arméniens à Alep et surtout à Alexandrette où ceux qui se tirent eux-mêmes d'affaire affluent spontanément. L'augmentation de cet élément pourrait causer des difficultés dans le pays turc d'Alexandrette et rendre plus difficile le (1er gr.faux) du régime spécial prévu pour ce pays par l'accord d'Angora. Les réfugiés (sans) moyens d'existence recueillis à Alexandrette devraient donc dès que (cela) sera possible, être transportés dans le sud. Pour la même raison, j'estime que l'évacuation de Deurtyol devra être organisée par mer (1er gr.faux) vers la côte sud.

5° - Utilisation de la main d'oeuvre des réfugiés restés à notre charge, pour lesquels des chantiers seront ouverts et qui devront recevoir des salaires inférieurs à.....

ROBERT DE CAIX.

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

TELEGRAMME A L'ARRIVEE

DUPLICATA

DÉCHIFFREMENT

D=

N° 1620 / 6

C.

BEYROUTH, le 13 décembre 1921, à h.30

regu le 13 à 19 h.20

... ceux pratiqués dans le pays. Ils seront ainsi encouragés en même temps (que) par la discipline à laquelle ils seront soumis, à trouver un emploi dans les industries locales et leur entretien aura une contre-partie utile pour les États sous mandat qui pourront être amenés par là à nous rembourser plus tard, comme une avance pour leurs (Travaux publics), les sacrifices faits par nous pour l'(engagement) de cette main d'œuvre.

6° - Utilisation de l'offre aux particuliers et aux industries locales du travail des réfugiés. Le nombre de ceux-ci nous impose une tâche difficile et onéreuse. Je ne pourrai envoyer à V. E. une estimation sérieuse de la dépense que lorsque le plan des transports et des cantonnements (aura) été achevé. Chaque réfugié coûtera approximativement 120 frs. par mois à nourrir sur les vivres de l'armée. La dépense sera diminuée par une retenue.....

ROBERT DE CALIX.

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

TÉLÉGRAMME A L'ARRIVÉE

DUPLICATA

DÉCHIFFREMENT

DIRECTION POLITIQUE
ET CONSULAIRE

14 DEC 1921

D =

N ° 1621 / 6

, 0.

BEYROUTH, le 13 décembre 1921,
11 h.30

reçu le 13 à 18 h.10

..... sur les salaires des hommes pour l'entretien de leurs familles et sa durée, aussi réduite que possible par le moyen indiqué plus haut, pour décider ceux qui tomberaient d'abord à notre charge à se suffire dès qu'ils le pourraient. Mais (nous n'avons) qu'à choisir entre organiser l'émigration (comme je) viens de le dire, ou nous dé-intéresser des chrétiens obstinés à quitter les territoires restitués aux Turcs; ce qui est moralement impossible et, de plus, exclu par le dernier télégramme de V. E. ./.

ROBERT DE CAIX.

Ek 4: Fransız Yüksek Komiserliği Beyrut Sekreteri Robert De Caix'tan Dışişleri Bakanlığına, 21 Ocak 1922 tarihinde gönderilen 1921 yılı sonu ve 1922 yılı başında Suriye ve Lübnan'a varan Ermeni nüfusunu ve geldikleri şehirleri gösteren telgraf.
Kaynak: Arch. Dip., E.313. No: 59/60.

AFFAIRES ÉTRANGÈRES   TELEGRAMME A L'ARRIVÉE   DUPLICATA

DÉCHIFFREMENT

O.T - 0

BEYROUTH, le 21 Janvier 1922 à 12 h.
reçu le 21 à 15 h.20

N° 59/60

Je suis maintenant (à même) de donner à V. Exc. la statistique et le prix de (revient) du transport, de la (répartition) et de l'entretien, quand il (a été) nécessaire, des réfugiés de Cilicie (en Syrie).

1° - Nombre des réfugiés (transportés) et examinés par (nos) soins : 16.412.

2° - Débarqués par (ports):

Beyrouth:	10.466
(Djounié):	386
Latakiah :	2.266
Salda :	1.8(95)
Tripoli :	1.432

3° - Nombre des réfugiés qui restent à notre charge: 1.421.

4° - Répartition actuelle des réfugiés dans les différents centres:

Beyrouth:	(4.)562
Djounié :	1.700
Zahlé :	100
Tripoli :	1.432
Salda :	1.852
Damas :	4.500
Alacuites:	2.266

5° - .....

ROBERT DE CAIX

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

TELEGRAMME A L'ARRIVÉE

DUPLICATA

DÉCHIFFREMENT

BEYROUTH, le 21 janvier 1922 à 12 h
reçu le 21 à 16 h 15.

N° 60/6.

..... 5°- Coût du transport de Cilicie en Syrie
(250)000 francs.

6°- Coût des secours, transports par voie
fermée, construction de baraquements, nourriture(,) location de locaux (,) taxe quarantenaire, etc :
3(85).000 (francs).

7°- ~~est~~ Prévision de dépenses (pour la)
durée d'un mois : 80.000 francs.

Les chiffres donnés ne peuvent être qu'ap
proximatifs, les renseignements de quelques centres
secondaires n'étant pas encore parvenus. Mais on
peut dire que la dépense déjà faite est d'environ
600.000 francs et que celle à faire sera très fai-
ble, le nombre des réfugiés à notre charge dimi-
nuant tous les jours et devant, d'après une évalu-
ation serrée, tomber à 800 d'ici fin février./.

ROBERT DE C. L. L.

AFFAIRES ÉTRANGÈRES

TÉLÉGRAMME A L'ARRIVÉE

PRIMATA bis

DÉCHIFFREMENT

E 313 ⁷² 1

Σ O.T - B
M. Bergelin
M. ...

CONSTANTINOPLE le 21 Janvier 1922 à 22h.30
reçu le 22 à 2 h.15

DIRECTION POLITIQUE
ET COMMERCIALE
Classé
E 313 ⁷² 1

N° 96

M. ...
M. ...
et ...
27 Janvier

Le Haut Commissaire (italien) me fait savoir que la tranquillité paraissant assurée le "Roma" va être rappelé incessamment.

D'autre part, n'ayant lui-même pu encore reçu de renseignements sur les dispositions de la Banco di Roma en ce qui concerne l'oursina, il demande s'il est exact que la Banque française de Syrie (ou la Banque de Syrie) a l'intention d'ouvrir (une) succursale à Koniah.

Communiqué Beyrouth, Adana./.

LAFORECADE

Ek 5: 1922 yılında Adana ve yöresinden Suriye ve Lübnan'a taşınan Ermeni yetimler.
Kaynak: Arch. Dip. E313/ DO., Kilikya Fransız Konsolosluğundan Genral Gouraud'a
19 Temmuz 1922

ION FRANÇAISE DE CILICIE

ICE DE L'ASSISTANCE FRANÇAISE

-i-i-i-i-i-i-i-i-

.675/A.F.

Rapport succinct concernant la dissolution
progressive de l'Orphelinat chrétien de l'Assistance
Française en Cilicie.

-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-i-

La dissolution de l'Orphelinat chrétien soulève
les questions suivantes :

I.- Répartition des Orphelins/-

Un groupe de 60 Orphelins doit être mis en
route incessamment pour Constantinople où le Patriarcat arménien
s'est chargé de les caser. Ce groupe comprend essentiellement
presque tous les plus grands enfants, ceux qui ont dépassé l'âge
limite.

Il reste à répartir 505 enfants dont 413 armé-
niens, 60 Assyriens, 32 Chaldéens.

A.- Arméniens Leur effectif se compose ainsi qu'il
suit, par âge et par sexe/

Age	Garçons	Filles	Totaux
16	2	2	4
15	12	16	28
14	26	15	41
13	24	34	58
12	32	35	67
11	25	37	62
10	11	34	45
9	14	18	32
8	12	13	25
7	7	18	25
6		12	12
5	5	3	8
4	1	2	3
3		2	2
2		1	1
	171	242	413

Il a été déjà demandé officieusement à l'Union
Générale arménienne de Bienfaisance (Siège Central au Caire),
quia un orphelinat à Djounieh (près de Beyrouth), combien d'enfants
elle pourrait recevoir.-

Au cas où la répartition de ces enfants se ferait
par âges, il y aura lieu d'envisager des exceptions pour les frè-
res et soeurs plus jeunes, afin de ne pas disperser à nouveau
les enfants d'une même famille.

.....

- 2 -

B.- Assyriens:- Les orphelins Assyriens se classent ainsi qu'il suit, par Ages et par sexes:

Age	Garçons	Filles	Totaux
16	I	-	I
15	3	-	3
14	I	2	3
13	10	I	11
12	8	3	11
11	4	4	8
10	2	3	5
9		I	I
8	3	2	5
7		I	I
6	4	-	4
5	4	3	7
	40	20	60

Le mode le plus pratique de liquider la section assyrienne sera de transférer les orphelins assyriens, dont le nombre est relativement peu élevé, dans la région de Homs, où se trouve une communauté assyrienne assez importante et où il sera possible de les confier à des familles.

B.- Chaldéens:- Les orphelins chaldéens comprennent les catégories suivantes :

Age	Garçons	Filles	Totaux
16	I		I
15	I		I
13	3	2	5
11	2	4	6
10	4	I	5
9	5	I	6
8	I	I	2
7		2	2
6	I		I
5	I	-	I
4	I		I
3	I		I
	21	11	32

La liquidation des orphelins chaldéens peut se faire dans les mêmes conditions que celle des orphelins assyriens.

2°.- Dépenses de liquidation.- La dissolution de l'orphelinat chrétien entraîne des dépenses plus élevées que les dépenses mensuelles ordinaires (frais de transport, indemnités de licenciement du personnel, etc..). Les crédits nécessaires peuvent être prélevés sur les allocations mensuelles prévues pour l'entretien de cet orphelinat pendant les mois ultérieurs de l'année courante ; il n'en résulterait ainsi aucune charge supplémentaire pour le Haut-Commissariat. Les sommes nécessaires seront demandées au fur et à mesure des besoins.

Il paraît utile de communiquer les instructions qui seront prises à cet égard et à La Direction des Finances et à la Direction du Service de Santé.

RESİMLER

Resim 1:

Fransızların Anadolu'dan çekilmesinin ardından yaşanan Ermeni göçlerinden biri. Adana tren istasyonu, Kasım 1921.
Kaynak: Paul du Veou, **La Passion de la Cilicie, 1919-1922**, Paris, 1954, s., 285.

Resim 2:

Beyrut'taki Karantina kampı. Kulübelerin cepheden görünümü. Kaynak: AGBU, cilt I, s., 139.

Resim 3:

Beyrut Karantina kampı yukardan görünüm, George Grantham Bain Koleksiyonu. (Library of Congress).

Resim 4:

Beyrut kampı genel görünüm. Kaynak: **Syrie Proche Orient**, Jesuites Missionnaires, Paris, 1929.

Resim 5:

Beyrut, Sancak kampı.

Kaynak: Charles A. Vertanes, **Armenia Reborn**, the Armenian National Council of America, 1947, s., 115.

Resim 6:

Karantina kampında bir sokak.
Kaynak: **Syrie Proche Orient.**

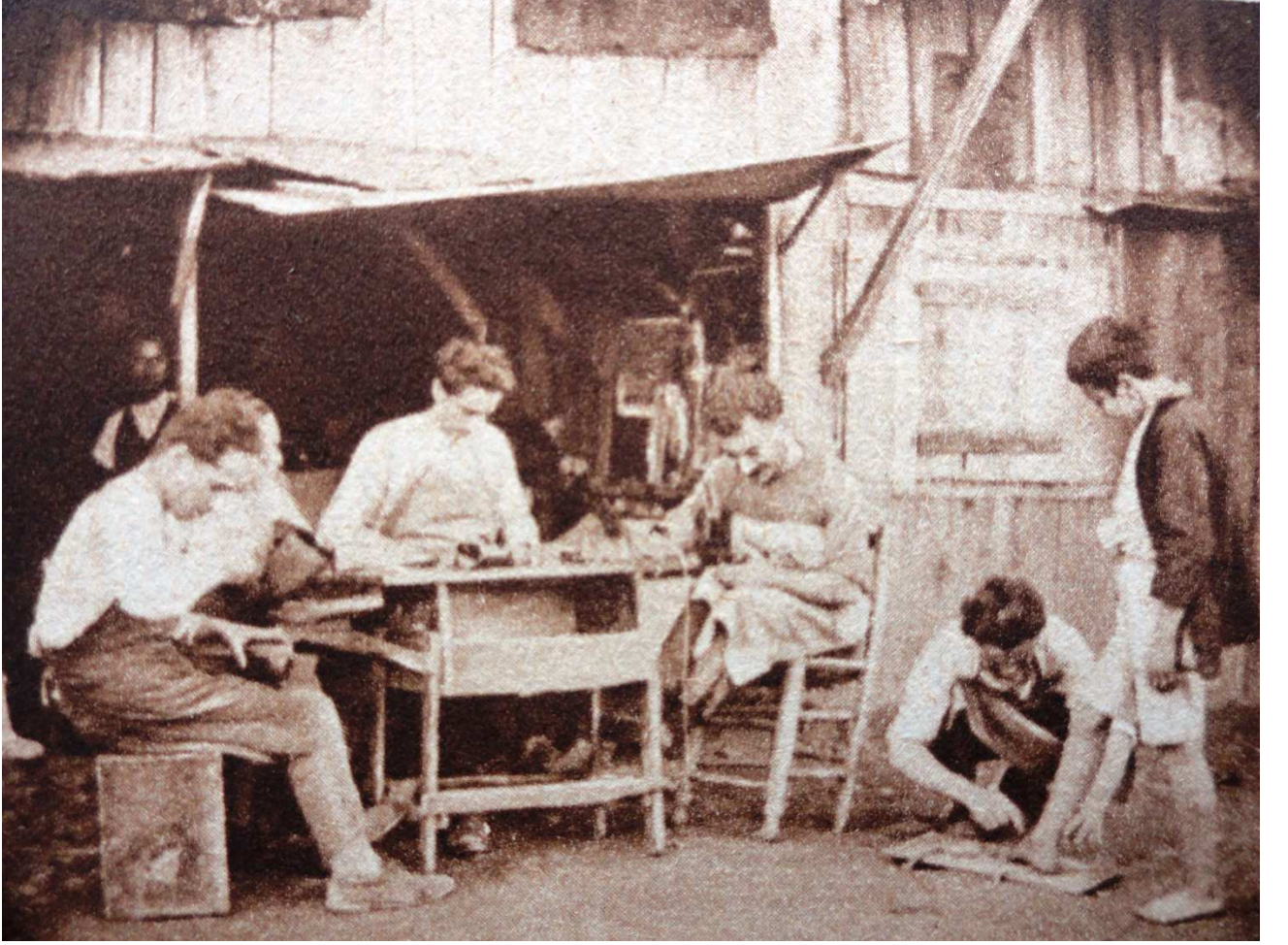

Resim 7:

Karantina kampındaki Katolik kilisesi.
Kaynak: **Syrie Proche Orient**.

Resim 8:

Karantina kampında ayakkabı tamircileri.
Kaynak: **Syrie Proche Orient.**

Resim 9:

Karantina kampında bir sokak üzerindeki bakkallar.
Kaynak: Syrie Proche Orient.

Resim 10:

Karantina kampında bir ekmek fırını.
Kaynak: **Syrie Proche Orient.**

Resim 11:

Beyrut'ta ayakkabı boyacılığı yapan ailenin geçimine katkı sağlayan Ermeni çocuklar.
Kaynak: AGBU, vol. I, s., 143.

Resim 12:

Beyrut'ta inşaat işlerinde çalışan Ermeni işçiler.
Kaynak: AGBU, vol. I, s., 143.

Resim 13:

1933'te Karantina kampını neredeyse tamamen yok eden yangından sonra geriye kalanlar. Kaynak: AGBU, vol. I.

Resim 14:

1933'teki yangından sonra Karantina kampı.

Resim 15:

Ermeniler için Beyrut-Eşrefiye’de ilk inşa edilen semt Parsel 603.
Kaynak: AGBU, vol. I.

Resim 16:

Beyrut'ta Ermeni mülteciler için inşa edilen semtlerden biri, Paraşin.
Kaynak: AGBU, vol. I.

Resim17:

Beyrut'ta Ermeni mültecilerin inşa ettikleri semtlerden Yeni Adana.
Kaynak: AGBU, vol. I.

Resim 18:

Beyrut'ta Ermeni mültecilerin inşa ettikleri semtlerden Yeni Haçin.
Kaynak: AGBU, vol. I.

Resim 19:

Beyrut-Burc Hammud'ta Ermeni mültecilerin inşa ettikleri semtlerden Yeni Maraş.
Kaynak: AGBU, vol. I.

Resim 20:

Yeni Maraş.

Resim 21:

Beyrut-Burc Hammud'ta Ermeni mültecilerin inşa ettikleri semtlerden Yeni Sis.
Kaynak: AGBU, vol. I.

Resim 22:

İskenderun Sancağından Suriye ve Lübnan'a göç eden Ermeni mülteciler, 1939.
Kaynak: AGBU, vol. I, s.,

Resim 23:

İskenderun limanında gemiye binmek için bekleyen Ermeni mülteciler, 1939.
Kaynak: AGBU, vol. I, s.,

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Halil Özşavli
Doğum Yeri ve Tarihi: Viranşehir -06/03/1981

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : İnönü Ün., Sosyal Bilgiler Öğretmenliği
Yüksek Lisans Öğrenimi : Harran Ün., Yakınçağ Tarihi ABD.
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Arapça, Ermenice
Bilimsel Faaliyetleri:

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : MEB, Kilis 7 Aralık Üniversitesi.

İletişim

E-Posta Adresi : halil-ozsavli@hotmail.com

Tarih : 09/12/2014

